

प्रगति

द्वै मा सि क
सा हि त्य
सं क ल न

अंक : १३

सम्पादक: नारायणप्रसाद बाँसकोटा

प्रगति

द्व्य-मासिक साहित्य-संकलन

संपादकः

नारायण वासकोटा

वर्ष ३, अङ्क १

पूर्णाङ्क १३,

वार्षिक रु० १२)

यस अङ्कको रु० २॥)

प्रकाशकः

प्रगति प्रकाशन,

२/१०४, बागमतीपुल टोल,

[ललितपुर] काठमाडौं.

यस अङ्कमा

१. नेपाली भाषाको एउटा
पुरानो कविता :२: चित्तरञ्जन नेपाली
२. केही कविताहरू :२२: लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा
३. बलाका :३३: माधवप्रसाद विमिरे
४. श्रीश्री जयप्रकाश मल्ल :३५: बाबुराम आचार्य
५. नेपाली साहित्यको भावात्मक
परम्परा :८६: बालचन्द्र शर्मा
६. नाक :१०२: गोपीमाधव देवकोटा
७. यूरोपको चिठी :१०७: एल्० एस० वांगदेल
८. भानुभक्तको रामायणको
तुलनात्मक अध्ययन :११४: चूडानाथ भट्टराय
९. आलोचना :१३२: जनकलाल शर्मा
१०. चक्रपाणि चालिसे :१४०: कमल दीक्षित
११. दिउँसोको सपना :१५१: भुवनेश्वर
१२. चित्र स्वाभाविक भएन :१६१: ईश्वरबल्लभ भट्टराई
१३. बोक्सी :१६४: एण्टन चेखव

मुद्रक-

जोरगणेश प्रेस
पाको पोखल्ड्याङ्
काठमाडौं
नेपाल ।

नेपाली भाषाको एउटा पुरानो कविता

चित्तरञ्जन नेपाली

‘पुराना कवि र कविता’ पुस्तकमा प्रस्तावना लेख्दै इतिहास-शिरोमणि बाबुराम आचार्यले लेख्नु भएको छ “ श्री ५ बडामहाराज पृथ्वी नारायण शाहका शासन कालको द्धवीस वर्षको (१८०१-१८२६) बीचमा वर्तमान नेपाल राज्यको जन्म हुँदा यो भाषा नेपाली’ कहला-एर राष्ट्र भाषा बनेको देखिन्छ; तर पचास वर्ष सम्म यस भाषामा साहित्य लेखिन सकेन । ” वहाँले सबभन्दा पुराना नेपाली कविताको रूपमा सम्बत् १८८४ सालतिरका वसन्तादि कविहरूको रचनालाई प्रस्तुत गर्दै भन्नु भएको छ- “ वि० सं० १८७१-७२ को युद्ध समाप्ती भए पछि नेपाली राष्ट्रको रचना गर्नका निमित्त आफ्ना भाषामा काव्य लेखनाको आवश्यकता उस समयका विद्वानहरूले अनुभव गरेको देखिन्छ । ” हुन पनि वहाँले पाउनु भएका कविताहरूको प्रस्तावना लेख्दा यत्ति नै लेख्न सकिन्छ ।

तर मैले पाएको एउटा कविता, जुन तल प्रस्तुत गरिन लागिएको छ, बाट वहाँको उपरोक्त तर्क एवं कथन खण्डित हुन आएको छ । यो कविता हात्रा इतिहास-शिरोमणिले सबभन्दा पुरानो भनी पेश गर्नु भएको कवि वसन्त, कवि चिद्यारण्य केशरी आदि कविहरूका कविता भन्दा करीब पचास साठी वर्ष पुरानो ठहरिन आएको छ, तथा हात्रा आदि कवि भानुभक्त आचार्यका कविताहरू भन्दा करीब

१ त्यस बखत यो भाषा नेपाली कहलिएको थिएन ।

प्रगति

असी वर्ष पुरानो ठहरिन आएको छ; र यसरी नै यो कविता आज-सम्म प्रकाशित नेपाली कविता मध्ये सबभन्दा पुरानो कविता हुन आएको छ ।

यस कविताका रचयिता पण्डित उदयानन्द अर्याल हुन् । उनले यस कवितामा रचनाकालको उल्लेख गरेका छैनन् । तर यस कवितामा कविले चितौन अमल भए पछिको वर्णन गर्दै त्यस ठाउँका ठाकुर जिमीन्दारहरू सबै—

जोर्छन् हात खडा भएर चहुँबामिल्लम् तसल दिल् घरी,
ईश्वरसिंह प्रताप शाह नृपका गाथ् भैं प्रजा मन् परी ।

भनी लेखेकोबाट स्पष्ट हुन्छ कि यो कविता श्री ५ सिंह प्रताप शाहको राज्यकालमा रचिएको हो । नेपालको इतिहासमा सिंहप्रताप शाहको शासनकाल सम्वत् १८३२ देखि १८३३ सम्म थियो र त्यसै बेला-सम्वत् १८३४ सालको श्रावण महिनामा काजी अभिमानसिंह, काजी सरुपसिंहको नेतृत्वमा तह्रौं र चितौन माथि हमला भएको थियो । यस प्रकार यो कविता सम्वत् १८३३ सालको श्रावण पछि लेखिएको हो भन्ने सिद्ध हुन आउँछ ।

पण्डित उदयानन्द अर्यालको यस कविता, तथा यसै कविताको बीचमा आफ्ना काका शक्तिबल्लभको कविताको दुइ अंश भनी पेश गरिएकोबाट यो थाहा हुन्छ कि श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको समय-देखि नै नेपाली भाषामा पद्य-रचना, चाहे त्यो युद्ध-वर्णन वा स्तुतिगान नै किन नहोस्, गर्ने भावना विद्वानहरूमा परिसकेको सिद्ध हुन्छ । किनभने शक्तिबल्लभ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका पण्डित

थिए, र उनको संस्कृत भाषाका नाटक अझै पनि दरबार (वीर) लाइब्रेरीमा सुरक्षित छ ।

हुन पनि श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह तथा उनीमन्दा पनि अगाडिदेखि नै नेपाली भाषा यति विकसित भइसकेको थियो कि यो बोलचाले भाषा मात्र थिएन, र यसैले यस भाषामा साहित्य रचना भइसकेको हुनु पर्दछ । प्रताप मल्लको रानीपोखरीमा रहेको शिलालेख, सम्बत १८१४ सालमा कान्तिपुर नेपालका राजा जय-प्रकाश मल्लले गोर्खाका राजा पृथ्वीनारायण शाहलाई लेखेको पत्र आदिमा भएको नेपाली भाषाको रूप विकसित भाषाको रूप थियो ।

नेपाली भाषाले नेपाल भित्र मात्रै प्रमुखता पाएको थिएन कि श्री रणबहादुर शाहको पालादेखि चीन र नेपालको बीच दौत्य सम्बन्ध खडा भै यी दुई देशका बीचमा पत्रको आदान प्रदान हुन थाले पछि चीनबाट जति पत्र आउँथ्यो सबै जसो नेपाली भाषामै आउँदथ्यो; र यही नै नेपाली भाषाले पाएको सम्मान पर्व यसको विकाशको प्रमाण हो ।

यसर्थ यो स्वतः सद्ब कुरा छ कि विकसित भइ सकेको भाषामा साहित्य रचना हुन्छ, तथा साहित्य रचनामा शुरुआत कवितावाद हुन्छ । यसैकारण “पृथ्वीनारायण शाहको शासनकाल पछि पचास वर्ष सम्म नेपाली भाषामा साहित्य रचना हुन सकेन” भनी तर्क गरी

१. हेर्नुहोस्: ‘प्रगति’ द्वैमासिक साहित्य संकलन वर्ष २, अंक ४ पुर्णाङ्क १० मा प्रकाशित लेखकको कृति- ‘नेपाल र तिब्बतको सम्बन्ध’ ।

नेपाली साहित्यको इतिहासलाई यति वर तान्नु उचित होइन। यस भाषामा रचिएका साहित्यको सम्पूर्ण खोज हुन बाँकी नै छ। यहाँ प्रस्तुत गरिने कविताभन्दा पनि पुराना कविताहरू नेपालीमा लेखिएको हुनु पर्दछ, र त्यसको खोजी नगरे सम्म नेपाली साहित्यको इतिहास अपूर्ण रहने छ, तथा यस विषयमा ठोकेर केही भन्नु पनि ताकसीङ्ग कार्य मात्र हुनेछ।

उद्यानन्दभन्दा अगाडि पनि नेपाली भाषामा कविता लेखिएको रहेछ भन्ने कुराको प्रमाण उद्यानन्दले आफ्नो कविताको मध्य भागमा आफ्ना काका शक्तिबल्लभको कविता भनी पेश गरेको बाट पाइन्छ। यसरी पेश गर्दा निज कविले '... बडा बाबु पर्न्या शक्तिबल्लभ पुरोहित काकाजीले बनायाको सिलोक मध्ये दुइओटा मात्रै पनि लेखिन्छ...' भनी लेखेका छन्। यसबाट यो सिद्ध हुन्छ कि शक्तिबल्लभको कवितामा उद्यानन्दले केवल दुइ श्लोक मात्र उद्धृत गरेका रहेछन् र अरु चाँही छोडिदिएका रहेछन् र जसको अझै पत्ता लागेको छैन। शक्ति बल्लभका यस कविताको खोज गर्नु हामीहरूको परम कर्तव्य हुन आएको छ।

यहाँ प्रस्तुत गरिने पण्डित उद्यानन्द अर्यालको कविता र शक्तिबल्लभका दुइ श्लोकको रूप हेर्दा भाषा विशुद्ध नेपाली भाषा हो भन्ने ज्ञात हुन्छ। कहीं कहीं एकाध शब्द उर्दू र तेइसाँ श्लोकमा 'जैसिकि' भनी 'को' लेख्नु पर्नेमा 'कि' लेख्नु सिवाय सम्पूर्ण कवितामा हिन्दी अर्थात् खडीबोली अथवा ब्रज भाषाको छाप परेको देखिँदैन। 'पुराना कवि र कविता' पुस्तकमा प्रस्तुत गरिएका वसन्तादि कविहरूमा ब्रजभाषाको असर प्रशस्त परेको पाइन्छ।

कहीं कहीं त 'आइ नाथ शरणागत तेरी' जस्ता पूरा पंक्ती नै हिन्दी भाषामा लेखिएको छ। यस प्रकार यहाँ प्रस्तुत गरिने कविहरूले नेपालमै बसी आफ्ना कविताको रचना गरेका हुन् तथा यिनीहरूसितै भानुभक्तको सीधा सम्बन्ध देखिन आउँछ भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ। तल प्रस्तुत गरिएका रचनामा जति प्रकारका छन्द प्रयोग भएका छन् तिनमा कुनै पनि छन्द भङ्ग भएको छैन। खुट्टा काट्नु र रेफ लिनु त भानुभक्तमा पनि क्षम्य मानिन्छ भने त्यस बेलाको त झन् कुरै भएन। तैपनि उद्यानन्दले 'उकार' र 'इकार' को हलन्त गरेका छैनन्।

: पण्डित उद्यानन्द अज्यालका कविता :

श्री अश्वर्य्य संगै भुवन् पृथ्वनी वीर्धोथितीमा अनी
तिनूपुस्तासंग नाति साथि जितमा कस्मिह्लि जित्वात् पनी ।
सद्धै ध्यान् हितयोगिमा यद्यवनी श्री पृथ्विनारायणी
अक्षर्मा न ति भौ ति पूर्ण पदमा हेनाथ खै गाथ् धनी । १ ।

चौविस् वाइस लाष विस् संगमहाँ वाउन्न कुत् भुत् वनी
जञ्जाल् जाल जलाल लस्करि घना पत्थर्कलामा पनी
जव्वर्थउमरा वराह चहुँर्वसाँध् सब मिल्याका वनी
कायम् पाहड चक्रवर्ति नृपमा पृथ्वीन्द्र ईश्वर भनी । २ ।

माँहाराज् पृथिवीन्द्र साह नपका अप्त्यार नायक् वनी
चौविस् वाइस राज्यदिग्विजयमा औताभयाका भनी

श्रीवाहादुर साहदेव थितिमा चार्वाज्जम्याजन् गनी
चाकर्गेस बुवाज्युको छ कविलास् पृहान्न जान्या अनी ।३।

भन्त्या अजि र मजिपाइ प्रभुमा दिल मिल् भयाको असल्
ल्याभै ज्वान् कविलासपुर्दलनमा गद रसदको तसल्
चार्वाफौज जम्या डंडाक् भजि नकल् सम्सेर्पना भै फसल्
वाजै वीर वरन् भुक्यो चहुँदिशा तप्सील् छ संक्षेप् असल् ।४।

मुष्ट्याखास सरुप् कजाँजि पगरी श्रीनाथ कम्पिन् पनी
अमान् सिंह पुरानु गोरष संगै हित्काजि दोश्रा बनी
सर्दापरथवीर्भडारि सांगमा भैदेविदत्कुम्पनी
थर्घसार्थ वराह सङ्ग उमरा सङ् वन्धु राना अनी ।५।

तेस्रो वषत् छ यो लडाजि तनहौं मिल्दा र फुट्दा महौं
चौविस्का पछि लागि भुपु हरकुमारदत्सेन नाच्दा जहाँ
मद्त् फौज् अवि विस्तुमल्ल नृपमा जम्मा भयाका वहाँ
गाम्ठाम्का उहि वंश लस्कर महौं विस्तार्काकिन्छन् कहाँ ।६।

वेलकोट् साफ भयो र गाइ द्विजमा भर्पछि गोर्षा भनी
गछ् भै जैसिजम्या र पक्रन महौं श्री सिंह नायक् गनी
गैया षाइ डंडाक् भड्यो जंगलमा भन्दै ति जैसी पनी
धाया विन्ति जयप्रकाश बहना भै धुम् घडाका वनी ।७।

काली गोरष थर्सहाय नृपका तत्पूर्ण हिंसत्वमा
वृस्माज्जुन् मिलि भार पूर्ण विचभै कलको कलक् कंसमा,

नेपाली भाषाको एउटा पुरानो कविता

दाता जान्दइ बिस्नु मल्ल नृपका दातव्यका अंशमा
रिस् गदा रणजीत भूपति कुद्या भै जंग विध्वंसमा । ८ ।

स्वै गछू जैसि उठ्या उठाइ कहि क्यौ टुट्फुट् रजौटा अनी
अग्ध्यारै ढप थाह भै चहुँतरफ् स्वैपूर्व पश्चिम् गनी,
भारा केहि गया गल्या जइसिका पन् फुट्कराजन् पनी
डाँड्या केहि प्रयोगमा पसिभिल्या यै धुम् धडाका बनी । ९ ।

बिच् माँहा कविलास् पुरी सर गरी दातव्य छोड्दै अड्यो
क्यौ वाइस् चउबिस् मिल्या भजि हुँदा आड्मा फउजक्यै बढ्यो,
हो हो काहल हेरि भेरि लडलौ डंकादि गोर्षा चढ्यो
काली गोरष फौज वर्णन असल् गाथका अगाडी पढ्यो । १० ।

उस्तै ध्यान अनेक जोगिसंगमा छन् जोगिनी-सङ्गमा
देख्या चौबिस गैह्र वौरि तनहीं हाहा पन्यो हङ्गमा,
च्यात् छन् आड कुँडा पुँडा र पुकुरी सम्सेरका रङ्गमा
भाग्या गैह्र तह्रौं वहाल रणमा फत्यै भयो जङ्गमा । ११ ।

क्यै धेलौत् परि वौरि भागि त गयो आड्कोट कायम् भयो
गोर्षा पट्टित एक जवाव् कन बडै घा लागि बाँचदै रह्यो,
पायो खर्च इनाम खिल्लत असल् सम्सेर्णना हित्कह्यो
जिर्भै त्यो कविलास पुर्कटकमा विस्तार यो भोगयो । १२ ।

स्वै ठाम् काजि सरुप अडेर दुइ वर्काजी र सर्दा अनी
सोमेश्वपुर हान्न सङ्ग भरि रसद् जम्दै गया फौज पनी,

शुगति

श्रावणमा अधिको कटक् भदउयो ढाङ्क दुङ्क भन्था भाव् पनी
ठिक्कै भो रणिमा रणा भजि बन्थो विस्तार-गाह्वावनी । १३ ।

चितवन बन विल्का फेरि वाहाल् चलाया
चहुंदिश पनि वौरी वौरिका पिन्तु गलाया,
वरिपरि वसि वौरी मन्मनै मन् जलाया
छुटफुट पसि आया गुन् लिया काम लाया । १४ ।

संजवट संग माँहा रौतहट् साथ धायो
मिलि छलि मकुवानी क्यो वरस् ढाँटि खायो,
बुझिकन थर घर्ने प्राचिनै साँध आयो
सहज मिलि मधेस्का रौतको फौज धायो । १५ ।

अकवरि अकवर्का छापू असर्फी लियाका
रयतसंग लिकायत् चौधरी गाँसियाका
फउज पसि र माछा वस्त्र तेलू ध्यू लियाका
नृपति दरस अम्भृत् मूर्तिमा रस् पियाका । १६ ।

आम्छन् सव् जिमिदारसर्फि कपरा पट्ना नजारान् गरी
लाग्या तङ्गि असर्फि माल चहुंवरपट्ना भकारी भरी
जोर्छन् हात खडा भएर चहुंवरमिल्छन् तसल् दिल् धरी
ईश्वरसिंह प्रताप शाह नृपमा गाथ् भौ प्रजा मन् परी । १७

अजि वात छ पुरानु त ताँहाँ
कीर्ति नीति तपसिल् गरि जाहाँ;

नेपाली भाषाको एउटा पुरानो कविता

त्यागस्त्वं कवि अनेकं रितमहं
वान् परच् गरि पुगोस् न त काहं । १८ ।

कांम धेनु नृप कीर्ति सकल्मा
भूपराज पृथु भाँजि अकल्मा
विष् र अम्भृत पियाइ नकल्मा
सृष्टि खै छ थिति चल्ल अदल्मा । १९ ।

फत्थै भौ दुइ पुसं रूपू कन त वयै वयै जो थियो सो फुक्थो
लाल् चन्दासित आरज्या तिरथमै कांधू मा जनै खुप् भुक्थो
मुख्त्यार्लस्करमा महक् चहुतरफ् वयै खर्च ज्यादा चुक्थो
विस्तार्छन् ति समर्थिया चहु दिशा वयै काल पर्दा हुक्थो । २० ।

सर्दाह्रै कविलासपुगंढमहं खै कम्पनीसङ्गमहं
सोमेश्वर्भइमानसिंह ति रह्या हित्कुम् पति खै जहाँ
गोर्षामा बलि बानिजां महुतरी मानूसाहि वयै रात्महं
डिठ्ठुमा धरणी ति जोसि थरमा अर्ज्याल् रह्याका तहाँ । २१ ।

तिन् लोत् पारि नयन् चयन् विभतिकोदस, लोत पादां पनि
चिह्लल् गद्धन छातिका लटकमा रूद्राक्ष कण्ठा वनी
विस लोत् पारि त ढालका सँगमहं घण्टा चाँवछन् गनी
यक्लोत् पारि त लट् पटाजि पगरी ज्वानूका, चिह्लल्मा अनी । २२ ।

ठाडो ब्राह्मणको तिलक् सँगमहं हित् क्षत्रिको राम् तिलक्
तिन्धक्या धसको तिलक् उहि नकल् लाल्धे मँगको तिलक्

प्रगति

यै ढप् सिन्धुर क्यै गुरु कन तिलक् नेगीक जल यै तिलक्
धर्का तेछि दुबै ती जैसिकि तिलक् वभूँ द्र यक बुँइ तिलक् । २३।

जात् काम् चन्धनमा पुसाक थितिका देख्दै ठहर्न्या अनी
नक्कल् पारि छपाइ भेस कहि क्यै आया गन्या ढाँट् पनी,
चाँडै सास्ति समेत पाइ थितिका जाल्मा मिल्यो त्यो बनी
यस्ता न्याय थिया बुढाहरु महाँ हुन्थ्या अटनित् भनी । २४।

भन्था केहि कतौ कतौ अरू कुरा घर्घर्माहाँका अनी
न्या अन्याय त जो जहाँ जति सुन्या सन्ध्या जप्या भैँ बनी
अर्केका भगरा कुरा हित हुन्था सन्सारी माया पनी
क्या आश्चर्य रहेछ मोह भवमा हित्सङ्ग ली लौ धनी । २५।

सहर्गोरथा कान्तिपुर्तासमाहा ।
नृपत् न्यायमा विक्रमादित्य जाहाँ
वरन् चार वदेशमा कीर्ति आहा
सवै विन्ति विस्तार यो सक्नु काँहा । २६।

सुभम् ढाक्या उदयानन्द जोसि अर्ज्यालको हाजिरी ।

यिनै कवि उदयानन्द अर्ज्यालले आफ्नो उपयुक्त कविताको २१
सौ र २२ सौ श्लोकको बीचमा आफ्ना काका पांडित शक्ति बल्लभले

नेपाली भाषाको एउटा पुरानो कविता

लेखेका श्लोक भनी दुइ पद्य घुसाएका छन् । शक्ति बल्लभ श्री ५ पृथ्वी-
नारायण शाहका पंडित हुन् तथा उनको संस्कृत नाटक अक्ष पनि
दरबार वीर लाईब्रेरिमा सुरक्षित छ भन्ने कुरा माथिनै बताइएको छ ।
यिनको कविता लेख्ता उदयानन्दले यसरी लेखेका छन्:-

“.....वडा बाबु पन्या शक्ति बल्लभ पुरोहित काकाजिले बनायाका
सिलोक मध्ये दुइवटा मात्रै पनि लेखिन्छन्”-
कविता यस प्रकार छ:—

मांत्रि सागर घनाल छ बाला
पाँचको छ सव गान्तिन चाला
कालु जैसि षरिदारत राला
तेस ढंग तनहूँ कति षाला ।१।

घायको छ लमजुंग मकुण्डो
कास्कि वाँध सुनको छ षुकुण्डो
पीउठानि कन देउ सुकुण्डो
मारि लेउ तनहूँ त भकुण्डो ।२।

कहीं कविताहरू | लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

: अहिले :

अहिले, अहिले,
यो क्षण, यही क्षण,
ढुकढुक हो ।
जिउँदो रगतको,
तातो रगतको,
चल्दो रगतको,
लुकपुक हो ।
विश्वको नाडी
व्यक्तिको जीवन
भिन्न घुसेको,
भिन्न चलेको,
टुकटुक हो ।
यस कलपूर्जाको
यो चालू,
सद्यः अनुभूत,
टिकटिक हो ।
भूत भविष्यले
लगनको गाँठो
मीठो जोर्ने,
मीठो तान्ने,
तनतन हो !

केही कविताहरू

भइसकेको
अनि हुनेको
मिलन मधुर
अनि चुम्बन हो !
चैतन्य-परीको
स्वपना जागी,
एक अनौठो नाचकोलागि,
चकचक पथरको
छुमछुम हो !
श्रीको एउटा
समसम हो !
जिन्दगीको
चल्दो पलक हो ।
पला परीको
उत्तम भलक हो !
सृजनाको
एक रमरम हो ।
समय छालको
ज्योति चढेको
फेनिल चूली
धुगधुग हो !
अतीतको यो
आखिरी धुकधुक
भविष्यको यो

प्रगति

उसतिर पुगपुग,
वर्तमानको दुकडुक हो !
अहिले, अहिले,
यो क्षण, यही क्षण,
मिथुन बनेको
दुखसुख हो !

अहिले, अहिले,
यो क्षण, यही क्षण !
'अघि' गाडेको
गाना हो ।
'पछि' जन्मेको
ताना हो ।
अभिनव भाव-
झुलौना हो !

शुरूको रेखा,
स्नायुको सकसक,
मुटुले केही
सल्लाह दिएको,
गिदीको जरूरी
तार भएको,
टगले लिएको
केही लख, लख !
मसल् 'छु जिउँदै'
भन्दै उठेको,

केहो कविताहरू

सगबग, सगबग ।
कोही किरणले
झल्किरहेको
पर मांजिलको
छाना हो ।
सानो अचल हो ।
जलले भरिई,
अचलताले लागी
सिकसिक,
चाल सम्भंदो
लुकपुक हो ।
अहिले, अहिले,
यो क्षण, यही क्षण,
नवल बालको
टुकटुक हो ।
रहस्यहरूले
केही लरवर,
अनिश्चयताले
केही धरमर,
प्रस्थानदशामा,
पंछी भुरभुर,
अस्तित्व दृढ
तर निश्चित फरफर ।
क्षितिज किनारा
आँखा तानी

प्रगति

हेदों पर पर ,
उडिरहेको,
अड्दो भुरभुर !
सुइँट्ट चलूभैं
किरणचतुर ।
अनि प्रेरणाले
सुट्टमा कुरकुर !
लहर गएका,
लहर आउनेहरूमा
जीवन दिने
यो लहर ,
तीखो बोलछ
हावामा चिरविर !
विजूली, चरी यो
भल्याक उषारी
संसार मिरमिर,
पंखबेगले उड्दछ
हरहर !
एक आशाको
इङ्गितको भर,
छोटो सुन्दर !
एक पछिको
बच्चा काढी,
एक अधिको
गुंडको अन्दर !

केही कविताहरू

यस पलकको
उघ्रौं दौं सुख यो,
आर्को पलकको
चुकचुक हो!
तारो चुकेको
भुकभुक हो !
तर यही हाम्रो
ढुकढुक हो !
अहिले, अहिले,
यो क्षण, यही क्षण,
जल्दो, जिउँदो,
सानो, मानो
एउटै लण्का
हुतभुक् हो !

: कामी दाईलाई :

कामी दाई!
नभन कमीना,
सीना, घीनाहा,
आफ्नो आत्मालाई !
तिमी,
तिमी होउ गर्दौं मानव,
मर्दौं मानव,

प्रगति

बन्दो देव !
आजको रातमा हाई ! हाई !
मुर्दा चीजमा
तिम्रो टक छ,
तिम्रै टक छ,
स्वपनाको !
जगको लोहा
बान्किने लख छ,
जसको, उसले,
सक्छ, सक्छ,-
समाजको यो
खारीलो धाउ,
मैलो, अँध्यारो,
वेअनुहार
वनाउन आफ्नो नमूनाको !

फूड फूड ! भिलभिल !
टांगटांग ! टुङ्गटुङ्ग
को गरिराछ ?
पानी.....सानरबाट उठेको,
शून्यलाई ढाकी
पृथ्वीमाथि,
दिनरात, साथी !
जुगजुग भूको
चेहरा कुँदो !

केही कविताहरू

कुँदिराछ !
तिमीलाई थाहा छ ?
मूर्खहरूले दुर्बल ठानी
रुन्छिन् चट्टान चिर्दी
जो ती शिल्पी रानी,
केवल पानी !
यी मशाल हुन् भान्टे हाँगा
विश्व-मशालका !
काँध यी ?
साध यी सृष्टिहरूका !
फूडफूड !
आँधी भूतलका !
विरिचिवेदना, माउशक्ति,
रच्छिन् मन्दिर
पसिना-जलका !
विश्वकर्म्म
यस भूतलमा
मानवदलमा,
गन, मर्ने,
अवतरेनन् के हलका ?
जडमा मचोई तहलका ?
स्रष्टाको छ शिरिपेच कालो
बख टोपी ।
चट्का रोबी,
भूलाई फलाउँछन्,

प्रगति

प्रति सम्बत्सर,
जलमा 'चोभी !
यो आरन हो—
ईश्वर कामी !
असीमताको
पथमा नामी ।
पंचतत्व ली
अन्तर्यामी
फुक्दछ, सेक्दछ,
ठोक्दछ, जोख्दछ,
शोची, थामी ।
लंकालाई बनायो
तरबार ।
तर अब रे !
मानवताको बनाउँछ
दरबार !
सूक्ष्मविवेकले,
मनमुद्राले,
निर्माणहरूको स्वामी,
कामी !
मानवको छ करमा
ईश्वर,
करमा ईश्वर ।
काम नाम हो,

केही कविताहरू

काम नाम हो ।
क्लेश धाम हो,
क्लेश हि धाम ।
घन हो शक्ति,
घन हो शक्ति,
ठोक हो यात्रा,
भिल्का दर्शन !
तादात्म्य सिर्जनु,
निर्माण, निर्वाण !
तयारी, मोचन !

पीडा नै हो
विश्वप्रसविनी ।
वेदनामा
हाम्रो जन्म !
त्यही वेदना नै
हाम्री गृहिणी ।
पुत्ररत्न हुन् रे धन्य !

ए मानव !
यो शक्तिको
खोली चल्दा
कुँइछ ।
जति जति रोयो,
उत्ति हिँड्छ ।

प्रगति

दूरी जति छ,
उत्ति बग्छ !
घुम्दै, ढुँढुँदै
सागर पुग्छ !
ती अन्धाले
बाले धूपी !
हामी बाल्छौ
धून !
ती माटाले
महले पूजे !
हामी चढाउँछौ नून !
ती बहिराले
शून्यमा थापे
शठका लामा कान ।
हामी टांगटुंग ध्वनिमा
गाउँछौं प्रथम वेदको गान !
रेशमी त्यो बस्त्रले
छोप्दछ !
चिथरा बीचमा
चिहाए ती !
फाटाले आँखा पाए ती !
पुरेतहरूले तिनलाई
मुताए ।
हामीहरूसाँग
आए ती !

कैही कविताडरू

आए यहाँ,
यो आरनमा !

तमको फलाम
निराकृतिलाई हेर !
कसीले ठटाउँछ !
प्रभात घण्टघ्वनि भैँ —

के यो टांगटांग
टिंगटिंग गाउँछ ?

प्रसववेदना प्रकृतिदेवीको
कोमलता सब

रूलाउँछ
विश्वकर्म्म हुन्छन्

सफल तर !
दिव्य दिवस उदाउँछ ।

फलाम ठोक्ने
कामी कोही

सुनको मुकुट लाउँछ !

गाँजामा छन् ईश्वर
अरूतिर

शव राजा !
दाँजा खोज्ने

प्रयत्नहरूतिर
तर ताजा !

प्रगति

चीसा भए ती
पस्दा मन्दिर
सुन्दा, सुन्दा
शठ--बाजा !
हाम्रा नशामा
दुगुरिरहेछन्
कुत्कुतिका राजा !
न्याना, खँदिला,
ताजा !
नास्तिक बनाए
गुरुहरूले मलाई
गोरुहरूले
आस्तिक, आस्तिक ।
मशलतरंगमा
गंगा चलिछन्
पशुपतिको
क्या त्यसमा
निवास ठीक !
मानव आँखा
कामीको जब,
रचना सपनी,
चम्क्यो दाई !
दिव्य विभूति,
विश्वको गौरव,
देखेँ,

केही कविताहरू

मैले चौकी हाइ !
कसरी कमीना,
सीना, घिनाहा
लौ त तपाइँ ?
दर्पण हेर्नेहरूको कहानी
उल्टो भाई !
ईश्वर आए
केवल आउंछ—
कालो बादल,
मैले, मैले
बर्खे मुकुट लगाई,
सुस्केरा ली,
जल्द गार्इ,
चट्का मारी,
भट्का मारी
पन्नी मशाल मलाई।

: पूर्णचाकी स्वास्नी मरी :

दूध ल्याउथी,
हाँस्थी बरी !
पूर्णचाकी स्वास्नी मरी !
साँवली थी,
हिंसिले हाँस्थी ।

प्रगति

दुःख छास्थी !
मचाखचा दुःखले उकास्थी !
माकुरी !
भिन्न खोकी,
बाहिर मोटा पाखुरी ।

त्यो कसाहिनी
निष्ठळ, सोभी
काम गर्थी,
निहुरी, बांगी,
बोकी बोझ,
बोकी बोझ !

बोल्दथी...कम
केही होची ।
लेखनीले आज मेरी
विषय बिकम्मा
के बरी ?
पूर्णचाकी स्वास्ती मरी ।

भैँसी तुन्थी,
भैँसी मल्थी ।
सुम्सुम्याँउथी पाडो,
भुल्थी । भीँझा वटुल्थी ।

केही कविताहरू

फाटा तुन्थी ।
क्यै नमुन्थी ।
तारामण्डल छाप्रा हुँथी ।
आंगन बडार्थी,
गुइँठा पार्थी,
डल्ला फोर्थी,
पीठो पथार्थी,
तेल निथार्थी ।
भयापुल्लेका ठूँग मार्थी ।
टुक्का गीतले थुम्थुम्याई
रुन्चे भाार्थी ।
उसको जीवनको
सब कविता
यत्ति नीरस रसभरी ।
पूर्णचाकी स्वास्नी मरी ।
सवेर र साम !
“आमा साम !”
भोका मुख, भोका मुख ।
रुन्चे स्वर ।
घरमा तमाम !
पृथिवी जननीकी
त्यो टुक्की,
सच्चा थिई
क्या धीरधाम !

प्रगति

कल्पनाको पद्य बस्छ,
जिन्दगीको गद्य उड्छ,
कहिले कहिले के गरी !
पूर्णचाकी खास्नी मरी !

खामी नामी थियो
पियकड,
एक झकड !
पसिनाई, पसिनाई
मथ्यो, मथ्यो,
दिनभर, दिनभर ।
पिउँथ्यो ककड !
साँझ पथ्यो,
चढ्दथ्यो तब
रक्सी हरहर ।
डुब्थ्यो नशामा आनन्दी,
त्यो, खच्छन्दी ।
हाँकी संसार
फर्कन्थ्यो,
त्यो दुर्गन्धी ।
गालीको त्यो राजाले
खास्नी भकुथ्यो
दुष्ट अभावमा ।
“ म बहादुरको

केही कविताहरू

खै ए खाना,
खै मासु ?
खै खानादाना ?”
खास्नी सहन्थी ।
केवल रुन्थी
शीमल, स्रभावमा !
तिर्थी हामी
नेपालीको
वेइन्माफी
सब बरी !
एकली हरि !
पूर्णचाकी खास्नी मरी ।
एक रात त्यो
छादी रगत
ढली ।
भौसी मलमा,
कोमलमा ।
आँखा एकबार
खोली ! चिम्ली
जल, जलमा ।
कुनै भगवान्
के सम्झीवरी ?
हिचिकचाई,
बच्चा घेरै

प्रगति

छोडी, मरी !

बबुरी !

उसको स्मारक कूडा कर्कट
अभक्तक गह्नाउँछ ।

प्रत्येक प्रभातमा
एक किरण तर
शीतविन्दु रोइरहेका,
हेरन आउँछे !

त्यस्ती सती विचरी !
पूर्णचाकी खास्नी मरी ।

छिमेक टोह्लायो,
“ के भो बरी !
जिउँदै थी त्यो हिजो हिडेकी ।
आज कसोरी झरी ?”

तर ती
नबुभने जंगबहादुर
-की फर्सीभैँ थोत्रीवरी
एक घुञ्जाले
पुक्लुक्क मरी !

पूर्णचाकी खास्नी मरा ।
ग्रिसेलडा मरी ।
सावित्री मरी ।
यो पनि मर्थी,

केही कविताहरू

हो त, भरी ।
शाहजादी थिईन,
न गुम्मा ।
आधि जिइथी ।
आधि मरीथी ।
पूरै खसी बबुरी !
यो घटना पनि
क्यै घटना हो ?
दैनिक केवल,
पतभड पात सरी ।
बोक्क कविको
व्यापार सरी ।
पूर्णचाकी खास्ती मरी ।
बोल्नेभन्दा
नबोल्ने बोल्छन् !
आत्मा रहन्छ विचरी ।
यस्तै हाभ्रो जीवन-
निखप्न !
यस्तै शहीदी !
यस्तै चल्दछ, यस्तै गल्दछ ?
यस्तै ढल्दछ ।
तारामण्डल छानामुन्तिर !
यस्तै गरी !

प्रगति

पूर्णचाकी खास्ती मरी ।
समाजको सब वीतरणी
अस्ति तरी ।
उही सुहाउँदो
स्मारक कविता
मेरो गलेको दिलबाट
यसरी.....
रसगुल्लाभैँ होइन कि
खस्रो मकै पीटोभैँ
बुरबुर भरी !

बलाका | माधवप्रसाद घिमिरे

गर्भाधान क्षणपरिचयान्नमावद्धमालाः

सेविष्यन्ते नयन सुभगं खे भवन्तं बलाकाः

-कालिदास

छुन्छन् नीला जलदहरूले दूर ईशानलाई
उठ्छन् मेरा गिरिवनहरू नीलिमाले मुलाई
मेघच्छायामनितिर जसै शान्तिले बाँध्छ कीला
जम्बा हुन्छन् अनिपछि कहाँबाट यत्रा बकुला

बस्छन् केहीछिन पिपलको पालुवामा फुलेर
सेता सेता थलकमलका कोपिलाभै फुलेर
उड्छन् हावा उपर हलुका चालले मुस्त सूस्तै
उड्थौं हामी शिशु-सयनमा खप्न देखेर जस्तै

मेरा पंछीहरू शिखरमा मेघको राशलाई
घुम्छन् छायामनितिर नया प्यारको आशलाई
जस्तै मेरा युवक युवती रचदछन् धाननाच
अग्लो पारीकन धनकुटा देशमा धानराश

एकै चोटी सब कुमुमको हारभै फकिदामा
डुब्छन् एकै पलक कसरी मेघको नीलिमामा
उठ्छन् धर्तीतिर उदधिको उल्लिने ज्वार जस्तै
सम्झी सम्झीकन हृदयमा फकिने प्यार जस्तै

प्रगात

होलिन् श्यामा हरित जनमा घाम छाया छरेका
हल्ली लामो पुछर चमरो गाइ चिल्ला चरेका
लाग्यो होला पवन उनका केशका केशरामा
दौड्यो होला अनि त कुहिरो शैलका टाकुरामा

रोऊँ रोऊँ सरि जब कुनै किन्नरालाई हुन्छ
नीलो वर्षा अनि वनकुनाबाट प्रारम्भ हुन्छ
मेरो माया बसिकन जहाँ एकलौ आज रुन्छ
इन्द्रेनीको जनम अनि त्यै कन्दराबाट हुन्छ

मेरो रानीवन छ घनको नीलमाले उदार
अल्पेकी छन् चिरविरहको माधुरीमा पियार
आई एकौ लहर हलुका लान्छ टाढा उडाई
उक्ली छायापथतिर कतौ आज जाऊँ बिलाई

श्री श्री जयप्रकाश मल्ल | बाबुराम आचाक्षे

चारैतिर डाँडाले घेरिएको बागमती नदीका शिरानको उपत्यका प्राचीन कालदेखि नेपाली राष्ट्रको सभ्यता र संस्कृतिको केन्द्र बनिरहेको हुनाले नेपालको मुटु कहलिएको छ। पराक्रमी लिच्छवी राजाहरूको राजधानी यसै केन्द्रस्थलमा थिए। मध्य-युगका अघिल्ला मल्ल राजाहरू पनि यहीं रहन्थे। यिनका सभ्यता परचक्रिका आक्रमणले र राज-वंशका आन्तरीक कलहले यो राज्य निर्बल भई राज्यको विस्तार साँगुरिएको थियो। तैपनि सिंगलीलादेखि सखीका लेकसम्म हिमाल-पाहाड र भाँवर प्रदेशहरू यस राज्यमा सम्मिलित थिए। सखीका लेकदेखि पश्चिमपट्टि रहेका सेँजा राज्यका खशराजाहरू यस राज्यमा आक्रमण गरी लूटपाट मचाउँदथे तापनि ती मल्ल राजाहरूले खशहरूलाई आफ्नो राज्यमा आवाद हुन नदिई रोकिराखेका थिए। ई० सं० १३७८ मा राजा अर्जुन मल्ललाई उनका मन्त्रीहरूले पदच्युत गरी पछिल्ला मल्ल वंशका थुल पुरुष स्थिति मल्ललाई राजमुकुट पहिराएपछि यो नेपाल हुद्न थाल्यो। यस समयमा राजधानी ललितपुर थियो। यसका साथैका काठमाण्डौं र भक्तपुरमा उपराजाहरू रहन्थे। भक्तपुरकी उपरानीका लोग्ने स्थिति मल्ल भएका हुनाले त्यस इलाकामा यिनको शासन चल्यो। तर ललितपुरका मन्त्रीहरूले र काठमाण्डौंका उपराजाहरूले स्थिति मल्ललाई केवल राजा मानी अलग-अलग सरकार बनाएका हुनाले केन्द्रस्थलमा नै क्षुद्र-राज्य बने। पूर्वपट्टिको दोलखा सहर यस समयमा उजाड थियो तापनि विस्तार-विस्तार आवाद भएर चौथो राज्य बग्यो। यहाँका राजाहरूले

'दोलखाधिपति' भन्ने पदवी लिपका थिए र भक्तपुर आदि तीन राज्यका राजाहरूले मात्र 'नेपालाधिपति' भन्ने पदवी व्यवहार गरेका हुनाले नेपालको सीमाना खुम्चिएर ज्यादै साँगुरो भयो । तैपनि ती तीन राज्यमा उत्तर भागको काठमाण्डू राज्य अरु भन्दा ठूलो थियो । उपत्यका बाहिरको अचेलको सुवाकोट र सिन्धु-पाल्चोक जिल्लाहरू यस राज्यमा र अचेलको कान्छे-पलान्चोक जिल्ला भक्तपुर राज्यभित्र थिए । ललितपुर राज्यमा उपत्यका बाहिरको अचेलको लामीडाडा जिल्ला र महाभारतदेखि उत्तरपट्टिका मौजाहरू सम्मिलित थिए ।

यसरी केन्द्रस्थलमा नै नेपाल टुक्रिँदा सिंजाली खशहरू (ब्राह्मण, क्षत्री र हरिजन समेत) ले सखाका लेकको बाँध तोडी हूलका हूल चुसेर पहिले मगरातमा आवाद भई डेढसय वर्षका बीचमा अनेक राज्य खडा गरे । जयप्रकाश मल्लका समयमा यस्ता साना राज्यको संख्या तीस-बत्तीस पुगेको थियो । यी खशहरूले जो कुरा वा पर्वतीया बोली साथमा ल्याएका थिए त्यसले मगर, गुरुङ आदि आग्नेयदेशी बोली बोल्ने भिन्न भिन्न जातका जनतालाई एकताको सूत्रमा बाध्ने काम दिइरहेको थियो ।

यी भिन्न भिन्न राज्यका राजाहरू स्वतन्त्र हुनाले आफसमा लडाईँ गरि रहन्थे । लडाईँ नगरि शान्ति पूर्वक राज्यकाल बिताउने राजाहरू बहुत कम भए । यी लडाका राजाहरूले राष्ट्रलाई छिन्न भिन्न पारिरहेका समयमा परशतीया बोलीले जनतालाई एक नेपाली राष्ट्रमा परिणत गर्ने काम अदृश्य रूपले गरि रहेको थियो । यसबाट परदेशीको आक्रमण नभएको खण्डमा एक शक्तिशाली राज्य खडा हुने सामान तयार हुन लागि रहेको थियो । यस राज्यको

राजधानीका निमित्त योग्य सहर उसै उपत्यकामा मात्र थिए जहाँ सभ्यता र संस्कृतिको केन्द्र थियो । यिनलाई पूर्व र दक्षिणपट्टिबाट मकवानपुरका राज्यले र पश्चिमतिरबाट तनहूँ र गोरखाका राज्यले घेरेका थिए । उत्तर पट्टि भोटबाट कुती र कैरुङका हिमालका बस्तीहरू काठमाण्डूँका राजा प्रताप मल्लले लिपका थिए । भोटले मुख्य हिमालयका अन्त्याङ पारगरी काठमाण्डूँ राज्यमा चुस्न असम्भव थियो । वरिपरि रहेका मकवानपुर, तनहूँ र गोरखाका राजाहरूलाई भने वाटो खुलाथियो ।

सत्रौँ शताब्दीका भारतवर्षका मुगल सम्राट् औरङ्गजेबको कुदृष्टि यी पहाडी राज्य उपर परि रहेको थियो । उनी मरठ्राहरूसँगको युद्धमा फसेर पच्चीस वर्षसम्म दक्षिण भारतमा बास गरिरहेका थिए तापनि बिहारमा रहेका मुगल हाकिमहरू यसतर्फ चुस्ने मौका ताकिरहेका थिए । ई० सं० १७०६ मा दरभङ्गाका फौजदारले षडयन्त्र द्वारा मकवानपुर र विजयपुरका राजाहरूलाई पक्री दिस्ली पठाएर जबरजस्ती मुसलमान बनाउँदा र मकवाननी राजाका छोराहरू भागेर पहाडतिर आउँदा काठमाण्डूँ आदि राज्यमा खल्बली मच्चियो । यस समयमा गोरखाका राजा पृथ्वीपति शाह थिए । यिनले लमजुङका राजालाई समेत मिलाएर काठमाण्डूँ आदि तीन राज्यका सैनिक समेत मकवानपुर तिर पठाए । ई०सं० १७०७ मा औरङ्गजेब मरेका र उनका छोराहरूमा युद्ध चलेको हुनाले मुगलहरूमा अशान्ति फैलियो र उनीहरूले मकवानपुर र विजयपुर छोडिदिदा मकवाननी राजाका छोराहरूलाई मकवानपुर र विजयपुर सुम्पी मित्र-सैन्य फर्का ।

लडाईं हुन नपाए तापनि गोरखाली सेनापतिले साथमा भएका अरु सेनापति र सैनिकहरूको बुद्धि र बलको जाँच गरी आफूलाई अरुभन्दा विशेष योग्य देखे । यो अवस्था देखेर पृथ्वीपति शाहले काठमाण्डू आदि राज्य जितेर राज्यस्थापना गर्ने विचार गरे तर वृद्धावस्थामा पुगेका हुनाले आफ्नै जिन्दगीमा यो काम साध्य हुने नदेखी उत्तराधिकारी नाती नरधूपाल शाह र भारदारहरूलाई सुझा-पर गएका थिए ।

जन्म, बालककाल र राज्यलाभः

ई० सं० १७१५ मा स्थिति मल्लको वंशका काठमाण्डूका अन्तिम राजा भास्कर मल्ल परलोक हुँदा उस समयका मन्त्री झगल ठकुलले महिन्द्रसिंह नामक पुरुषलाई राजा थापी शासनको काम आफूले लिए । जगज्जय नामक एक भारदार यस समय काठमाण्डौंमा थिए; शायद यिनी राजवंशपट्टिका कुनै सन्तान थिए । ई० सं० १७१६ मा यिनकी कुमुदिनी नामकी पत्नीको गर्भबाट जयप्रकाश मल्ल र केही वर्षपछि राज्यप्रकाश पैदा भए । ई.सं. १७२२मा महिन्द्रसिंह परलोक हुँदा झगल ठकुलले जगज्जयलाई नै काठमाण्डौंको राजसिंहासनमा राखे । यहाँपछि जयप्रकाशका अर्का भाइ नरेन्द्रप्रकाश पनि पैदा भए । ललितपुरमा स्थिति मल्लको वंश समाप्त हुँदा अन्तिम राजाकी छोरी योगमतीले शासनको बागडोर आफ्नो हातमा लिएकी थिइन् । यिनले पञ्च वर्षका बीचमा पाँच जना राजा थापी ई० सं० १७१७ मा अरु कोही नपाउँदा महिन्द्रसिंहलाई नै र उनी भरेपछि योगप्रकाश नामको व्यक्तिलाई राजा बनाएकी थिइन् । ई० सं० १७२२ मा नै भक्तपुरमा स्थिति मल्लका वंशको अन्तिम राजा रणजित मल्लले राजभुकुट पहिरेका थिए ।

एउटै सालमा गद्दीमा बसेका यी तीन राजाहरूले ई० सं० १७२५ देखि आफसमा लडाईं छेडे । यस लडाईंमा भाग लिएर नेपालको केन्द्रस्थलमा अधिकार जमाउने उमेद लिई गोरखा, तनहुँ र मकवानपुरका राजाहरूले पनि सैन्य पठाए । यो लामो युद्ध चल्दाचल्दै योगप्रकाश परलोक भई विष्णु मल्ल ललितपुरका राजा भए । लगभग सात वर्ष युद्ध चलाई धन-जनको संहार गरेर ती तीनै राजा थकित भई चूप लागे । यस युद्ध-कालमा गोरखाली सेनापति काजी जयन्त रानाले लामीडाँडाको एक भाग दखल गरिरहेका थिए । तर तनहुँका राजगुरु गौरीश्वर पण्डित र जगज्जय मिली यस जिल्लामा गोरखालीको अधिकार हुन बाधा गरी यस जिल्लाको पुछारको जोगिमारा नामक थुम तनहुँका राजा कामराजदत्त सेनलाई दिलाए । कामराजदत्त सेनका भानिज र जुवाजी गोरखाका राजा नरभूपाल शाह थिए । यस कारण गाह्रो मानी उनले यो जिल्ला छोडे । तर यसका बदलामा नुवाकोट दरवार गर्न भनी जयन्त रानालाई पठाए । त्यहाँका हाकिम काशीराम थापाको अगाडि जयन्तको जोड नचली फर्कदा शत्रुसँग मिलेको शंका मानी नरभूपाल शाहले उनलाई खोसिदिए । यस युद्धमा आफू असफल भई कामराजदत्त सेन सफल भएको हुनाले नरभूपाल शाह दिक्दार भए ।

ई० सं० १७३५ मा जगज्जय मल्ल परलोक हुँदा उत्तराधिकारका निमित्त काठमाण्डुका भारदारमा दुई दल खडा भए । झगल ठकुलको दल जन्मेका जेठा जयप्रकाश मल्ललाई नै राजा बनाउन चाहन्थ्यो । जयप्रकाशको उग्र स्वभाव देखेर काशीराम थापाको दल वालक नरेन्द्रलाई राजा बनाउन चाहन्थ्यो । जगज्जय राजा नहुँदै जन्मेका जयप्रकाशको हक छैन, राजा भएपछि जन्मेका नरेन्द्रप्रकाश नै राजपुत्र हुनाले उत्तराधिकारी हुन्छन् भन्ने यस दलको दलील थियो ।

राज्यप्रकाशका सहायताले काठमाण्डु मा जयप्रकाशले राजमुकुट पहिरे । तर काशीराम थापाले नरेन्द्रप्रकाशलाई देवपाटनमा ल्याएर राजतिलक दिए । जयप्रकाश मल्लले विरोधीहरूलाई पकन सैनिक पठाउँदा नरेन्द्रप्रकाशलाई भक्तपुरका राजा रणजित मल्लका शरणमा सुम्पी काशीराम थापा आफ्नो घर चाँसुमा गई बसे । यो मौजा भक्तपुर राज्यमा परेको हुनाले जयप्रकाश मल्लको पहुँच देखि बाहिर थियो । काशीराम थापा हटेपछि नुवाकोट बचाउन जयप्रकाशलाई गाह्रो परेको थियो । तर जयप्रकाश मल्ल चलाख भएर जयन्त रानालाई त्यहाँको हाकिम बनाइ दिँदा नरभूपाल शाहले नुवाकोट दखल गर्ने कष्ट झन् बढेको देखि विक्षिप्त पनि भए ।

जयप्रकाश मल्लले ई० सं० १७३९ मा झगल ठलुकलाई खोसेर मन्त्री बदला गरे । ई० सं० १७४१ मा जयप्रकाश मल्लकी रानी जयलक्ष्मीका गर्भबाट ज्योतिप्रकाश पैदा भए । यिनैताक दाजु भाइमा विरोध पर्दा राज्यप्रकाश मल्ल भागेर ललितपुरका राजा विष्णु मल्लका आश्रयमा गए । गोरखामा पनि नरभूपाल शाह विक्षिप्त हुँदा भारदारहरूमा दुइ दल भई एक दलले युवराज पृथ्वीनारायण शाहलाई राजमुकुट पहिराउने उद्योग गरेको थियो । यस समयमा पृथ्वीनारायण शाहले जवानीमा प्रवेश गरिसकेका थिए । उनले राजमुकुट पहिरिन स्वीकार नगर्दा नरभूपाल शाहकी जेठी रानी चन्द्रप्रभाले 'चौतारा' भन्ने पदवी लिएर शासनको बागडोर आफ्नो हातमा लिइन् । हुन ता उनकी माहिली सीतापट्टिको छोरा पृथ्वीनारायण शाह थिए तर आफ्ना सन्तान नहुँदा यिनको शिक्षा दिक्षाको भार चन्द्रप्रभाले लिएकी थिइन् । ई० सं० १७४१ मा नरभूपाल शाहको पगरी लिएर उनीसँग रणजित मल्लको भित्तारी लाउन भनी पृथ्वीनारायण शाह भक्तपुर गए । फर्कँदा जयप्रकाश मल्लसँग पगरी साठी आपसमा मित्र भाव प्रकट

गरे । तर राजनीतिमा यस तरहका मित्यारीको मूल्य केही हुँदैन भन्ने दुवै पक्षलाई ज्ञान थियो ।

नुवाकोट त्याग, पदच्युतो र फेरि लाभ

ई०सं० १७४२ मा पृथ्वीनारायण शाह गोरखाका राजा भए । यस समयमा केवल एककाईस वर्षका थिए तापनि नेपालका राजनैतिक परिस्थितिको गहिरो अध्ययन गरिसकेका थिए । काठमाण्डू आदि साना-साना राज्यका राजाहरूलाई हराएर शक्तिशाली राज्य स्थापना गर्ने पृथ्वीनारायण शाहको विचारले गोरखाली-हरूको दिलमा घर बनाई सकेको थियो । आमाहरूबाट पृथ्वीनारायण शाहले यस विचारको तत्व पनि जानेका थिए । काठमाण्डू र ललितपुरका राजाहरू राजवंशका नहुनाले यिनमाथि प्रजाको भक्ति कम हुनु स्वाभाविकै थियो । यस कारणले दश-आठ वर्षको परिश्रमले यिनीहरूलाई उखेल्न सकिन्छ भन्ने पृथ्वीपति शाहको विचार थियो । उनले यस कामको साधन सैन्यबल ठहराएका थिए । तर पृथ्वीनारायण शाहले सैन्यबलको प्रयोग गर्नुभन्दा पहिले प्रजाको मन जित्नु आवश्यक सम्झेका थिए । यसै कारणले युद्धकालमा केवल हतियार लिएका शत्रु-सैन्यका मात्र नोकसान गर्दथे । कृषक, व्यापारी आदिको रतिभर हानी हुनदिँदैन थिए । आफ्ना भारदार र कर्मचारीलाई समेत कस्तै अपराधमा पनि कठोर दण्ड दिँदैनथे । जयप्रकाश मल्लमा नभएका यी दुई विशेष गुण यिनमा थिए ।

राजा भएका सालमा छिमेकका एक राज्यमा आक्रमण गर्ने मगराँतका राजाहरूको एक नियम चलि आएको थियो । यस चलन अनुसार पृथ्वीनारायण शाहले पनि नुवाकोटमा आक्रमण गर्नु भनी

सैन्य पठाउँदा जयन्त रानाले सीमानामै रोकिदिए। यस तरहका खेलाँचीले राज्यस्थापना नहुने देखेर पहिले उत्तर भारतवर्षको राजनैतिक परिस्थिति बुझ्न भनी पृथ्वीनारायण शाह वनारस गई फर्कदा पाल्पा पोखरातिरको परिस्थिति पनि बुझेर आए। गोरखाका मन्त्री घरानाका युवकहरूमा कालु पाँडेलाई योग्यदेखी प्रजापञ्चको मन्जुरी लिएर मन्त्री गराए। काठमाडौँ राज्यमा आक्रमण गर्दा पछित्तिर रहेका लमजुङ्गका राजालाई थाम-थुम पारिराख्न आवश्यक हुनाले सन्धीको गाँठो मजबूत गराएर त्यहाँ तथा भक्तपुर, ललितपुर आदि राज्यमा समेत आफ्ना राजदूतहरू पठाए। सैनिक र रसदको गुप्तरीतिले संचय गरी खेत बिहानउने बहाना गरेर ई० सं० १७४४ का वर्षादका आरम्भमा सीमानाका त्रिसुली नदीको किनारामा बसी जयन्त राजालाई आफूतिर मिलाउन खोजे। उनले अस्वीकार गर्दा उनका गतिविधिमा ध्यान दिंदै रहे। उनी नभएको मौका छोपेर एकासी नुवाकोटका महामण्डल नामक अग्लामा रहेको गढीमा आक्रमण गरे। जो भएका भाइभारादार र सैनिकमा ब्याइतापट्टिका दाजु रणरुद्र शाहलाई छोडी लगभग जम्मैलाई साथमा ब्याएका थिए। उनका दश बाहु वर्षका भाई दलमर्दन शाहले पनि साथ छोडेका थिएनन्। बिहान एकासी आक्रमण हुँदा जयन्त रानाका सैनिक हताहत भएर किल्ला छोडी गए। केवल एक हजार जति खुकुरी, तरवार र धनु-वाण लिएका सैनिकले नेपाल-राज्य-स्थापना गर्ने कामको श्रोगणेश गरी पहिलो आक्रमण सफल गरे। राष्त्रका निर्माण वा रक्षाका निमित्त राष्त्रविरोधी शक्तिका उपर यसरी कपट-रूप लिएर आक्रमण गर्नु न्यायका दृष्टिले पनि अनुचित मानिंदैन। यदि व्यक्तिगत स्वार्थ लिएर यसरी आक्रमण भयो भने सरासर अन्याय ठहरिन्छ।

नुवाकोटको हारको खबर र केही दिनपछि जयन्त राना पक्रिएको समाचार पाएर जयप्रकाश लल्लु मात्र होइनन् रणजित मल्ल र

विष्णु मल्ल समेत थर्किण । यिनीहरूमा र यिनका भारदारहरूमा शक्ति र साहस घटिरहेको थियो । यस कारणले छः महिनासम्म नुवाकोट फर्काउन लडाईं गर्न सकेनन् । सेनापति नपाउँदा जयप्रकाश मल्लले अधिका विद्रोही काशीराम थापालाई डाकेर पुरानो बैरभाव भुल्ने प्रतिज्ञा गरे । ई. सं. १७४५ मा काशीराम थापाले नुवाकोटमा सैन्य ल्याए । तर गोरखाली सैनिकले हराइदिदा फर्केर आफ्नो घर चाँगुमा गई बसे । हिउँद लागेपछि काठमाडौं आउने उनको विचार थियो । तर जयप्रकाश मल्लले बर्षादमै बोलाई पशुपतिनाथको दर्शन गर्ने बाहना गरी सहर बाहिर गई भेटेर शत्रुसँग मिलेको अपराध लगाई देव-पाटननेर काशीराम र उनका साथमा आफ्ना सात जना अफिसरलाई कटाई दिए । यताबाट फर्कने बित्तिकै आफ्ना मंत्री भिख्वा र दाटी-लाई पनि शत्रुसँग मिलेको अपराध लगाई राजभवनको बर्षेचामा कटाई दिए । यसै महिनामा विष्णु मल्ल परलोक भई राज्यप्रकाश मल्ल ललितपुरका राजा भए (ई. सं. १७४५ मा) । यस हत्याकाण्डको भयङ्कर परिणामको तिनले विचार गर्न सकेनन् ।

यस हत्याकाण्डबाट लाभ उठाउने लोभ पृथ्वीनारायण शाहले छोड्न सकेनन् । काशीराम थापाका भाइ परशुराम थापा भक्तपुरका सेनापति थिए । यिनलाई डाकी भक्तपुर र गोरखाका सैनिक मिली काठमाण्डौं राज्यको साँखु र चाँगु मौजा दखल गरी भक्तपुरमा मिलाउने कुरा गरे । दाजुको हत्याको बदला लिनलाई परशुराम थापा मन्जुर भई रणाजित मल्ललाई यस साजिसमा मिलाए । यसै सालको वर्षाद सकिनेबित्तिकै उपत्यकाको उत्तर-पूर्वबाट सैन्य लिएर पृथ्वीनारायण शाह आए । भक्तपुरका सैनिकसमेत भई सीमानाको नालडूम गडी दखल गरेर सँजियामा राखे । भिख्वाका भाइ तौठी ललितपुरमा गएर राज्यप्रकाश मल्लको आश्रय पकेका

थिए । गोरखालीले नालदूम दखल गरेको र तिनीहरूले साँखु चाँगुतिर बढने भएकी सन्देश पाई बढी चलाखीसँग त्यहाँका भन्त्री कालिदाससँग मिली ती मौजा बचाउने संकल्प गरे । गोरखालीले उपत्यका भित्र पर्यर जमाए पछि भक्तपुर कति दिन बच्ने हो भन्ने, कुरा सम्झाई परशुराम थापालाई तटस्थ रहने आग्रह गरे । यत्तिकैमा गोरखाली सेनापति शिव-रामसिंह बस्न्यातले उजाड हुँदै गएको चाँगु मौजामा गोरखाली झण्डा गाडे । काठमाण्डूमा सेनापति केही नहुँदा जयप्रकाश मल्ल नै सेनापति भएर गोरखालीलाई हटाउन जाँदा लडाईँमा हारी भाग्यको भरोसा लिएर बेलुका काठमाण्डूमा आए । विजया-दशमी नजीकै थियो । त्यसै दिन साँखुमा आक्रमण गर्ने शिवरामसिंहको उमेद देखिन्थ्यो । तौढी झन् चलाख भई दुईदिन अगाडि नै राज्यप्रकाश मल्ललाई ललितपुरको सैन्य लिएर काठमाण्डूको राजभवन घेरी जयप्रकाश मल्ललाई पक्री ललितपुरमा पठाए । बालक ज्योतिप्रकाश मल्ललाई राजभुकुट पहिराई उनकी आमा जयलक्ष्मीलाई शासनको बागडोर दिलाए । दाजुका हत्याको बदला लिन परशुराम थापालाई सन्तुष्ट गराई गोरखाली-सँग अलग्ग रहनाका निमित्त तौढीले यो उपाय सोचेका थिए । जयप्रकाश मल्ल पदच्युत भएपछि परशुराम थापाको क्रोध पनि शान्त भयो र गोरखालीलाई साँखुतिर नबढ्ने सल्लाह दिए । शिव-रामसिंह बस्न्यातले लाचार भई आफ्नो सैनिक हटाएर लैजाँदा उपत्यकामाथि भन्ज्याङका साँगाचोक भन्ने गाँउमा बास परेको थियो । तौढीले त्यहाँ छापा मारेर गोरखाली सैनिकको तहस-नहस परिदिए । यस लडाईँमा शिवरामसिंह पनि परे । पृथ्वीनारायण शाह भक्तपुरमा बसेका थिए । बडो मुश्कीलसाथ केही दिनपछि चुवा-कोट पुगेर असफलताको तीतो अनुभव चाखे । तर नालदूम गढी भक्तपुरे गोरखालीको सजियामा रहेको थियो ।

जयप्रकाश मल्ललाई राज्यप्रकाश मल्लले ललितपुरमा आनन्दसँग रहने प्रबन्ध गरिदिएका थिए । निरंकुस शासकलाई नजर बन्दीमा रहेर किन चैन मिल्दथ्यो ? पुर्खाको राज्य बचाइदिएको गुन भुलेर तौडीको र कालिदासको संहार गर्नमा उनको दिल उतारू थियो । यस कारणले सिल्ली जस्तो भएर ललितपुर र भक्तपुरदेखि बाहिर रहेका गाँउहरूमा बाल सँदै रहे । पृथ्वीनारायण शाह पनि तौडीका शत्रु बनेका थिए । त्यस्ता योग्य व्यक्तिलाई हटाउनाका निमित्त जयप्रकाश मल्ललाई नै काठमाण्डू का राजा बनाउन चाहन्थे । तर यो काम उनका शक्तिदेखि बाहिर थियो तापनि जयप्रकाश मल्ललाई उठाउने कोशिश गर्न छाडेनन् । काठमाण्डू मा जयलक्ष्मीले एक भारदारका छोरा गरुडसिंहलाई नाटो बनाई तौडीलाई समेत अपमान गर्न थालिन् । यस व्यभिचारको दुर्गन्ध पाएर जयप्रकाश मल्लको दिल जल्दै गयो । मीका पर्खनाका निमित्त शेष जीवन भगवतीका सेवामा विताउँछु भनी गुह्य श्वरीका मन्दिरमा रहने प्रार्थना जयलक्ष्मीसँग गरे । उनी राजी हुँदा केही काल बकुला भगत भएर त्यहीं रहे । गरुडसिंहको चकचकीलाई हेर्न नसकी काठमाण्डू का प्रजाहरूले पनि जयप्रकाश मल्लको चाहना गर्न थाले । प्रजाको मतलब बुझेर एक दिन विहानै देवपाटनका कसार्ही र पोडेको हतियारबद्ध दल खडा गरी अगिपछि लगाएर आफना माटा भन्ने प्रसिद्ध घोडामा चढी काठमाण्डू को बाटो पक्के । जयलक्ष्मीले रोक्न पठाएको सैनिक आधा बाटोमा पुगेर जयप्रकाश मल्लसँग मिले । यो खबर सुनेर गरुडसिंहले गोरखाको बाटो तताई ज्यान बचाए । जयप्रकाश मल्लले राजभवनमा प्रवेश गरी जयलक्ष्मीलाई पत्नी उनका नोकरानमा ढोके बैठके समेतलाई तुरुन्त कटाइदिए । तौडी उम्केर मनोरथ नामका अर्का भारादारकैहा लुकेका थिए । जयप्रकाश मल्लले धुई-धुई खोजी गर्दा त्यहीं आत्महत्या गरे । तिनलाई शरण दिएका अपराधमा मनोरथको ज्यान ता लिएनन् तर सर्वस्व लिए । जयलक्ष्मीलाई कठोर दण्ड दिँदा चाँदै नै यस संसारलाई छाडिन् । यस तरहसँग

ज्योतिप्रकाशलाई युवराजमा राखी जयप्रकाशले शासनको धागडोर लिदाँ फेरि शान्ति स्थापना भयो । त्यहाँपछि उनले होश संभालेर राज्य संचालन गर्न थाले ।

गोरखालीले नुवाकोट-दखल पाको गरपको देखेर तनहुँका राजा त्रिविक्रम सेनले गोरखालीलाई उछिनी उपत्यकामा अधिकार जमाउने उद्योग गर्नथाले र ई० सं० १७४८ मा जोगीमाराको बाटो गरी उपत्यका र महाभारतका बीचका ललितपुरका मौजाहरूमा सैनिक पठाएर अधिकार गरे । तनहुँका राजालाई यसरी बढ्न दिनु उचित नदेखेर पृथ्वीनारायण शाहले ललितपुरका राजा र मुख्य मन्त्री चौतारा धनवन्तसिंहसंग मिली सपियाँ दिलाएर तनहुँको दखलबाट ती मौजा छुटाए । यिनैताक भक्तपुरका राजाले परशुराम थापालाई पठाई काठमाडौँ राज्यमा सम्मिलित रहेका सिन्धु पाल्चोक जिल्लामा अधिकार जमाए । यो देखेर पृथ्वीनारायण शाह तिनीदेखि पनि चिडिए । तर लामीडाँडा हात नपरेसम्मन् त्यतातिर लागेनन् ।

मल्ल राजाहरूका सैनिकमा आफना-आफना राज्यमा रहेका खश मगरहरू भर्ना हुने गरेका थिए । काशीराम थापा मारिएपछि सिन्धु-पाल्चोकमा रहेका खश-मगरहरूले सेनामा भर्ना हुन इनकार गरी त्यहाँ अराजकता फैलाएका थिए । यस कारण त्यो जिल्ला भक्तपुरका राजाले दखल गर्दा पनि जयप्रकाश मल्लले विस्मात मानेका थिएनन् । अब जयप्रकाश मल्लले उपत्यका भित्रका खशहरूको पनि विस्थासनगरी काँगडाबाट भर्ना हुन आएका नगरकोटीको सानो दल भर्ना गरेर काठमाण्डू मा राखे । यी परचक्री सैनिकलाई बढी जागिर र भत्ता समेत दिनु पर्दा राजकोष रित्तिएर जयप्रकाश मल्लले जो अनर्थ गर्नु पुग्यो, त्यसको चर्चा पछि गरिने छ ।

जयप्रकाश मल्लले देशको रक्षाको निमित्त आफना विचार अनुसार

ई० सं० १७५३ मा कुमारीयात्राको आरम्भ गरी यिनीहरूलाई बास दिनाका निमित्त बडो महल बनाइदिए । इन्द्र यात्राको उत्सव अघिदेखि चलि आएको थियो । तसै उत्सवमा कुमारीयात्रा पनि थपेर रमाइलो गराए ।

गोरखालीसँग बाहिरी मित्रता र किर्तीपूरको रक्षा

साँगाचोकको हारपछि उपत्यकाभित्र पसेर अधिकार गर्ने काम सजिलो रहेनछ भन्ने पृथ्वीनारायण शाहलाई ज्ञान भयो र नुवाकोटमा गढी बनाएर आफ्नो वासस्थल त्यहीं कायम गरे यताबाट त्रिशुली देखि पाटीभञ्ज्याङसम्मका नुवाकोट जिल्लामा र कुकुरघाट-सम्मका केरूङका हिमाल प्रदेसमा समेत अधिकार पाको गराए । जयप्रकाश मल्ल पदच्युत भएका समयमा वा केही दिनपछि भक्तपुरका राजाले सिन्धुपाल्चोकमा समेत अधिकार गर्दा नुवाकोट फिर्ता लिने उमेद छाडेर पृथ्वीनारायण शाहसँग मित्रता गर्न बाध्य भए । नुवाकोटबाट कपास, मास र घिउ नक्षिकाई काठमाण्डू सहरलाई निर्वाह चल्दैन थ्यो । भोटबाट आउने नून केरूङबाट आउँदथ्यो । यसैकारणले गोरखा र भक्तपुरका राजाहरूसँग मित्रभाव गर्न जयप्रकाश मल्ललाई क्र लागेको थियो ।

पृथ्वीनारायण शाहले गोर्खा-राज्यमा जोडिएको नुवाकोट जिल्ला दखल गरेपछि यस राज्यमा जोडिएको लामीडाँडा जिल्लामा अधिकार गर्न सुविस्ता हुने गरी नुवाकोट गढीलाई वासस्थल बनाएर घादिङ्का गढीमा रसद र सैनिक तयार राखेका थिए । यो लामीडाँडा जिल्ला ललितपुरमा पर्दथ्यो । नुवाकोटमा गोरखाली राजाको अधिकार भएपछि लामीडाँडामा हास्रो अधिकार हुनुपर्दछ भनी तनहुँका राजाले वाधा दिए । सिन्धु-पाल्चोक जिल्लामा पनि अधिकार गर्न पृथ्वीनारायण शाह तत्पर थिए । तर भक्तपुर र

लमजुङका राजाहरूमा बलियो मीत्र-सम्बन्ध हुनाले सिन्धुपट्टि गोरखाली बढ्ने बित्तिकै फर्केर आउनु भन्ने हात्रा राजाको आज्ञा छ भनी लमजुङका राजदूत सर्दार महिमन् खवासले धमकी दिएका हुनाले पृथ्वीनारायण शाह केही साल अडिप । यस्तै अवस्थामा तनहुँका राजा त्रिविक्रम सेनबाट भयङ्कर चूक भयो । तिनले काशी जान भनी हिडेकी पृथ्वीनारायण शाहकी एक उपपत्नीको डोला देउघाटमा खोलेर अपमान गरे । पृथ्वीनारायण शाहले रीस मनैमा दबाई सल्लाह गर्ने बहाना गरेर सीमानाका मस्याङ्दी नदीका किनारामा बोलाई पकेर नेल-गलफन्दी ठोकी हुर्मत लिएर केही दिनपछि छोडिदिए । यति गर्दा पनि तनहुँका राजा-भारदारहरूले सहेका हुनाले तिनलाई निर्वल देखेर पृथ्वीनारायण शाहले कालूपाँडेलाई लामीडाँडा भित्र झिल्दुङमा पठाई बिना लडाईँले अधिकार गरे । जयप्रकाश मल्लले र राज्यप्रकाश मल्लले समेत कालू पाँडेलाई खुशामदी पत्र पठाए । ललितपुरका मन्त्रीमा भिख्वाले कालू पाँडेलाई भेटे पनि; तर रतीहरू गोरखालीको पक्षमा आफ्नाले भिख्वा हटेर आए । कालूपाँडेले समग्र जिल्लामा अधिकार गरी यस जिल्लाका र उपत्यकाका सीमानामा रहेका दहचोक गढीमा समेत दखल जमाए ।

लामीडाँडा गोरखालीको अधिकार भएपछि अब गोरखाली ब्यादा बढे भनेर लमजुङका राजाले परवतका राजालाई समेत मिलाएर ई० सं० १७५५ मा गोरखाका सिद्धानचोक गढीमा आक्रमण गरे । गोरखाली सैनिक नुवाकोट र लामीडाँडामा रहेका हुनाले सिद्धानचोकको रक्षा गर्न गोरखाका हाकिम सरदार रणरुद्र शाहीलाई कठिन परेको थियो । तापनि गोरखाका नवयुवकहरूलाई उठाएर शत्रुलाई सिद्धानचोकबाट हटाइदिए । यस विजयपछि कालू पाँडेले ललितपुर राज्यमा रहेका अधि तनहुँका राजालाई सपियाँ दिएर

फिर्ता लिएका चन्दागिरी र महाभारतका बीचका मौजाहरूमा अधिकार गरे । तर ललितपुरका राजा र मन्त्रीहरूका आग्रहले रुपियाँ लिएर छाडिदिए । यी मौजा नछोड्दै पृथ्वीनारायण शाहले सरदार तुलाराम पाँडेलाई पठाई भक्तपुरका राजासँग सजियामा रहेका नालदूम गढीमा एकलौटी देखल जमाई बिना लडाईँले रैतिलाई हातलाई सिन्धुपाल्चोक जिल्लामा र दोलखा जिल्लामा समेत अधिकार गरे । सिन्धुपाल्चोक जिल्लाका सुनकोसीका सिरानका कुती नामक हिमालका बस्तीमा समेत अधिकार भई भोटतिर जाने अर्का बाटो पनि गोरखालीका देखलमा आयो । सिन्धुपाल्चोक र दोलखा समेत आउँदा पुरानो गोरखा राज्यको विस्तार तेव्वर भई गोरखालीको शक्ति पनि तेव्रियो ।

उत्तर-भारतका बङ्गाल-बिहार प्रदेशमा तयार भएका जो चीज वस्तु भोटमा बिक्री हुन्थे तिनको र भोटबाट बङ्गाल-बिहारमा बिक्री हुनजाने चीज-वस्तुको व्यापार काठमाण्डूँका व्यापारीको हातमा थियो । यिनका कोठी हासा र पटनामा पनि थिए । यस व्यापारबाट काठमाण्डूँ शहर धनी बनेको थियो । यस विदेशी व्यापारी मालका भन्सारका आमदानीले काठमाण्डूँको राजकोष पनि भरि रहन्थ्यो । गोरखालीले केरूङ र भक्तपुरले कुतीमा अधिकार गरेपछि यस व्यापारलाई ठूलो धक्का लाग्यो । पृथ्वीनारायण शाहले त्रिशुलिको किनाराको बाटो खोलेर यो व्यापार गोरखालीको हातमा पार्ने अटोट गरी ई०सं० १७५४ मा चाँदीको टक (मोहर) पनि ढालेका थिए; तर गोरखालीहरू व्यापारको काम नजान्ने हुनाले चलनसकेन । सिन्धु-पाल्चोकमा अधिकार गरेपछि भक्तपुरका व्यापारीहरूले पनि यो व्यापार आफ्ना हातमा लिने उद्योग गरे तर सकेनन् । यता काठमाण्डूँबाट माल निहासी हुन रोकिएको र

पैठारी मात्र बहेकाले नगरवासीहरू कङ्गाल हुँदै आए । राजकोष पनि रिक्तियो र कुतीमा पनि गोरखालीको अधिकार भएपछि जयप्रकाश मल्लले पृथ्वीनारायण शाहसँग मिली यो व्यापार सजियामा राखेर चलाउने विचार गरे । पृथ्वीनारायण शाह पनि सहमत भई व्यापारी सम्झौता भयो । दुवै राजाका सहमतले ल्हासा मा व्यापारी नाईके राख्ने र काठमाण्डू मा गोरखाली राजदूत बसेर भन्सारको आमदानी आधा गरी बाँडी लिने निधो भयो, तर जयप्रकाश मल्ललाई उखेल्ने पृथ्वीनारायण शाहको नीति हुनाले यो सम्झौता चाडै नै भङ्ग भयो ।

जुनसुकै देशका राजदूत पनि आफ्ना राष्ट्रको महत्व देखाउने र प्रभाव जमाउने गर्दछन्, यो स्वाभाविक थियो । काठमाण्डू मा नयाँ सम्झौता अनुसार राजदूत भएर आएका तुलाराम पाँडेले पनि प्रभाव जमाउन थाले । यिनले मिलनसार र नम्र स्वभाव देखाउन थालेकाले व्यापारीहरू यिनका बैठकमा जम्मा हुन लागे । बिग्रेका राज्यमा भारदारहरू पनि व्यापार गर्दछन् अथवा व्यापारीसँग मिल्दछन्, यस नियम अनुसार काठमाडूँ का भारदारहरूको पनि तुलाराम पाँडेसँग सट्टर-पट्टर हुन लाग्यो । यो देखेर बिना लडाईँले काठमाण्डूँ मा गोरखालीको अधिकार हुने शुभा देखी जयप्रकाश मल्लले पक्कासी तुलाराम पाँडेलाई र उनका टोलीमा रहेका चारजना गोरखालीलाई पक्री नेल ठोके । देवराज कटुवाल र रणजित थापालाई एक भैरवको मूर्ति अगाडि पशुलाई जस्तै गरी कटाए । जयकृष्ण थापा त्यहीँबाट जबरजस्ती भागेर दहचोक गढीमा पुगी दम लिए । बलि पन्थ बृढा ब्राह्मण हुनाले जयप्रकाश मल्लले अभय दिएर छाडे । तुलाराम पाँडेलाई आफ्ना नोकरीमा रहने प्रतिज्ञा गराएर काठमाडूँ मा

राखे । एक रातमा मलामीसित मिसिपर सहरबाट निस्की ललितपुरका मन्त्री कलिदासका घरमा गई उनका सहायताबाट नुवाकोटमा गएर पृथ्वीनारायण शाहलाई काठमाण्डूँ को परिस्थिति बुझाए । यिनैताक ललितपुरका राजा राज्यप्रकाश मल्ल परलोक हुँदा मन्त्रीहरूले एक जना अठाह वर्षका ठिटा विश्वजित मल्ल भन्ने ठकुरीलाई पक्रेर राजा थापे ।

पृथ्वीनारायण शाहले जयप्रकाश मल्लले राजदूतका टोलीको अपमान र हत्या गरेको सहन नसकी नेपाल उपत्यकाभिन्नका कीर्तिपुर सहरमा पहिले अधिकार जमाई त्यताबाट काठमाण्डूँ मा सोझै हमला गर्ने अटोट गरे । तर उपत्यकाभिन्न नेवारहरूको मूल-घर हुनाले त्यहाँ पर्ने बित्तिकै तीनै राजधानीका राजा-प्रजा मिलेर मुकाविला गर्ने निश्चय देखी कालू पाँडेले यो तातो रीस थाप्ने प्रार्थना पृथ्वीनारायण शाहसँग गरे । तुलाराम पाँडे आदि भारदारले पनि यस कामको समर्थन गरेका थिएनन्; तर पृथ्वीनारायण शाहको जोरले गर्दा सबै भारदारले तयार हुन कर लाग्यो । दहचोकका गढीमा गोरखाली सैनिक जम्मा भएर र ई सं. १७१७ का मई महिनाका अन्त्यमा कीर्तिपुरतिर झरे र त्यस सहर बाहिर एक छेउमा छाउनी बनाई सैनिकको एक टुक्रा अर्को छेउमा पनि राखे । यो ललितपुर राज्यभिन्न परेको भए तापनि यसलाई नबचाएमा काठमाण्डूँ को पतन अवश्य हुने देखेर जयप्रकाश मल्ल प्राणको बाजी लाउन तत्पर भए । गोरखाली झर्ने बित्तिकै तिनले खतराको घण्टी बजाई ललितपुरका राजा, मन्त्रीहरूलाई र भक्तपुरका राजालाई समेत जगाए । यी तीनै सहरमा रहेका सैनिकभन्दा गोरखाली सैनिक ज्यादा थिए । तर यी तीनै राज्यका नेवार-युवकहरू पनि गोरखालीलाई कीर्तिपुर बाहिरै

प्रगति

संहार गरिदिनमा तत्पर भएर अघि सरे । भोलिपल्ट सदेरै जयप्रकाश मल्ल आफैं सेनापति भएर मले भाटामा चढी काठमाण्डौं बाट निस्की चाँडै नै आक्रमण गर्न पुगे । लगत्तैपछि ललितपुरका सैनिकका साथ विश्वजित मल्ल र भक्तपुरका सैनिक समेत आइपुगे । यस लडाईंमा कालू पाँडे मारिए । गोरखाली सैनिक आधा खेत रहे वा धायल भए । यस लडाईंमा देवपाटनका युवकहरूले विशेष वीरता देखाए । पृथ्वीनारायण शाह पैदल भागेर दहचोक पुगे । बचेका गोरखाली सैनिक यिनका पछि लागेर साँझमा मैदान खाली गरिदिए । भोलिपल्ट जयप्रकाश मल्लले मूर्दा गाड्न दिने र घायललाई उठाएर लैजान दिई सौजन्य देखाए ।

यस लडाईंमा जयप्रकाश मल्लका दलको जीत भए तापनि गोरखालीकोभन्दा दोब्बर धन जनको हानी भएको थियो । यस कारणले दवेटा लिएर दहचोकबाट गोरखालीलाई निकाल्नसम्म पनि सकेनन् । नालदूम गढीमा गोरखाली रक्षक थोरै रहेकाले केही दिनपछि काठमाण्डौं का सैनिकले आक्रमण गरेर गढी दखल गर्दा गोरखाली अफिसर देवर्षी उपाध्याय समेत खेत रहे । केही महिनापछि गोरखाली सैनिकले छापा मारेर लगभग जम्मै रक्षक सैनिकको संहार गरेर त्यो गढी फिर्ता लिए । यिनलाई बचाउन नसक्दा मल्ल राजाहरूलाई राजधानी बचाउन असाध्य देखिन लाग्यो ।

ललितपुरसँग सहयोग र विरोध, गोरखालीको नाकाबन्दी

आफ्ना द्विपीले कीर्तिपुरमा आक्रमण गरी भयङ्कर हार खानु पर्दा पृथ्वीनारायण शाहले ठूलो पछितो गरे । तर हरेदा खाएर चूप लाग्ने पुरुष यी थिएनन् । ठक्कर खाए पनि सह्यालिएर काम गर्न

गुण यिनमा रहेको हुनाले दुइ वर्षमा क्षतीपूर्ती गरी ई. सं. १७६० का आरम्भमा भक्तपुरका पूर्व भागमा रहेका काभ्रे पलान्चोक मौजाहरूमा सैनिक पठाएर दखल गरे। पलान्चोक गढीका रक्षकले जवर्जस्त मुकाबिला गरेका थिए। तिनले हारेपछि काभ्रेका रक्षकले त्यो गढी त्यसै छोडिदिए। यहाँपछि भक्तपुरका राज्यमा उपत्यका बाहिर केवल साँगा आदि नेवारको आवादी भएका सात गाउँ मात्र बचे। उपत्यकादेखि बाहिर गएर लडाईं गर्ने शक्ति नरहेको हुनाले रणजित मल्लले लाचार भएर ती मौजा त्यसै छोडिदिए। जयप्रकाश मल्ल र ललितपुरका मन्त्रीहरूले समेत रणजित मल्लको सहायता नगरी त्यसै तमाशा हेरिरहनु आफ्ना उपर पनि आपत्ती बोलाउनु थियो।

यसै साल वर्षामा ललितपुरका राजा विश्वजित मल्लको ज्यान गुम्यो। विहा भएकी एक मन्त्रीकी बहिनी मैजू थकूँ लाई यिनले उप पत्नी बनाएर राजभवनका सूनझ्यालमा बसी रोजिन्दा भंगलबजारको बजार हेरिरहुँदा तिनका पति र दाज्यूले रिस थाप्न नसकी हातमा तलवार लिएर चोटामा गई विश्वजित मल्ललाई मारे। ललितपुरमा ठकुरीको अभाव हुँदा मुख्यमन्त्री चौतारा धनवंतको सहायताले जयप्रकाश मल्लले त्यहाँको सिंहासन पनि पाए। त्यहाँको सरकार अलग्गै रह्यो; तैपनि दुई राज्यमा एउटै राजा भएका हुनाले परस्परमा मेल रह्यो।

यसरी काठमाण्डू र ललितपुर मिलिरहेका बेलामा त्यतातिर दृष्टि दिन नसकी पृथ्वीनारायण शाहले ई. सं. १७६१ का गर्मीमा पलान्चोक-नेरका चौकोट र धुलीखेल नामक नेवार बस्तीका दुइ गाउँमा अधिकार गर्न सैनिक पठाए। भक्तपुर राजधानीबाट सहायता नगए पनि चौकोटका द्वारे महेन्द्रसिंह रायले बडो बहादुरीसँग पन्ध्र दिन जमी गोरखालीलाई रोके। गोरखाली सैनिकले हट्नु पर्ने अवस्था

प्रगति

आइपरेको थियो तर महेन्द्र मारिंदा ती गाउँहरू गोरखालीका अधीनमा आए । महेन्द्रको वीरता देखेर पृथ्वीनारायण शाह प्रसन्न भई उनका परिवारको पालन-पोषणको भार आफूले लिए । बाँकी पाँच गाँउ पनि देखल गरी उपत्यकाका सीमानासम्म अधिकार बढाउने पृथ्वीनारायण शाहको उमेद थियो । तर चौकोटमा वल्लु तल्लु जीत भएको हुनाले बाँकी पाँच गाँउ साम र दामको नीतिले जित्ने अटोड गरी पर्खे ।

ई. सं. १७६२ का आरम्भमा नै पृथ्वीनारायण शाहका मित्र र ससुरा हेमकर्ण सेन परलोक भई तिनका छोरा दिग्बन्धन सेन त्यहाँको राजा भए । यसै साल गमाँमा ललितपुरका मन्त्रीहरूसँग मिलेर नसकी जयप्रकाश मल्लले त्यहाँको सिंहासन छोड्दा मन्त्री भिक्वा धनले भक्तपुरका राजा रणजीत मल्ललाई डाकी राजा थापे । पृथ्वीनारायण शाह र दिग्बन्धनसेनको बीचमा व्यक्तिगत द्वेष हुनाले दिग्बन्धन सेनले ललितपुरका मन्त्रीहरूसँग मेल बढाउन थाले । यस कुराबाट पृथ्वीपारानण थाहले यस सालका वर्षादका अन्त्यमा गोरखाली सैन्य पठाएर मकवानपुरको राजधानी जिति एक महीनाको बीचमा सिन्धुली र हरिहरपुरक गढी समेत सर गरे । दिग्बन्धन सेन पक्रिएर गोरखामा नजरबन्द राखिए । यसपछि पृथ्वीनारायण शाहले मकवानपुर राज्यको तराई इलाकामा समेत अधिकार जमाए । एकासी दिग्बन्धन सेनका राक्तमुकुट खोसिंदा जयप्रकाश मल्ल आदिले आफ्नो शीर छामे । दिग्बन्धन सेनका दिवान कनकसिंह बानिया उभकेका थिए । यस समयमा मुगल साम्राज्य टुटेर अनेक राज्य खडा हुन लागेको थियो । पूर्वपट्टिको बंगाल बिहार राज्यमा अंग्रेजी इष्ट इन्डिया कम्पनीको बाघपन्जा गाडिइ-सकेको थियो । त्यहाँका नवाफ कासिम अलिखाल्लपट्टिपर बिहारमा आएका समयमा मकवानपुरको उद्धार गर्न भनी कनकसिंह बानियाले प्रार्थना गरे । पहाड-खण्डमा अधिकार गर्ने असल मौका देखेर कासिमअलिखाल्ले ग्रेगरी नामक एक

श्री श्री जयप्रकाश मल्ल

आर्मेनियन सेनापतिलाई ठूलो सैन्य दिपर मकवानपुर माणीमा पठाए । ई० सं० १७६३ का आरम्भमा त्यो सैन्य आईपुग्दा गोरखाली सैन्यले तिनलाई हराई तोप, बन्दूक र गोलीगट्टा प्रशस्त लुटे । यसै सालका वर्षादमा रणजित मल्ल भागेर ललितपुर छाडेका हुनाले मन्त्रीहरूले प्रार्थना गरी फेरि जयप्रकाश मल्ललाई राजा बनाए । सिराँचोकको हारपछि लमजुङका राजाले आफ्नो राज्यमा गोरखालीलाई पस्न रोकिदिएका थिए । यो देखेर जयप्रकाश मल्ल आदिले पनि गोरखाली वा गोरखाली बनेका अरु खश, मगर, मुर्मी, आदिलाई समेत उपत्यकाभित्र आउन रोकिदिए । नून, कपास, घिउ, मास, तोरी आदि वस्तु उपत्यकादेखि बाहिरबाट व्यापार व्यवहार गर्नु पर्दथ्यो । यस कामका निमित्त उपत्यकाका व्यापारीलाई बाहिर पठाएर ती माल ल्याउने प्रबन्ध जयप्रकाश मल्ल आदिले गरेका थिए । आमदानीको मुख्य साधन भन्सारको महसुल हुनाले पृथ्वीनारायण शाहले यी व्यापारीहरूलाई भोटसम्म गएर व्यापार गरी आवत-जावत गर्न पनि रोकेका थिएनन् । मकवानपुरको दखल पाको भएपछि तराईको आमदानी बढेको हुनाले भन्सारको आमदानीको वास्ता नराखी नाकाबन्दी गरेर तीनै राज्य उपत्यकालाई घेरा दिए । ग्रेगरी-सँग बन्दूक लिन पाएको हुनाले गोरखाली सैनिक थोरै भए तापनि चारैतिर भन्ज्याङ ढाक्न सक्ने भएका थिए । नून, कपास, आदि रोकेर तीनै राज्यलाई गलाउने उद्योग पृथ्वीनारायण शाहको थियो । यस नाकाबन्दीबाट उपत्यकाभित्र हाहाकार दिन पर दिन बढ्दै गयो ।

ललितपुरमा शिल्पकार र भक्तपुरमा कृषक ज्यादा थिए । नाकाबन्दी बाट यिनलाई कष्ट भए तापनि व्यापारको पेशा भएका काठमाण्डूका बासिन्दालाई व्यापार बन्द हुँदा ज्यादा कष्ट थियो । भन्सारको

आमदानी शून्य हुँदा राजकोष पनि रिक्तियो । जयप्रकाश मल्लले विदेशी नगरकोटी सैन्यलाई तलब दिन नसकी नयाँ टुक ढाल्नलाई पहिले पशुपतिनाथ आदि देवताका धन दोबर सट्टा दिउँला भनी काम चलाए । पछिबाट सुनका गहना र अनिपछि गजुरतक झिकेर बिक्री गरी खर्च चलाउँदै रहे । यिनका यस कामबाट प्रजा दिक्क भए । ललितपुरका मन्त्रीहरूले राजाको जोर घटाएर राज्यका आमदानीबाट व्यक्तिगत धन-सम्पति प्रशस्त बढाएका थिए । यिनबाट धन लिने आशा लिएर जयप्रकाश मल्ल ललितपुरका राजा हुन मञ्जुर भएका थिए । तर एक कौडी पनि भेट्टाएको लक्षण देखिदैन ।

यिनैताक काशीबाट गुलाबराम नामक एक बैरागी आए । बनारस गएका, बेलामा पृथ्वीनारायण शाहले यिनलाई गुरु मानेर प्रसाद स्वरूप एक तलवार पाएका थिए । मेरं तलवारले पृथ्वीनारायण शाह विजयी भए भनेर बीस वर्षपछि हिस्सा लिन भनी ती बैरागी नेपाल आएका थिए । नुवाकोटमा पृथ्वीनारायण शाहले मामुली विदाइ दिएर पठाउँदा रिसाई जयप्रकाश मल्लसंग काठमाडौंमा भेट गरी गोरखालीको घेरा छुटाउनाका निमित्त बैरागी चेलाहरू लिई आउने प्रतिज्ञा गरेर गए । भक्तपुरका पूर्वपट्टि घेरा मजबूत गर्नलाई बिना लडाईंले साँगामा आदि पाँच गाउँमा अधिकार गर्ने उद्योग धूलीखेलमा रहेका गोरखाली हाकिम जेठा बूढा रामकृष्ण कुँवरले गरिरहेका थिए । यसै मौकामा हिउँदका आरम्भमा सिन्धुलीको बाटो गरी पाँच सय जति हतियारबद्ध बैरागी नाँगा प्रसाद त्यहाँका गोरखाली अफिसरहरूले रोक्न नसकी छाडिदिए । यिनीहरूले सिन्धुली पार गरेकै दिनदेखि गोरखाली अफिसरहरूले एक एक गरी पाँच गाउँमा अधिकार गरेर पछिल्ला दिन साँगामा अधिकार गरे । यसै दिन साँझमा

बैरागीको पहिलो बथान आउँदा गोरखाली अफिसरले रोक्दा सानो लडाईंमा चौतरिया जहाँगीर शाहलाई मारी त्यो ठूलो भक्तपुरमा पस्यो । बैरागीको बाँकी बथान पछि नै थियो । तिनलाई एक एक गरी सात गाउँभित्र गोरखालीले काटे । गुलाबरामको पत्तो भएन । अरु एउटा पनि बाँच्न पाएनन् ।

जयप्रकाश मल्ल ललितपुरका मन्त्रीहरूसँग मिल्न सकेनन् तर मनको कुरा देवाई ई. सं. १७६४ का आरम्भमा तिनीहरूलाई काठमाण्डूमा आफ्ना साथैमा ब्यापार पकी कैद गरे । जयप्रकाश मल्लका कैदमा रहने छैन पृथ्वीनारायण शाहलाई सलाम गर्ने छैन भन्ने दुइ प्रतिज्ञा भिख्वाधनले गरेका थिए । जयप्रकाश मल्लका कैदमा रहन पर्दा यिनले आत्महत्या गरे । ललितपुरमा राजा र मन्त्री कोही नहुँदा त्यहाँका रैती ठूलो उठेर काठमाण्डूतिर आए । जयप्रकाश मल्लले दुइ जना मन्त्रीलाई काटी धनवन्त समेत पाँच जनालाई फेरिया र चोली भिराएर काठमाण्डूबाट निकाली दिए । शत्रुका, घेराभित्र परेकालाई पनि विश्वासघात र हत्या गर्नु निरंकुश शासनको पराकाष्ठा थियो ।

कीर्तिपुरको पतन

ललितपुरको सिंहासनमा बस्ने पृथ्वीनारायण शाहको उद्योग थियो । जयप्रकाश मल्ल हटेपछि यिनलाई नाम मात्रको राजा बनाएर चून, कपास आदिको कष्ट हटाउनामा ललितपुरका मन्त्री धनवन्त आदि पनि तयार थिए । तर ललितपुरका शहर भित्र गोरखालीको आवत जावत खुलाए मात्र नाकाबन्दी हटाइ दिन्छु भन्ने आशा पृथ्वीनारायण शाहले दिए । ललितपुरका मन्त्रीहरू कुनै अवस्थामा पनि गोरखालीलाई उपत्यका भित्र पस्न दिन राजी थिएनन् ।

छलफलका आखिरमा पृथ्वीनारायण शाहका प्रतिनिधि बनाएर उनका भाइ दलमर्दन शाहलाई ललितपुरका सिंहासनमा बसाउने निधो भयो । थोरै अङ्गरक्षक कमाराहरू लिएर ललितपुरमा आई दलमर्दन शाहले राजमुकुट पहिरे । विस्तार विस्तार गोरखालीहरूको प्रवेश बढाउँला भन्ने पृथ्वीनारायण शाहको विचार थियो । यसै गरी नाकाबन्दी छुटाउँला भन्ने ललितपुरका मन्त्रीहरूको उद्देश्य थियो । यसै अवस्थामा काठमाण्डू र भक्तपुरका राजाहरूले हूल गरेर दलमर्दन शाहलाई पक्रिन खोजे । उनीहरूलाई राजी गराउनाका निमित्त ललितपुरका मन्त्रीहरूले राजाका फिरिस्तबाट पृथ्वीनारायण शाहको नाम हटाई दलमर्दन शाहको नाउँको टुक ढाले । यस समयमा पनि ललितपुर राज्यमा रहेका गाउँहरूमा अधिकार गर्ने चेष्टा नाकाबन्दीमा रहेका गोरखाली अफिसरले गरे तापनि सफल भएका थिएनन् ।

जम्मा सोढु महीना ललितपुरका राजा वा कैदी बनेर ई. सं. १७६५ का अप्रिल महिनामा दलमर्दन शाह भागेर नाकाबन्दीमा रहेका गोरखाली सैनिकसँग मिली पृथ्वीनारायण शाहलाई त्यहाँको अवस्थाको बोध गराए । दलमर्दन शाह उम्केपछि ललितपुरका मन्त्रीहरूले राजवंशसँग गोरु बेचेको साइनो पर्ने तेजनरसिंहलाई राजा थापे । अढाई वर्षसम्म अलिनो खानु पर्दा ललितपुरका बासिन्दा हैरान थिए । कपास नहुँदा कपडाले पनि कटु भोग्नु परेको थियो । तेजनरसिंह कपासको व्यापार गर्दथे । यिनले कुनै तरहबाट कपास झिकाई देलान् भन्ने उमेदले ललितपुरका मन्त्रीहरूले यिनलाई राजा थापेका थिए । तर दलमर्दन शाह उम्कने बित्तिकै पृथ्वीनारायण शाहले नाकाबन्दीको घेरा झन् मजबूत गरे । उपत्यकाभित्र नून कपास आदि वस्तु लुकाएर लैजाने व्यापारी कृषक र भरियाहरूमा ब्राह्मण जातिलाई कैद गर्ने र अरुलाई भन्ज्याङ मूलबाटामा काटि दिने गर्दथे ।

अनेक लोभी फौजदारहरूले ज्यान गुमाउनु पर्‍यो । दलमर्दन शाह ललितपुरमा छँदादेखि गोरखाली सैनिकको दबदबदा बढिरहेको हुनाले तीनै राज्यका उपत्यका भित्रका गाउँहरूमा पसेर निर्धक हुन थाले । गढी र गिर्दा नभएका गाउँहरूले रोक्न पनि सकेनन् । पृथ्वीनारायण शाहको नीति अनुसार कसैको धन मालमा र जनानाको इज्जतमा धक्का दिने फौजको मजाल थिएन । शान्तभावसँग प्रजालाई हात लिने आदेश पृथ्वीनारायण शाहले दिएका थिए । जुन जुन गाउँमा राज्यबाट मद्दत गएका थिए, तिनले बोल्न सकेनन् । अरूले गोरखालीलाई मिल्ने बचन दिएका थिए । तर बलियो गिर्दा परखाल भएको हुनाले कीर्तिपुर अटल रहेको थियो ।

जुन समयमा दलमर्दन शाहले ललितपुर छोडेका थिए उसै समयमा लमजुङका राजाले गोरखामा आक्रमण गरे । गोरखालीले नेपाल उपत्यकाका तीनै राजधानीलाई नाकाबन्दीद्वारा घेरेका हुनाले यो घेरा उठाउन लगाई उपत्यकाका तीनै राज्यलाई बचाउने लमजुङ राजाको उद्देश्य थियो । पृथ्वीनारायण शाहले आफ्ना भाइ काजी शूरप्रताप शाहलाई सेनापति गराएर पठाई लमजुङका सैन्यलाई हराएर बडो पराक्रम देखाए । यिनी फर्कदा तीर्थ गर्न आएका सव्यासी योगी भगवन्तनाथलाई भेटेर साथैमा नुवाकोटमा पृथ्वीनारायण शाहका हजुरमा ल्याए । यी योगी योगाभ्यासभन्दा राजनीतिमा कुशल हुनाले पृथ्वीनारायण शाहले गुरुवत् मानेर सल्लाह लिन थाले । नेपाल उपत्यकाभित्र पस्ने विषयमा सल्लाह माग्दा कीर्तिपुरमा आक्रमण गर्ने समय आइपुग्थो बेर गर्नु छैन भन्ने राय दिए । पहिला पट्टकको हार खाएका गोरखाली अफिसरहरू दक्कंदै थिए, तर भगवन्तनाथको उत्साह पाएर शूरप्रताप शाह

सेनापति हुन अधिसरे ।

पृथ्वीनारायण शाहले पनि मञ्जुरी दिएर यसै सालको वर्षाद सकिने बित्तिकै यिनलाई पठाए । यिनले सरासर आएर कीर्तिपुर सहरलाई घेरा दिए । यो सहर ललितपुर राज्यभित्र रहेको भए तापनि यसमा गोरखालीको अधिकार भए पछि काठमाण्डू सहरलाई नै पहिलो क्रिस्त लाग्दथ्यो । दश आठ दिनसम्म काठमाण्डू र ललितपुर बाट समेत गोरखालीलाई हटाउने चालचुल केही नहुँदा शूरप्रताप शाहले आक्रमण गर्ने अठोट गरे । अग्ला दिस्कामा सहर बसेको र फेदीमा मजबूत गिर्दा परखाल हुनाले परखाल नाघी सहरसम्म पुग्न गोरखाली सैनिकलाई महाकष्ट थियो । तैपनि शूरप्रताप शाहले चपरी र दुङ्गाको सिँढि बनाई परखालमा चढेर भित्र झर्ने तजवीज गरे र अनेक सिँढि बनाए । सैनिकहरू परखाल चढ्ने बित्तिकै सहरबाट बाणको वर्षा हुन्थ्यो । कष्टसाथ केही सैनिक भित्र पनि पसे । तर सहर माथिबाट लडाएका दुंगाले भित्रिएर सैनिकहरू मर्ने वा घायल हुने धेरै भए । पउटा सिँढिबाट चढ्न लाग्दा तँछाड मछाँड भई काजी थ्रोहर्ष पन्थ र शूरप्रताप शाहका बीचमा परस्पर कलह चल्दा चल्दै पउटा बाण आएर शूरप्रताप शाहका बाँया आँखामा लागी फोरि दियो । यसरी बलजफत घुस्ने उद्योग छोड्न गोरखालीलाई करै लाग्यो । यो पनि एकतरहको गोरखालीको हार थियो ।

तर पउटा आँखो जाँदैमा हताश हुने पुरुष शूरप्रताप शाह थिएनन् । घेरा कायमै राखी हिउँद लाग्ने बित्तिकै पटनामा गएर आँखाको घाउ निको पारेर कानो भई आए । यस अवस्थामा पनि काठमाडौं आदिका राजा र मन्त्रीहरू चुप थिए । वर्षादेखि नै घेरा परेको हुनाले धानबाली बाहिरै रह्यो । नगरवासीहरूलाई हात लिनाका निमित्त शूरप्रताप शाहले धान कटाई सुकाई बाहिरै

हिफाजतसाथ राखिदिप । तर भित्र जान दिपनन । ई. सं. १७६६ का आरम्भ पछि शहरभित्र अरुको महंगी दिन परदिन बढ्दै गयो । सहरभित्र टिप्पामा रहेका धारा इनार पनि सुक्ने भएकाले बाहिरबाट पानी लैजानु पर्दथ्यो । यस घेराले गर्दा पानीको पनि महंगी भयो । अर्कातिर आत्मसमर्पण गरेमा तिमीहरूका जिपधनमा रत्तिभर पनि हानी हुनेछैन, भन्ने पृथ्वीनारायण शाहको संदेश शहरप्रताप शाहले बराबर सहरभित्र पठाइरहेका थिए । त्यहाँका रक्षक र उपरक्षक भएर ललितपुरबाट आएका तौढीधन र सैख्वाले त्यहाँ ठालूहरूसँग मतो मिलाई अप्रिलका एक दिन आधारातमा चिराँग बाली सहरको मूलढोका खोलेर गोरखालीलाई लगी सुम्पिदिप । यो खबर सुनेर जुवाकोटमा बसेका पृथ्वीनारायण शाहले हदभन्दा ज्यादा हर्षबढाई गरी कीर्तिपुर चैत्यका धर्मधातुका पूजाको निमित्त केही जमीन भेट्टी पनि चढाए ।

कीर्तिपुर दखल भएपछि नाकाबन्दीको घेरा पनि खुम्चियो र काठमाडौं र ललितपुरलाई नून कपास आदिको कष्ट पनि बढ्दै गयो । पृथ्वीनारायण शाहले अब ललितपुरतिर नलागी काठमाडौं सहरदेखि उत्तरपट्टिका उपत्यकाभित्रका गौजाहरू दखल गर्ने उमेद गरेका थिए तर कीर्तिपुरका पतनको समाचार पुगेपछि लमजुङ र पर्वतका राजा मिली अरु चौबीसी राजाहरूलाई समेत उठाएर गोर्खामा जाडतोरसँग आक्रमण गर्ने अटोट गरे तर कास्कीका राजाले नमान्दा लमजुङ र पर्वतका राजा मिली कास्की राज्यलाई खतमै गर्ने निश्चय गरेर त्यहाँ आक्रमण गरे । त्यस राज्यलाई बचाउनाका निमित्त गोरखाली सैनिकको ठूलो भाग आक्रमण गर्न जाँदा काठमाडौंपट्टि घेरामात्र रहेर त्यो साल त्यसै सकियो । यिनैताक जयप्रकाश मल्लता एक मात्र छेरा ज्योतिप्रकाश मल्ल

परलोक भए। केही महिना पहिले वा पछि भक्तपुरका राजा रणजित मल्लका एक मात्र छोरा वीरनरसिंह पनि परलोक भएका थिए। दुवै राजा सन्तानविहीन भएकाले दुवै राज्यको राजवंश टुटिरहेको थियो।

अंग्रेजको दुरासा काठमाण्डूको पतन र भाग्यपरीक्षा

यस समयमा इष्ट इन्डिया कम्पनीको अंग्रेज अमलाहरूले बंगाल र बिहारका नवाब काशीमलाई लडाईंमा हराएर त्यो नवाबी राज्य जफत गरिसकेका थिए। यस कम्पनीको व्यापार गर्ने काम पनि जोरसोरसँग चलिरहेको थियो। बेतियामा पजेण्ट भएर मिष्टर गोल्डिङ नामक एक अंग्रेज रहेका थिए। जुन समयमा कीर्तिपुरमा शूरप्रताप शाहले घेरा जमाईराखेका थिए, उस समयमा ललितपुरका मन्त्रीहरू जयप्रकाश मल्लसँग अत्यन्त चिढिएका हुनाले मिल्न सकेनन्। रणजित मल्लले आनाकानी गर्दै समय बिताएका हुनाले कीर्तिपुरको पतन भएको थियो। नाकाबन्दीका कष्टले गर्दा तीनै राज्यका जनतामा फुर्ति हराइसकेको थियो। रणजित मल्ल ज्यादा बृद्ध भएका र सन्तान हीन हुनाले राज्य छोडेर काशीबास गर्ने विचारमा लागिसकेका थिए। ललितपुरका मन्त्रीहरू धन घटुलेर मस्त भएका हुनाले त्यो धन बचाउने फिक्रीमा थिए। तीनै राज्य बचाउने चिन्ताले मस्त पारेको थियो केवल जयप्रकाश मल्ललाई मात्र। कीर्तिपुरको पतनपछि केवल अंग्रेजी इष्ट इन्डिया कम्पनीको सैन्य आए मात्र गोरखालीको घेरा उठ्ने, नत्र चाँडै नै तीनै राज्य खतम हुने देखेर ई. स. १७६७ का आरम्भमा उमदा नामक मुसलमानलाई दूत बनाएर रामदास नाउँको वैरागीलाई समेत प्रार्थना पत्रकासाथ बडो गुप्तिचालसँग गोरखालीको घेरालाई छलेर गोल्डिङ हेड पठाए।

भोटबाट विक्री हुन आउने मालहरू नेपाली व्यापारीहरूका

श्री श्री जयप्रकाश मल्ल

मध्यस्थतावाट अंग्रेज व्यापारीहरू पाउँदथे । नेपालका उपत्यकामा आधिपत्य जमाउन पाएमा भोटसँगको व्यापार सोझै अंग्रेजी कम्पनीका हातमा आएर प्रशस्त नाफा मिल्ने हुनाले जयप्रकाश मल्लको पत्र पाई गोल्डिङ साहेब रमाए । गोरखालीका विरुद्ध जयप्रकाश मल्लको सहायता गर्ने पदौंछ भनी आफूमाथिका पटनाका हाकिमलाई सिफारिस लेखे । कलकत्तामा रहने अंग्रेज गभर्नरले पनि मञ्जुरी दिई नेपालमा आक्रमण गर्न भनेर सानो सैन्य पनि खटाए । गभर्नरका आदेश अनुसार बिहारका हाकिम मिथुर र खोल्डले गर्मीका मौसममा उपत्यकाको घेरा छुटाऊ, नत्र आक्रमण हुने छ भन्ने आशयको पत्र पृथ्वीनारायण शाहलाई पठाए । पृथ्वीनारायण शाहले यस पत्रलाई बन्दरघुर्की सम्झी एउटा टार्ने किसिमको उत्तर दिएर झटपट काठमाण्डू देखल गरि हाल्ने अठोट गरी कीर्तिपुरमा आएर बसे ।

जयप्रकाश मल्ल भने अंग्रेजी सैन्यको बाटो हेरिरहेका थिए । गर्मी सकिएर वर्षाद लाग्दा पनि तराईमा अंग्रेजी सैन्य नपसेको देखेर त्यो फौज वर्षाद नसकिई नआइपुग्ने देखे । यसै वर्षादमा काठमाण्डूका उत्तर भागमा रहेका यस राज्यका मौजाहरू देखल गर्न पृथ्वीनारायण शाहले सेनापति पठाए । आफ्ना शक्तिले गोरखालीलाई रोक्न असाध्य देखेर भक्तपुरका राजा रणजित मल्ललाई र ललितपुरका मन्त्रीहरूलाई जयप्रकाश मल्लले गुह्येश्वरीका मन्दिरमा बोलाई एक सम्मेलन गरेर गोरखालीलाई सबै मिलेर रोक्ने सपथ लिए । यस सम्मेलनमा ललितपुरका दुई-तीन जना मन्त्री आएका थिए तापनि मुख्यमन्त्री धनवन्तसिंह आपनन् । तर यिनका छोरा वीरनरसिंह भने जयप्रकाश मल्लसँग मिलेर गोरखालीसँग लडिरहेका थिए । गुह्येश्वरीको सम्मेलनभन्दा

प्रगति

दुइ चार दिन अगाडि वा पछाडि मुडिखू थानामा गोरखालीको आक्रमण हुँदा वीरनरसिंह पक्रिएर जुवाकोटमा कैद भए । अरु मौजाहरूमा पनि गोरखाली सैनिक अधिकार गर्दै थिए । यसै समयमा पृथ्वीनारायण शाह र आफना छोरा वीरनरसिंहको बोलाहट आउँदा धनवन्तले ललितपुर छोडेर पृथ्वीनारायण शाहको शरण पकिन पुगे । पृथ्वीनारायण शाहले यिनलाई काजी गराए तर खानगीमा ललितपुरका मौजा र खेत भर्ना गरिदिए । अर्थात् ललितपुर देखल भएपछि मात्र कज्याईँ खान पाउने भए ।

उता पृथ्वीनारायण शाहको उत्तर पाएपछि पनि रसदको इन्तजाम गर्नमा र गोरखालीको बल जाँच गर्नमा अंग्रेजहरूको डेढ महीना बित्यो । चौडण्डीका राजा कर्णसेनका सहायताले सिन्धुलीको बाटो पस्ने गरी रसद जम्मा गर्ने प्रबन्ध भिलाए । एक हजार जति तालिमी सैनिक लिएर कप्तान किन्लक ई० सं० १७६७ का सितम्बर महीनाका आरम्भमा जनकपुरमा आइपुगे । उनको साथमा पहाडी किल्ला फोर्न सक्ने एक बढो तोप पनि थियो । यस तोपका साथ रसदको इन्तजाम गर्न भनी सैनिकको एक टोली पनि पठाएर सिन्धुली गढी देखल गरे । तर महाभारतका भन्ज्याङमा रहेको पौवा गढीलाई गोरखाली अफिसरले बचाइराखे । यस टोलीमा शायद किन्लक थिएनन् । हाडीँ नामक सिभिल अफिसर मुख्य भएर आएका थिए । सिन्धुलीमा शत्रुको अधिकार भएको खबर आएपछि पृथ्वीनारायण शाहले शिकारी सर्दार बंसराज गुरुङलाई शत्रु चढेका समयमा ढाड हान्न पठाए । सिन्धुलीवाट पौवा गढीतिर चढ्ने घना जङ्गलको गोरेटोवाट शत्रुको ताँती उक्लन लाग्दा ताँतीको माझमा पारेर शिकारीहरूले हमला गरिदिँदा ताँती खलबलिपरे गोरेटो छाडी

जङ्गल भित्र पर्यो । बाटो छाडेर जङ्गलभित्र परदा बछ्यूँका र सिस्नाको मार खप्न नसकी तोप छोडेर शत्रुहरू हठी भागे । एक महीनापछि किन्लकले मकवानपुरतिरबाट घुस्ने उद्योग गरेर बागमतीका किनाराका हरिहरपुरमा आएर त्यो नदी तर्नलाई साँघु बनाउन थाले । वर्षादका बढेका नदीमा साँघु बनाउन सकेनन् । औंलाले सैनिक पनि भकान भए । पृथ्वीनारायण शाहले हरिहरपुर-तिर शत्रु आएको खबर सुनेर काजी वंशराज पाँडेका अध्यक्षतामा एक सैन्य उता पठाए । तिनले अक्टुबर महीनाका आरम्भमा हरिहरपुरमा शत्रु उपर आक्रमण गरी सैनिकलाई भगाएर बन्दुक र गोली गड्डा समेत लुटेर ब्याए । सर्दार रामकृष्ण कुँवरले पृथ्वीनारायण शाहलाई लेखेको पत्र अनुसार अंग्रेज हटेकोमा जयप्रकाश मल्ल मात्रै विस्मोतमा थिए, अरु सब प्रसन्न थिए ।

यति भइसके पनि पृथ्वीनारायण शाहले किन्लकको गतिविधिमा ध्यान दिई नै रहे र ललितपुर र काठमाडौँमा अधिकार गर्न दश महीना पर्खे । यस समयमा पनि ती दुवै शहरका प्रजालाई आफ्नो पक्षमा मिलाउने उद्योग जारी नै राखेका थिए । यिनका व्यक्तित्वले गर्दा प्रजाहरू सहसा यिनलाई मिच्न सक्तैनथे । यसतरहसँग प्रजाको मन चञ्चल भइरहेको बेलामा पृथ्वीनारायण शाहले ई. सं. १७६८ का आरम्भमा काठमाडौँ ठमेल टोलमा विना रक्तपातसँग अधिकार गरे तर केही दिनपछि त्यसै छोडिदिए । त्यस समयमा इन्द्रजात्रा र कुमारी जात्राको वार्षिक उत्सव आइपुगेको थियो । गोरखालीले ठमेल छोडेको देखेर जयप्रकाश मल्लले यो उत्सवको समारोह हटाएनन् । सात दिनसम्म समारोह थियो तर तेस्रा दिनमा पन्ध्रौँस सितम्बरको आधारातमा गोरखाली सैनिक सहरभित्र पसे । गोपूर बन्द थिए

प्रगति

तापनि तिनलाई तोडेर तीनतिरबाट राजभवनमा एकासी गोरखाली सैन्य पुग्यो । जयप्रकाश मल्ल सहरका दक्षिण भागमा कुमारीका रथ सँगै घुमिरहेका थिए । त्यस तर्फको बाटो गोरखालीले खूला छोडेका थिए । जयप्रकाश मल्लका साथैमा उनका मुख्य भारदार र अङ्गरक्षक रहेका थिए । सर्वप्रथम राजभवनसम्म गोरखाली आइपुगेको खबर सुनेर जयप्रकाश मल्ल दक्षिणपट्टिको गोपूरबाट दलबल सहित निस्केर ललितपुरको बाटो तताए । गोरखाली सैनिकका एक टोलिकासाथ पृथ्वीनारायण शाह पनि पसेका थिए । राजभवनका अंगरक्षकहरूले मामुलि मुकाविला गर्दा दुवै पक्षका आठ-दश जना घायल भए । हर्षबढाई गर्दा गोरखाली काजी तुलाराम पाँडे बारूदले पोलिपर भरे तापनि अरू कसैको ज्यान गएन । पृथ्वीनारायण शाहले जयप्रकाश मल्लको सट्टा आफ्ना एक जना भाइलाई प्रतिनिधि गराएर कुमारीको यात्रा पूरा गरिदिए । यसरी यस सहरमा अधिकार गर्दा नगरवासीको कानाकौडीको नोकसान हुन पाएन । उत्सव र दिनबर्षा अघिल्ला दिनको जस्तै भोलिपल्ट पनि कायम रह्यो ।

ललितपुरका मन्त्रीहरूले अंग्रेज हट्ने बित्तिकै आत्मसमर्पण गर्न आँटिसकेका थिए तर जयप्रकाश मल्लले अनेक भरोशा दिएर थामेका थिए । तिनले काठमाण्डू त्याग गरी ललितपुरमा आएपछि आशाको धागो टुट्ता फेरि आत्मसमर्पण गर्न तयार भए । जयप्रकाश मल्लले तिनीहरूलाई अड्याएर एक पटक गोरखालीसँग मुकाविला गर्ने कोशिश गरे । तर ती मन्त्रीहरूले पृथ्वीनारायण शाहले पठाएका वृतहरू र धनवन्तको बढो सत्कार गर्दा तिनीहरूको यस्तो नराध्रो चाला देखी दश दिन त्यहाँ बसेर नाम मात्रका राजा तेजनरासिंहलाई साथमा लिएर भक्तपुरतिर लागे । त्यहाँ पुगेर सहसा रणजितमल्ल

सँग भेट गर्न नसकी एक सन्यासी मठमा रहँदा रणजितमल्लले प्रजाको सम्मती लिएर जयप्रकाशमल्ललाई सत्कारपूर्वक राजभवनमा राखे । पृथ्वीनारायण शाहले रणजितमल्लसँग जयप्रकाशमल्ल र तेज-नरसिंहमल्ललाई मागे तथा साथैमा तपाईंले समेत आत्मसमर्पण गर्नु होस् भन्ने सल्लाह दिए । तर रणजितमल्लबाट सरणको मरण गर्दिन भन्ने जवाफ आयो । आफूना एक मात्र छोरा वीनरसिंह परलोक भइ-सकेका र सिंहासनको अधिकार नभएका व्याइतापट्टिका छोरा मात्र भएकाले पृथ्वीनारायणशाहलाई राजमुकुट छोडी दिन चाहन्थे तर सरणार्थीहरूलाई सुम्पिन बाधा पर्दा आत्म समर्पण गरेनन् । भक्तपुरमा रहँदा-बस्दा रणजित मल्लका छोराहरूसँग मिली जयप्रकाश मल्ल भाग्य परीक्षा गर्नका निमित्त लडाइँको सामान जोर्न लागे । चौदण्डीका राजा कर्णसेनले केही खश र खम्बु सैनिक सहायतालाई पठाए । यस समयसम्म मल्ल राजाहरूले मुर्मीलाई सैनिकमा लिएका थिएनन् । अब यिनलाई सैनिकमा भर्ना गरेर रणशिक्षा दिए । जितेमा काठमाण्डू फर्काउने हारेमा लडाइँमै मर्ने जयप्रकाशमल्लको इरादा थियो ।

जयप्रकाशमल्लको कर्णसेनसँग सटर-पटर देखेर पृथ्वीनारायण-शाहले भक्तपुरमा पनि घेरा दिए ।

ई० सं० १७६९- का नवेम्बर महिनामा शूरप्रतापशाहलाई र काजी वंसराज पाँडेलाई सेनापति गराएर दुइतिरबाट आक्रमण गर्न पृथ्वीनारायणशाहले सैन्य पठाए । मोहडा परेका पश्चिमपट्टिका गोपूरहरू पूरा तवरसँग सुरक्षित गरिएका हुनाले यी दुइ सेनाहरू पूर्वपट्टिका गोपूरहरू फोरेर पसे । जयप्रकाश मल्ल आफैं सेनापति

भर सुकाविला गर्न अधिसरे । घोडामा चढेर दुवैपट्टि पालेसँग
दुवै मोर्धामा सुकाविला गर्न पुग्दथे । तर एउटा मोर्चा छान्डेर
अर्को पट्टि लाग्दा छोडेको मोर्चातिर गोरखाली सैनिकले पेल्दै राज-
भवनतिर बढ्न थाले । दुई दिनसम्म अहोरात्र लडाईं जारी रह्यो ।
गोरखाली सैनिक घरका छानामा चढेर छानै-छाना दौडी गल्लीमा
रहेका जयप्रकाश मल्लका सैनिक उपर गोली वर्षाउँदथे । यस कारण
गोरखाली सैनिक दोब्ना दिन राजभवनसम्म आइपुगे । त्यहाँ
भक्तपुरको एक तोप थियो; त्यसका गोलाले गोरखाली सैनिक निकै
नै घायल भए । तर गोरखाली सैनिकले निकै जोड लगाएर त्यो
तोप कब्जा गर्दा जयप्रकाश मल्लको मस्ती गल्यो । तैपनि आधा-
रातसम्म राजभवनका अगाडि डटेर आफ्ना सैनिकलाई उत्साह-
दिंदै थिए । उनी खाना खान भनी भवनभित्र पर्दा उनका सैनिक
पनि भयभित भई भित्र चोकमा भरिए ।

गोरखाली सैनिकले छानामा चढेर चोकमा मात्र होइन
राजभवनका इयालढोका भित्र पनि गोली छोड्न थाले । विहान
भएपछि अर्कातिर सुरक्षित घरमा रणजित मल्ल, तेजनरसिंह र
जयप्रकाश मल्लसमेत सर्न लागे । हूलहालमा रणजित मल्ल र
तेजनरसिंह मल्ल त्यस भवनमा चढिहाले । जयप्रकाश मल्ल पेटिका
ढोकाबाट पसी भरेडमा पाइला हाल्दा ढोकाबाट गोरखाली
सैनिकको एक गोली छिरेर उनको एक पाउमा लाग्यो । जयप्रकाश
मल्ल थचक्र बसे । चोटामा पनि गोरखाली सैन्यको गोली आउन
लाग्दा रणजित मल्लले एघार नवेम्बरको विहान आफ्ना मानिसहरू
द्वारा पगरी फुकाएर इयालबाट लर्काई दिए । यो आत्मसमर्पणको

सूचना हुनाले गोरखाली सैनिकले बन्दूक थामे । हतियार नलिपका असैनिकहरूले गोली नचलाउनु भन्ने पृथ्वीनारायण शाहको नियम थियो । तर यस लडाइँमा यो नियमको पालन हुन सकेन । लगभग १७०० जति मानिस मारिँदा आधा असैनिक थिए । तिनमा केही आधा जति जनाना पनि परे । गोरखाली सैनीकमा पनि घायल ज्यादा भए तर मारिनेको संख्या कम थियो ।

राजभवननेरका एक देवालयमा शूरप्रताप शाह थिए । यिनले तीनै राजाहरूलाई आफ्ना निगरानिमा राजभवनका एक-एक भागमा राखी काठमाडौँमा पृथ्वीनारायण शाहछेउ यो सन्देश पठाए । यस समयमा पनि सत्तरी वर्ष नावेका रणजित मल्लले धैर्य लिपर बिहानको पाठ-पूजा विधिवत् गरेर मध्याह्नमा भोजन सिध्याए । जयप्रकाश मल्ल घायल भएकाले उनको नित्य कर्म एउटै कोठामा भयो । यसै समयमा पृथ्वीनारायणशाह भक्तपुरमा आएर राजभवनभित्र पसे । रणजित मल्लसँग देखादेख मात्र गरेर सरासर जयप्रकाश मल्ल रहेका कोठामा पसे र अट्टाईस वर्षपछि दुई जना मितज्यूले परस्परमा प्रेमालिङ्गन गरे । दुई जना मितज्यूको भलाकुसारीका कुरा चलेर एक घण्टा वार्तालाप जारी रह्यो । पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौँ सहरदेखि बाहिरको उनले रोजेको एक गाउँ वृत्तिकारूपमा लिपर त्यहा रहने अनुरोध गरे तर जयप्रकाश मल्लले मन्जुरा नगरी भगवतीको सेवामा जीवन बिताउनलाई गुह्येश्वरीका मन्दिरमा रहने इच्छा प्रकट गरे । यस दिनको वार्तालाप समाप्त भयो । जयप्रकाश मल्लको पाउमा लागेको गोली नसामा परेको रहेछ र बाधा बढ्दै जाँदा जीवनको समाप्ती नजिकै देखिन लाग्यो । यस

कारणले उनी भक्तपुरबाट पशुपति आर्यघाटमा ल्याइए । त्यहाँ पनि पृथ्वीनारायण शाह भेट गर्न आए । जयप्रकाश मल्लको होश हवाश ठीक थियो र कुराकानी पनि राम्रै गरे । अर्का दिन दान-पुण्यका निमित्त धन चाहिन्छ कि भनी पृथ्वीनारायण शाहले सोधी पठाउँदा उनले हाँ मारेनन् । चाहे इहलोक बिग्रियोस् चाहे परलोक, उनको आत्मा पराइसंग याचना गर्न कदापि तत्पर थिएन । अन्यमा गोली लागेका आठौँ दिनमा जयप्रकाश मल्लले दुइ जना बिधवा आमा र बुहारीलाई पृथ्वीनारायण शाहको पोखामा छोडेर यस संसारलाई त्याग गरे ।

भक्तपुरमा एकत्र भएर उपत्यकाका तीनै राजाले आत्मसमर्पण गरेपछि काठमाडौँलाई राजधानी बनाई उपत्यकाका तीनै राज्य र दोलखा, मकवानपुर र गोरखा राज्यलाई समेत मिलाएर पृथ्वीनारायण शाहले वर्तमान नेपाल राज्यको जग बसाले ।

शुण, दोष र पतनका कारण

काठमाडौँका कुमारीको पूजा हुने कोठाको एक भित्तामा लेखिएको जयप्रकाश मल्लको पउटा तस्वीर छ । त्यसमा लेखिए अनुसार उनी अग्ला कदका गठिला, लामा मुहार भएका गोरा पुरुष थिए । दाही जूँगा पातला राख्थे । मैथिली पगरी र चोली-जामा पहिरन्थे । कानका लोतीमा सूनको कर्ण-फूल र चौगडी हातमा बाला लाउँदथे । मल्ल राजाहरू बिहारका राजपूतका छोरी बिहा गर्दथे । यिनका साथ उहाँका केटी-सुसारेहरू पनि आउँदथे । यिनीहरू मैथिली वा भोजपुरी बोली बोल्दथे । राजभवनमा बँडेनी सुसारे पनि प्रशस्त रहन्थे । यिनीहरू नेवारी बोल्दथे । यस कारण राजभवनमा दुइथरी बोलीको नित्य व्यवहार हुन्थ्यो । राजभवनबाहिर

कचहरिमा आउने नुवाकोट र सिन्धु-पाल्चोकतिरका प्रजाहरू खशकुरा वा परवतीया बोली बोल्दथे । यस कारणले राजाहरूलाई यो बोली जान्न पनि आवश्यक थियो । जयप्रकाश मल्ल पनि यी तीनैथरीको बोली जान्दथे । काशीराम थापालाई उनका अन्तिम बेलामा जयप्रकाश मल्लले गाली विंदा हिन्दूस्तानी बोलीको प्रयोग गरेका थिए । रीसका झोकमा गाली गर्दा ज्यादा अभ्यास भएको बोलीको प्रयोग गर्ने स्वभाव मनुष्य मात्रमा रहेको हुनाले यिनले हिन्दूस्तानी बोलीको ज्यादा अभ्यास गरेको देखिन्छ । उस समयमा उत्तर भारतवर्षमा ब्रजभाषा र अवधी बोलीको साहित्यको अभ्यास गर्दा यिनलाई त्यो बानी परेको होला । यिनले पाठ गरेको मनी पीठमा लेखिएको महाभारत शान्तिपर्वको पुस्तक देखिएको छ । यसबाट तिनले संस्कृत भाषा जानेको र राज-धर्म, आपद्धर्मका विषयमा अध्ययन गरेको देखिन्छ ।

यिनी शैव-तान्त्रिक सम्प्रदायका उपाशक बनेका गुह्येश्वरीको भक्तिबाट थाहा हुन्छ । कुमारीपूजा बौद्ध-तान्त्रिक सम्प्रदायको थियो । यस कारणले यस सम्प्रदायका उपर यिनको श्रद्धा भएको देखिन्छ । यिनका प्रजामा यी दुवै सम्प्रदाय चलेको हुनाले दुवैलाई मानिता दिनु यिनको कर्तव्य थियो ।

उस समय पहाडी राजाहरूमा नपाइने अनेक गुणहरू पनि यिनमा थिए । पहाडी राजाहरू बहू विवाहका शौकिन थिए । ज्यादा समय राजभवन भित्रै रनीवासमा बिताउँदथे । शासनको काम मन्त्रीहरूको जिम्मामा छोड्दथे । तर जयप्रकाश मल्ल स्वयं काम गर्ने हुनाले मन्त्रीहरूलाई बराबर बदलि रहन्थे । यिनका भाइ राज्यप्रकाश मल्लले ललितपुरका राजा भए पछि डेढ दर्जन जति रानी जम्मा गरेका

थिए । राज्यप्रकाश मल्लपछिका राजा विश्वजित मल्ल कामुक भएर नै मारिएका थिए । तर जयप्रकाश मल्ल कामुक थिएनन् । उनकी पउटी विवाहिता रानी जयलक्ष्मी थिइन् । उनी व्यभिचारमा फसेपछि उनले फेरि अर्की रानी दयावतीसँग बिहे गरेको देखिन्छ । तर उनका महलमा ल्याइता पत्नी रहेका देखिदैनन् । यिनले प्रजाका उपर अन्याय वा अत्याचार गरेको कुरा केही सुनिदैन । प्रजाले यिनलाई चाहना गरिरहेको कथा पाइन्छ । पृथ्वीनारायण शाहले यिनका विरुद्ध प्रजालाई हातलिने भरमगदूर कोशिश गरेका थिए । तर यिनको शक्ति रहेसम्म प्रजा राजी भएका थिएनन् । जब अड्कन सक्ने देखिए अनि मात्र यिनको पक्ष छोड्न बाध्य भएका थिए । यस कारणले यिनले प्रजालाई राजी राख्नु आफ्नो कर्तव्य सम्झेको देखिन्छ ।

लगभग जम्भे पहाडी राजाहरू निरंकुश शासक थिए । आफ्ना अधिकारमा दखल नदिउन् भनेर भाइ भतिजाहरूको दमन गरिरहन्थे । भाइ भतिजालाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले मार्ने आँखा झिक्ने वा राज्यबाट निकाल्ने काम गर्दथे । यस दोषदेखि गोरखाका राजा मुक्त थिए । तर जयप्रकाश मल्लले आफ्ना सहायक भाइ राज्यप्रकाश मल्ललाई निकालेर आफ्नो शक्ति कम गराए । निरंकुश शासनमा मन्त्री र भारादारहरू ज्यादा अकर्मण्य र कपटी बन्दथे । यसै कारणले मारिन्थे पनि । यस दोषबाट पनि गोरखाका राजाहरू मुक्त थिए । पृथ्वीनारायण शाहले यस कामको ज्यादा परहेज गरेका थिए । तर जयप्रकाश मल्ल यस्ता काममा लागिनै रहे । यिनी भन्दा पहिले तीस वर्षसम्म झगल ठकुलले काठमाडौंका उपराजा बनेर तीन जना राजालाई आफ्ना हातमा नचाई राखेका थिए । हुन ता भीमसेन थापा जस्तै यी पनि योग्य व्यक्ति थिए तर उपराजाका

शासनमा राजा पनि निरंकुश बन्ने यत्न गरिरहन्ये । यस तरहका द्वैत शासनमा भारदारहरू दुवैतिर दृष्टि राखी इन कपटी र अकर्मण्य बन्दथे । आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थलाई अधिलिप्त राखेर काम गर्दथे । जयप्रकाश मल्ल झगल ठकुललाई खोसेपछि अनेक कपटी स्वार्थी र अकर्मण्य भारदारका फेला पर्नु स्वाभाविकै थियो । गोरखालीले नुवाकोट लिँदा पनि यी स्वार्थी भारदारहरू अकर्मण्य भई कपट व्यवहारमा लाग्दा यिनीहरूको निर्मूल गराउँछु भनी जयप्रकाश मल्लले दाटी र भिख्वालाई हत्या गरेका र अरूलाई निकालेका थिए । तर भारदारहरूलाई युक्तिपूर्वक शिक्षा दिएर हातमा ल्याउने उद्योग नगरी तिनीहरूको ज्यानै लिनु जयप्रकाश मल्लको अयोग्यता सावित हुन्छ । काशीराम थापा र उनका साथीलाई मारुं विश्वासघात थियो । तौढीले यिनका पुरखाको राजसिंहासन बचाउनाका निमित्त यिनलाई पदच्युत गरेका थिए । यस राजभक्तिका बदलामा तिनको संहार गर्नु अत्यन्त कृतघ्नताको काम थियो । तर यहाँ पछि यिनले आफ्ना मन्त्री वा भारदारको हत्या गरेको कहीं पाइँदैन । नयाँ मन्त्री जोरावरसिंह यिनीसँग मिलीजुली काम गरिरहेका देखिन्छन् ।

जयप्रकाश मल्लले आफ्ना मन्त्री वा भारदारहरूको शिकार गर्न छाडेपछि ललितपुरका मन्त्रीहरूलाई झम्किन थाले । कालिदासको हत्या हुँदा ललितपुरको शक्ति आधा रह्यो । भिख्वा आदि तीन जनाको हत्या भएपछि चौथाई बाँकि रह्यो । जयप्रकाश मल्लका अपमानले लज्जित भएर धनवन्तले छोड्दा यस राज्यको शक्ति बिलकुल क्षीण भइसकेको थियो । तर जयप्रकाश मल्लमा एक भारी व्यक्तित्व थियो जसले गर्दा भक्तपुरका राजा र ललितपुरका मन्त्री-हरूको अगुवा यी नै बनेका थिए । तिनीहरू समय समयमा यिनीसँग

प्रगति

विरोध गर्दथे तर गोरखालीको भय आउने बित्तिकै यिनैको सरण पर्दथे । यिनैका व्यक्तित्वका आधारमा ती दुई राज्यका राजा र मन्त्रीहरू टिकी रहेका थिए । यिनका पतनको साथसाथै तिनीहरूको पतन पनि अनिवार्य भयो ।

काठमाडौं भक्तपुर र ललितपुरका राजाहरूको परस्परमा जो लडाईं हुन्थ्यो त्यो घरेलु थियो । त्यस घरेलु लडाईंमा तनहुँ मकवानपुर र गोरखाका राजाहरूसँग सहायता माग्नु पनि अनुचित थिएन । यिनीहरू पनि एउटै देशका राजा थिए । काठमाडौं आदि राज्यमा गोरखालीको आक्रमण हुँदा बचाउनलाई लमजुङका राजाहरूले भरमगदुर कोशिशगरेका थिए । यिनीहरूसँग सहायता माग्नु उचित नै थियो । तर कनकसिंह बनियाले काशीसँग सहायता मागेर आफ्नो देशभित्र मुगलको अधिकार गराउने प्रयत्न गर्नु देश द्रोहको काम थियो । जयप्रकाश मल्लले अंग्रेजहरूलाई बोलाएर काठमाडौंमा ल्याउनु झन देशद्रोहको काम थियो । यदि अंग्रेज सेनापति किन्लक सफल भएको भए निगलीलादेखि महाकालीसम्मको वर्तमान नेपाल अर्कै रूपमा परिणत हुन्थ्यो । भोट जाने बाटोमा परेका काठमाडौं आदि राज्य पनि तुरून्तै मासिन्थे । पूर्व पश्चिमका राज्यहरूमा बच्ने आधा मात्र हुन्थ्यो । बचेका पनि जाजरकोट, टिहरी, सिरमौर, बाघल आदि साना जिमीदारी सरहका रिसायत बन्दथे र मासिन्थे । भारतीय साहित्यमा रहेको नेपाल वेपत्ता हुन्थ्यो । वर्तमान समयमा संसार प्रसिद्ध नेपालको सृष्टि नै हुने थिएन ।

जसरी जयप्रकाश मल्लका भरमा पर्दा यिनका पतनका साथ रणजित मल्ल र ललितपुरका मन्त्रीहरूको पतन भयो, उसैगरी अंग्रेजको भर पर्दा किन्लकको पराभव नै जयप्रकाश मल्लको पराभव सिद्ध भयो । यस तरहेले यिनको पतन यिनका कामबाट भएको भान

हुन्छ । तर यिनले आफ्नो शक्ति गिरिसकेपछि लमजुङको सहायताले पनि केही नलाग्ने देख्दा छटपटाएर मरता क्या नकरता भने उखान सार्थ गरी अंग्रेजलाई बोलाएका थिए । यिनका शक्ति गलाउने काम यिनका प्ररूखाते नै गरिराखेका थिए । वास्तवमा अनेक राज्य खडा हुँदैदेखि यिनका पतनका बीज पनि रहेका थिए ।

व्यापार, शिल्प र खेतीले काठमाण्डू आदि तीन सहर धनाढ्य थिए । यिनका आसपासका गाउँ पनि धनाढ्य थिए । उपत्यकाभित्र यी सहर र गाउँका वासिन्दा नेवार थिए । व्यापार, शिल्प र खेतीको निरन्तर अभ्यासले सैनिक-जीवन यिनीहरूबाट छुटेको थियो । पाल्पा, गोरखा आदिका राजहरूले मगरहरूलाई र कास्की र लमजुङका राजाहरूले गुरुङहरूलाई जसरी रण-शिक्षा दिएर लढाका सैनिक बनाएका थिए उसैगरी स्यार्पा, सुर्मी र थामीहरूलाई रणशिक्षा दिई सैनिक बनाएका भए राज्यको रक्षा गर्नमा सेनाको कमी हुने थिएन । तर मल्ल राजाहरूले स्यार्पा आदिलाई भरिया बनाएर राखे । आपसको लडाईं हुदा पनि तनहुँ र गोरखालीको नक्कल गरी खश-मगरहरूलाई आफ्ना सेनामा लिए तर यिनीहरू गोरखा आदिलाई आफ्नो मूलघर भन्ने र त्यहाँका राजाहरूउपर भक्तिभाव राख्ने गर्दथे । गोरखा र तनहुँका राज्य बलवान भई काठमाण्डू वा ललितपुरमा आक्रमण गर्ने साहस नहुँदासम्म खश र मगरलाई आफ्ना सैनिकमा लिएको दोषको अनुभव भएन । बलवान भएर गोरखालीले आक्रमण गर्न सुरु गर्दा काशीराम थापाको हत्यापछि जब खश-मगरहरूले गोरखालीसँग लडाईं गर्न इन्कार गरेथे तब होश आयो र जयप्रकाश मल्लले काँगडाका नगरकोटी सैनिक भर्ना गर्न थाले । तर यी भाडाका परचक्री सैनिकमा देशभक्ति नहुनाले यिनीहरूबाट केहीकाम हुन सनेन । शीरमा गोरखाली सवार भएपछि कीर्तिपुरको पहिलो लडाईंमा नेवारयुवकहरूमा गरम रगतको

प्रगति

संचार भएर ठूलो वीरता देखाए। तर यो निम्न लागेको बत्तीको धिपिकक थियो। यस लडाइँपछि तिनीहरूको रगत पनि ठण्डा भयो।

काठमाण्डू आदिका शासकहरूलाई कमजोर गराउने राष्ट्रीय एकातको कमी थियो। राष्ट्रीय एकताको अभावले नै पुरानो राष्ट्र दुटेर साना-साना राष्ट्रका रूपमा यी राज्यहरू खडा भएका थिए। तैपनि साना क्षेत्रमा राष्ट्रीय एकता कायम राख्नका निमित्त काठमाण्डू आदि तीनै राज्यलाई नेपालभित्र गनिराखेका थिए। साहित्यकारहरूले राजधानीमा रहेको नेवारी बोलीलाई नेपालभाषा भन्ने नाम दिएर सानारूपमा भए पनि नेपाललाई बचाई राखेका थिए। तर यस नेपाल भाषालाई गोरखा, मकवानपुर आदि छिमेकका राज्यमा प्रचार गर्नु ता परे जाओस आफ्नै राज्यको नुवाकोट लामीडाँडा आदिका खश, मुर्मा, थामी आदिका बस्तीमा पनि प्रचार गर्न सकेनन्। यो प्रचार नहुनाको दुइ कारण थिए। एउटा कारण ता यसमा प्रचार हुने गुण थिएन; अर्को कारण राजाहरूको उदासीनता थियो। उनीहरूले भाषाको महत्व जानेका थिएनन्। यसरी भाषाको प्रसाद नहुँदा उपत्यकाभित्रको नेपाल भाषाको क्षेत्र मात्र नेपाल बन्यो। अर्कोतिर खश कुरा वा परबतीया बोलीले यस नेपाललाई घेरेर यस क्षेत्रमा आड जमाइ सकेका थियो। मल्ल राजाहरू नेपाली राष्ट्रका अंग भएका प्राचीन संस्कृतिका उपासक थिए तापनि अरु अंगतिर ध्यान नदिई राष्ट्रलाई निर्बल गराइ राखेका थिए। राष्ट्र निर्बल हुँदा शासक पनि निर्बल हुनु अनिवार्य थियो तापनि गोरखालीसँग मुकाबिला गरेर चौबीस वर्षसम्म अडिएर रहनामा अनेक कारण थिए। पहिला कारण साढे तीन सय वर्षसम्म कायम रहेको राज्यहरू कस्तै निर्बल भए तापनि आफू सरहका राज्यसँग मुकाबिला गर्नमा समर्थ हुनु स्वाभाविकै थियो। दोस्रो कारण लमजुङका राजाहरूले

गोरखालीलाई दिएको बाधा थियो । तेस्रो जयप्रकाश मल्लको योग्यता र चौथो समय-समयमा भएका पृथ्वीनारायण शाहका भूल थिए । तर भूलले छोटा खाए तापनि समालिपर फेरि तयार हुने, हरेक कहिल्यै नखाने यी गुण पृथ्वीनारायण शाहमा रहेका हुनाले ती तीनै राजाका शक्ति चूर हुन सक्यो ।

पृथ्वीनारायण शाहले जयप्रकाश मल्ल आदि राजाहरूलाई जितेर नयाँ राष्ट्रको जग बसाले । तर नेपाली संस्कृतिलाई जित्न सर्वथा असमर्थ थिए । गोरखालीहरूसँग राष्ट्रको सर्पत्तिको रूपमा केवल एउटा सजिया बोली सिबाय अरु केही थिएन । भिन्न-भिन्न जातमा फैलिएको यस बोलीले राष्ट्रीय एकताको भावना जगाई राखेको थियो । गोरखालीहरूमा मुख्य खश थिए । यिनीहरू गोरखामा आएर राज्य बनाई जमेको दुई शताब्दी मात्र भएको थियो । यसबीचमा मगर-गुरुङलाई विशेष अधिकार दिएर राष्ट्रीय एकतालाई बढाउने कामसम्म गर्न सकेका थिए । तर गोरखालीले साहित्य र कला-कौशलको सृष्टि गर्न सकेका थिएनन् । कला भन्ने यो वस्तु हो भन्ने तिनीहरूलाई ज्ञान मात्र भए तापनि त्यसको सृष्टि गर्न नसकेका हुनाले गोरखामा सुन्दर इमारत भवन कलापूर्ण मूर्ति र चित्र आदि बन्न सकेनन् । त्यहाँ जो घरबना बुनिन्थ्यो त्यो ललितपुरमा बनेको कपडाभन्दा भद्दा हुन्थ्यो । यहाँ हाल साहित्यको थियो । धेरै ब्राह्मण संस्कृत साहित्य जान्दथे; जन्ताको उनाइस प्रतिशत ग्राम्य-गीतबाटै साहित्यको रस घास्न पाउँदथे । संगीत-विद्याको त शायद लेश मात्र पनि थिएन । सुन्धर सफाका विषयमा यिनका नाउ र धोबी पनि थिएनन् । यस कारणले नेपाली संस्कृतिदेखि चकाचौँध भएर पराजित भई पृथ्वीनारायण शाहले जयप्रकाश मल्ल नामक एक व्यक्तिलाई जित्न सके तापनि नेपाली संस्कृतिबाट पराजित भई नेपालमा गोरखा, मकवानपुर र दोलखालाई मिलाएर नयाँ राज्यको

प्रगति

जग बसाले । यस घटनालाई सयरी स्पष्ट गर्न सकिन्छ कि नेपाली संस्कृतिले गोरखा, मकवानपुर र दोलखालाई आफूतिर तानी नयाँ राष्ट्रको जग बसाल्यो ।

जयप्रकाशका स्मारकहरू

जयप्रकाश मल्लले यस संसारलाई छोडेको पुन-पुन दुई सय वर्ष भयो । यिनले जो कीर्ति र अपकीर्ति कमाएका थिए तिनको चर्चा समय-समयमा हुँदै छ । यी उनका अदृश्य स्मारक हुन् । काठमाण्डूका राजा प्रताप मल्लका अदृश्य बाहेक दृश्य स्मारक पनि प्रशस्त मात्रामा मौजूद छन् । उनले बनाएको मोहन-चोक नामक महलले दर्शकहरूको आँखालाई आनन्द नदिई छाड्दैन । महाराजा भएका जङ्गबहादुर राणाले विलायती सामान जोडेर बनाएको थापाथलीको गोलबैठक पचहत्तर वर्ष पनि टिकेन, भूकम्पका एक धक्कामै चक्रनाचूर भयो । तर मोहन-चोकको भवन बनेको तीन सय वर्ष भइसकेको हुनाले कैयौँ भूकम्पको धक्या खाएर पनि अटल रहेको छ । यी राजाको परिवार सहितको ढलोटको काठमाण्डू तलेजु अगडिका पत्थरको खम्बामा राखिएको मूर्ति भने जोर्नीको मशाला माटिपर गत ई० सं० १२३४ का जनवरी महिनाको भूकम्पमा फुक्सिलपर खसेको थियो । राणा सरकारको वेपर्वाहीले अचेलका युगमा तयार हुन नसक्ने त्यो अपूर्व मूर्ति नजाने कुन कुनामा मिल्किरहेको छ । घोरचकारहरूले उडाइ नसकेको भए केही सालपछि खडा पनि हुने छ । यीनै राजाले बनाएको रानी पोखरी नामक निर्मल सरोवर राणा सरकारकै समयमा एक राणा जनरलका घरबाट निस्केको फोहर मैला जमाउने काममा लागेर नगरको शोभा समेत नष्ट भइरहेको छ तापनि अरू स्मारक मूर्ति, तोरण शिला-लेख आदि प्रशस्त मात्रामा फिजिएर रहेकै छन् ।

श्री श्री जयप्रकाश मल्ल

जयप्रकाश मल्लको समय शान्तिकाल थिएन, सन्क्रान्ति काल थियो । यस कारणले यिनका स्मारकहरू बहुते कम पाइन्छन् ।

यिनको एक हस्तलिखित चित्र काठमाण्डू केलटोलका सरदार चन्द्रमानसिंह बस्न्यातका तिलङ्गा लेखेको बैठकमा रहेको छ । यसको प्रतिलिपी इवालीको पृथ्वीनारायण शाहको जीवन-चरित्रमा प्रकाशित भएको छ तर मूल चित्रमा पोसाकका बागडा कपडामा रहेका राता धर्का फोटो लिंदा कालो हुन आएको छ । यिनको अर्को चित्रको उल्लेख माथि गरियो । कुमारीको पुजा हुने जुन कोठाको एक भित्तामा यिनको यो चित्र रहेको छ त्यस कोठाको अरु भित्तामा अनेक देव-देवीका चित्र जस्ताका तस्तै रहेका छन् । परन्तु जयप्रकाश मल्लको चित्रको मुख नजाने कसैले हो चियोरी दिएको छ । कुमारीको पूजा भवनको उत्तर लंग समेत गरी चौघरा चोक समेत भएका घर जयप्रकाश मल्लले नै बनाएका थिए । यिनको यही एक स्मारक बचेर रहेको छ । यिनले चलाएको अर्को मुख्य स्मारक कुमारी-यात्रा इन्द्र-यात्रासँग गाभिएर प्रति वर्ष चलिरहेकै छ ।

यस कुमारीका घरमा पूर्वपट्टि जोरिएको तीन लंग भएको एक ठूलो घर पनि थियो । उत्तर लंग दोश्रा तलामा कुमारीरहने गरेको ठूलो बैठक थियो । पूर्वपट्टेको लंग शायद गणेश र भैरवका बैठकको निमित्त बनाइएको थियो । दक्षिण लंग काठले मात्र बनेको थियो । जमीन तलाका थाम-मेठ आदि हात्ती-घोडा आदिका चित्र कुँदिएका हुनाले सम्भवतः कुमारी, गणेश र भैरवका घोडाहरू राख्नका निमित्त बनाइएको थियो । यसका छोटा तलाका थाम इयाल निदाल आदिमा चरा र पशुका मूर्ति कुँदिएका थिए । सम्भवतः कुमारी आदिको दिल बहलाउनालाई यहाँ चरा-चुरुंगी पालीन्थे । माझका

प्रगति

ठूला चोकका तीनपट्टि रहेका यी तीन लंगबाट जनरल भीमसेन थापाले कुमारी भैरव र गणेशलाई हटाई अचेल कुमारी रहने घरमा नै अटाउँने गराएर ती तीनै लंगमा सरकारी अड्डाहरूको आम्दानी खर्च बहि बुझने अड्डा राखिदिएका थिए । कुमारी चोकमा रहेपछि त्यस बही बुझने अड्डाको नाम कुमारी चोक रह्यो । यसै चोकका एक छेउमा दुर्गाबक्स कम्पनीको मौलो पनि गाडियो । श्री जङ्गबहादुर राणाका समयमा उत्तर लंगका बैठकका उत्तरपट्टिका पुराना इयाल मासिएर बेलायती ढाँचाको इयाल जडिए । दक्षीणपट्टिका चाँपाका इयालका चौकोशहरू र खापाहरूमा किसिम-किसिमका फूल-लहरा र अचेल बुझा कुँदिएका थिए । भित्र भित्तामा लेखिएका नर-नारी र देव-देवीका मूर्तिहरू कागज राख्ने तखताहरूले छोपिएका थिए । श्री चन्द्रशमशेरका शासन कालमा कुमारीचोक अड्डा उठेर सर्दा तीन लंग खालि रहेका थिए । ई०सं० १९३४-का भूकम्पपछि नया चूड सडक बन्न लाग्दा राणा सरकारबाट एक धूर्तले यी तीनै लंग बक्स पाएर भक्ताइ लगे र नया सडकमा नया घर बनाउँदा पुराना काठका बेल-बुझा तालेर सफाचट पारे । ती तीन लंगमा मल्ल कालका चित्र कला र काष्ठ-कलाहरूको जो सुन्दर नमुना थिए ती यसरी बाँदरका हातको नरीवल बनेर राख्ने ठूलो नोक्शान भएकी छ ।

जयप्रकाश मल्लका स्मारकहरूमा यिनको एक-न-एक पत्थर घातको मूर्ति र एकाध शिलालेख पाइनु पर्ने हो तर आजसम्म भेटिएको छैन । यिनका राज्यकालका अरू दुनियाका शिलालेख पनि बहुत कम मात्रामा देखिएका छन् । टकहरू पनि राजाका स्मारक हुन्छन् । यिनका दुइथरी चाँदिका टक पाइएका छन् । एकथरी टकमा एकापट्टि श्री श्री जयप्रकाश मल्ल र अर्कापट्टि नेपालेश्वर राजेन्द्र श्री

महिपतेन्द्र मल्ल छ । एकापट्टि नेपाल संवत्को संख्या जो दिइएको छ सो अस्पष्ट पाइएकोले ८६५ वा ८५५ दुवै पढ्न सकिन्छ । अर्काथरी टकमा एकापट्टि नेपालेश्वर श्री श्री जयप्रकाश मल्ल र अर्कापट्टि श्री महिपतेन्द्र मल्ल श्री तलेजु माँजु, श्री श्री श्री कुमारी माँजु लेखिएको छ । यस टकमा लेखिएको नेपाल संवत्को संख्या ८७३ स्पष्ट छ । जगज्जय मल्लका पनि दुइथरी टक पाइन्छन् । पछिल्ला ने. सं. ८४८- का टकमा एकापट्टि श्री श्री जगज्जय मल्ल र अर्कापट्टि नेपालेश्वर राजेन्द्र श्री श्री महीपतेन्द्र मल्ल लेखिएको छ । प्रताप मल्लका साँहिला छोरा महिपतेन्द्र थिए । अघिल्ला दुइ छोरा आफू छँदै परलोक भएकाले प्रताप मल्लले यिनलाई उत्तराधिकारी बनाएका थिए । परन्तु प्रताप मल्ल परलोक हुँदा महीपतेन्द्रलाई यिनका भाइ नृपेन्द्र मल्लले कैद गरी आफू राजा भएर चार वर्षपछि यिनी पनि परलोक भई यिनका भाइ पार्थीवेन्द्र मल्ल राजा भएका थिए । इ. सं. १६२७ मा पार्थीवेन्द्र मल्लको गुप्त हत्या हुँदा उत्तराधिकारका निमित्त उठेको कलहमा महीपतेन्द्र मारिएका थिए । एकचालीस वर्षपछि जगज्जय मल्लले यिनलाई नेपालेश्वर राजेन्द्र भन्ने पदवीका साथ आफ्ना टकमा स्थान दिनु र जयप्रकाश मल्लले पनि पहिला टकमा पिताको अनुकरण गरी दोश्रा टकमा आफैँलाई नेपालेश्वर भनेर महीपतेन्द्रलाई राजेन्द्र पनि नभन्नु एक गजमजिएको पजल छ ।

आवश्यक सूचना:—

राजा जयप्रकाश मल्लको जन्म-तिथी नपाइएकोले अन्दाजी जन्मसाल माथि लेखिएको छ । यिनले राजमूकुट पहिरेको तिथी नेपाली सम्वत् ८५५ फाल्गुण वदी षष्ठी भनी वंशावलीमा गोरखाली मुब्बा बुद्धिमानसिंहले लेखेका छन् । यो तिथी सन्देह रहित छैन । यिनका एकथरी टकमा लेखिएको सम्वत्को संख्या ८६५ पढिएको छ,

प्रगति

तर ८५५ पनि पढ्न सकिन्छ। नुवाकोटमा पृथ्वीनारायण शाहको पहिला आक्रमण र विजय ने० सं० ८६४ वा ई० सं० १७४४ निश्चय छ। परन्तु नुवाकोटमा काशीराम थापाको हार र जयप्रकाश मल्लको पदच्युतिको साल बुद्धिमानसिंहका लेख अनुसार ने० सं० ८६६ वा वि० सं० १८०३ छ। सर्व श्री सूर्याविक्रम ज्वालीले *पृथ्वीनारायण शाह* पृ० १७ मा र तोत्रराज पाण्डेले *नेपालको संक्षिप्त इतिहास* पृ० ४५ मा यसै साललाई लिएका छन्। ने० सं० ८६६ का ज्योतिप्रकाश मल्लका र राजमाता जयलक्ष्मीका पनि टक पाइएका छन्। परन्तु पलान्चोकमा जयप्रकाश मल्लका राज्यकालको ने० सं० ८६७ माघकृष्ण चतुर्दशीको शिलापत्र पाइएको छ। *इतिहास प्रकाश* पृ० ८८ सं० १। जयप्रकाश मल्लको पदच्युति आश्विनका नवरात्रामा भएको निश्चय छ। नवरात्री पछि कार्तिक शुक्ल प्रतिपदा देखि नया सम्वत्को आरम्भ हुने हुनाले केवल साढे-पाँच महिना पदच्युत भएर रहेको देखिन्छ। परन्तु वस्तुस्थिति विचार गर्दा यति चाँडै यिनले सिंहासन फिर्ता लिएको देखिदैन। यस कारणले यिनको पदच्युति ने० सं० ८६५ वा ई० सं० १७४५ वा वि० सं० १८०२ मान्नु परेको छ। ज्योतिप्रकाशको राज्यकालको एक शिलालेख काठमाण्डूको देखिएको थियो। त्यो भिडाएर पछि निश्चय गरिने छ।

काठमाण्डू का राजा जगज्जय मल्ल र ललितपुरका राजा विष्णु मल्लका पालामा तनहुँका राजा कामराजदत्त सेनले देउराली दखल गरेको कुरा बुद्धिमानसिंहले लेखेका छन्। लामीडाँडा जिल्लाको एक मुख्य वस्ती देउराली हुनाले कामराज सेनले नै लामीडाँडा लिएको र तिनका छोरा त्रिविक्रम सेनवाट पृथ्वीनारायण शाहले लिएको अनुमान गरिएको थियो। *मानुभक्त स्मारक ग्रन्थ* पृ० ७२। अरु साधन नपाउँदा तोत्रराजले पनि यसै विचारको अनुसरण गर्नु परेको थियो। ने० सं० ६० पृ० ७४।

श्री श्री जयप्रकाश मल्ल

परन्तु लामीडाँडा जिल्लाको गजुरी मौजाको जग्गा राज्यप्रकाश मल्लले दान दिएको ने० सं० ८६८-को दानपत्र देखिन आएको छ। इ० प्र० सं० १ पृ० ५६ मा भूलले ८६८ का ठाउँमा ८५८ छापिन गएको देखिन्छ। यस कारणले पृथ्वीनारायण शाहले लामीडाँडा जिल्ला विष्णु मल्लबाट लिएको रहेछन्, राज्यप्रकाशका समयमा लिएका रहेछन्। परन्तु यो जिल्ला लिएको तिथी मिति पाइएको छैन। पाटनमा आक्रमण नगर, भक्तपुरसङ्ग कटक नगर भन्ने बेहेराको जयप्रकाश मल्ल र राज्यप्रकाश मल्लले कालू पाँडेका नाममा लेखेका एक-एक पत्र सत्तरी वर्ष अगाडि राणा प्राइम मिनिष्टरहरूसङ्ग रहने गरेको **लाल पेटारामा** रहेका देखिन्छन्। यिनका पन्जीकामा चिठीका मजबूत आएका छन् तर मूल पत्रमा नौ साल नहुनाने लेखिएका छन्। महिनातिथी र बार लेखिएका छन्। तिनबाट पनि साल निकाल्न सकिन्छ। तर उतारमा तिथी र बार ठीक होलात् भन्ने कुरामा सन्देह रहेका र अत्ताए बमोजिम गणित गनिदिने मानिस दुर्लभ भएकाले त्यसै रहेको छ। मूल पत्रकै खोज गरा साल निकाल्ने विचार छ। पृथ्वीनारायण शाहले नालदूम पूर्वको सिन्धु-पाल्चाक जिल्ला दखल गरेर दोलखाका प्रजालाई, अधिनमा आओ, भन्ने बेहेरा लेखेको एकपत्र पाइएको छ। सं० सं० ११ पृ० ३६। यममा तिष्टूंग, पालूंग र चितलांग हात आएको कुरा लेखिएको हुनाले लामीडाँडा अधिकार गरेपछिको यो पत्र देखिन्छ। यसमा पनि साल छैन। तिथी र बार मात्र छन्। यिनबाट पनि गणित द्वारा साल निकाल्न सकिन्छ।

यिनैताक जयप्रकाश मल्लसंग पृथ्वीनारायण शाहको व्यापारिक सम्झौताभएको र दूतहरूको चाँडै हत्या भएको देखिन्छ। तर यी घटनाका तिथी मिति नपाइएका हुनाले यस लेखमा लेखिएका घटनाका क्रमस अगाडि-पछाडि पनि हुन सक्छ। भीमसेम थापाका समयमा इ.सं.

प्रगति

१३७५ तिर तयार गरिएका तिथ्यावलीमा पृथ्वीनारायण शाह गद्दीमा बसेदेखिका मुख्य मुख्य घटनाहरूको बिक्रम सम्बत्मा साल महिना र तिथि समेत दिइएका छन् । पृथ्वीनारायण शाहका समयका घटनामा भने साल र महिना मात्र दिइएको छ । यस तीथ्यावलीमा सम्बत् १८१८ मा कीर्तिपुरमा शूरप्रताप शाहको आँखो फुट्यो र लडाईं बिग्रचो भनी लेखिएको छ; महिना पनि दिइएको छैन । यसका आधारमा कीर्तिपुरका दोस्रो लाडाईं इ. सं. १७६१ वा वि. सं. १८१८ मा भएको अनुमान गरिएको थियो— भा. रमा. ग्र. पृ. ७६ । परन्तु महिना, तिथि र बार समेत केही नलेखिएको यो लेख एक कारणले गलत देखिन आएको छ । यो दोस्रो आक्रमण गराउनामा मुख्य सल्लाहकार भएका भगवन्तनाथ वि. सं. १८२० मा नुवाकोटमा पृथ्वीनारायण शाहसंग भेट गर्न आएका बयान बुद्धिमानसिंहले लेखेका हुनाले त्यस सालभन्दा अगाडि दोस्रो आक्रमण भएको देखिदैन कीर्तिपुर पतन भएको साल पनि वि. सं. १८२३को आखिर वा इ. सं. १७६७को आरम्भ मानिएको थियो । ने. सं. इ. पृ. ७६ । बुद्धिमानसिंहले कीर्तिपुर पतन भएको मिति ने. सं. ८८६शाके १६८७ नष्ट चौत्रशुक्ल नवमी लेखेका छन् । यस हिसाबले वि. सं. १८२२ का आखिर अथवा इ. सं. १७६६ का अप्रिल महिनातिर कीर्तिपुरमा अधिकार भएको निश्चय देखिन्छ । यो अधिकार हुनुभन्दा पहिले दोस्रा पटक आक्रमण हुँदा शूरप्रताप शाहको आँखा फुटे पनि घेरा नछाडि रहँदा टौढीघन र सेँखवाहरूले आत्मसर्पण गरेको देखिन आएको छ । यस हिसाबले कीर्तिपुरमा गोरखालीको आक्रमण केवल दुइ पटक भएको देखिन्छ, तीन पटक होइन ।

अंग्रेजहरूले सिन्धूली आक्रमण गरेको कुरा कहीं लेखेका छैनन् तर बुद्धिमानले लेखेका छन् । सिन्धूलीमा एउटा बढो तोप आजसम्म रहेको छ । यत्रो बढो तोप नेपालमा बन्ने साधन थिएन । बछैँचूका गोला र सिस्नु पालिराख्नु भन्ने सिन्धूली गद्दीका नाममा

श्री श्री जयप्रकाश मल्ल

भएको पुरानो सनद मौजूद छ भन्ने त्यहाँका एक कारिन्दाबाट सुनेको हुनाले यो आक्रमण भएको निश्चय छ । आफूले हारेका हुनाले अंग्रेज-हरुले यस कुराको जिक्र नगरेका होलन् ।

माथि कहिएका तिथी-वारबाट सम्बत्को संख्या निकाली घटना-वलीको क्रम मिलाउने काम यस पत्रिकाको अर्को अंकमा प्रकाशित हुने पृथ्वानारायण शाहका जीवन-चरित्रमा गर्ने छु ।

नपाली साहित्यको भावात्मक परम्परा

बालचन्द्र शर्मा

भगवान् गौतमको अविर्भाव इतिहासमा एक महान् घटना भयो । आर्यावर्तको संस्कृतिको कुनै पक्षमा पनि कलम उठाउँदा विचारकहरू यसै घटनालाई प्रारम्भ-बिन्दु मानी अगाडि बढ्छन् । गौतमको जन्मभन्दा पूर्वको कालमा भएका घटनाहरूको जो थोरबहुत असम्बद्ध सूत्र भेटिन्छन् तिनको उपयोग गौतमको महत्त्वलाई प्रकाशमा ल्याउनमा नै गरिन्छ । वस्तुतः गौतमले सर्वसाधारणको बोलचालमा उनीहरूको बीच बसी उनको आध्यात्मिक विकासको बाटोमा लागेको तगारो पन्छाउने जुन महान् काम गरे त्यसैबाट ठोस बुद्धिवाद र त्यसमा आधारित व्यक्तिवादको विस्तृत मार्ग तयार भयो । साहित्यिक विकासको निमित्त विचार-स्वातन्त्र्य र व्यक्ति-महत्त्व कत्तिको अनिर्वाय छ ? — यो कुरा युगप्रवर्तक महाकविहरूले समझालीन वा परवर्ती वाग्धारामा पारेको असरको अध्ययनबाट प्रकट हुन्छ । मानव-बुद्धि र भावनाको एक पूर्णतः क्रमबद्ध शृङ्खला हुन्छ । कुनै समर्थ महापुरुषले वर्तमान परिस्थितिबाट शक्ति र प्रेरणा एकत्र गरी आगामी युगको मार्ग प्रस्तुत गर्दछ । आगामी केही शताब्दी वा काल त्यसैमा हिँड्दछ । परन्तु, युगको आवश्यकताको परिवर्तन भएकोले समाज पुनः युगानुकूल प्रवृत्तिको नयाँ दिशाको निमित्त व्याकुलता अनुभव गर्दछ । यो व्याकुलता जति तीव्र भयो महापुरुषको व्यक्तित्वमा त्यसको असर उति नै गम्भीर र बलवान् हुन जान्छ र उसको दान पनि उति नै महत्त्वको ठहर्दछ ।

हामी भन्न सक्तछौं कि विषमता र व्यापक व्याकुलताले नै महापुरुषलाई जन्माउँछ । यसलाई इतिहासको शब्दावलीमा ऐतिहासिक आवश्यकता भन्दछन् ।

आखिर, महापुरुष वा युगपुरुष पनि त समाजकै एक प्राणी हो । समाज परम्परावादको ठिगुरामा जकडिपर युगानकूल कुनै नयाँ मार्ग भेट्टाउन छटपटिरहेको हुन्छ । सबै अनुभव गर्दछन् कि वर्तमानमा उसको गत्यावरोध भयो । तर के र कसरी ? — यसको उत्तर दिनु सबैको सामर्थ्यले भेट्टाउने कुरा हुन्न । यसैबीच त्यसै समाजमा यस्तो व्यक्ति उत्पन्न हुन्छ जो त्यसै उकुस-मुकुसको बातावरणमा उत्पन्न भएर, त्यसै परिस्थितिको दबावमा हुर्केर ती सारा कुरा अनुभव गर्दछ जो समाज अनुभव गर्दै रहेको हुन्छ । अनि त्यसको वाणी वा लेखनीबाट परिस्थितिलाई उछिनी अगाडि बढ्ने एक यस्तो दिशाको निर्देश हुन्छ जसमा लम्कन समाज व्याकुल थियो । समाज अनुभव गर्दछ, तर पहिल्याउन सक्तैन; महापुरुष वा युगप्रवर्तक अनुभव गर्दछ र पहिल्याउँदछ पनि—यही उसको वैशिष्ट्य हो । महापुरुषमा युगको ध्वनि हुन्छ र अगाडि बढ्ने प्रेरणा पनि ।

यो भावनात्मक विकासको क्रम एकांगी हुन्न । शरीरको एक अंगमा हुने विकार वा उन्नतिको असर सम्पूर्ण शरीरमा परेझैं समाजमा यसरी उत्पन्न भएको नयाँ चेतना वा दिशा-ज्ञानको असर पनि सम्पूर्ण समाजव्यापी हुन्छ । धार्मिक क्षेत्रमा यस्तो कुनै क्रान्ति आएको छ भने त्यसको प्रभावबाट कला, साहित्य वा अन्य कुनै समाज-विज्ञानका स्कन्ध पनि अस्पृश्य रहन्न । मार्टिन लूथरको जन्मले यूरोपिय जीवनको धार्मिकभन्दा इतर क्षेत्रमा पनि जुन असर पार्‍यो त्यसैले पश्चिमी जगतलाई नयाँ युगमा पुऱ्यायो, र

कार्लमार्क्सको विचारले शेष समस्त जीवनका अध्यायमा जुन प्रभाव पारेको छ त्यो त हात्रो आफ्नो युगको घटना हो ।

गौतमको जन्म पनि यस ऐतिहासिक क्रमबाट उल्टिदृष्टिको छैन । प्राकृत आर्य-धर्मको त्यो विशुद्ध बुद्धिवादी, व्यक्तिवादी र स्वातन्त्र्यवादी भावना जसको प्रतीक वेद छ, स्वाभाविक क्रमले धमिलिन लाग्यो । त्यो युग आयो जसमा गार्गीलाई जनकको समामा बोल्ने अनुमति भएन । बौद्धिक दृष्टिले उच्च स्तरमा रहेको ब्राह्मण-वर्गले मुक्ति पथमा निम्नतर वर्गको निमित्त छेका हाल्यो । धन वा अन्य समृद्धिको दृष्टिले समुन्नत क्षत्रियवर्गको चाटुकारितामा ब्राह्मणहरूको बुद्धिवादले रूप लिन लाग्यो । यसले जीवन र त्यसको प्रतिनिधि साहित्यमा पनि जुन संकुचित वृत्ति र नकलीपना ग्रहण गर्न लागेको थियो त्यसको दर्शन तत्कालीन साहित्यमा भेटिने छ । यस कुहेको वातावरणमा समाजको बहुसंख्यक भाग छट्पटाइरहेको थियो, र यसैमा सिद्धार्थले जन्म लिएर जीवनव्यापी क्रान्ति गरे । उनको लोकवादमा न वाणीको संकोच थियो न भावनाको, न बुद्धिको नै । उनले सर्वसाधारणमा प्रचलित भाषासँगै उपदेश दिए । सबभन्दा तल खसेकोलाई नै सर्वाधिक प्रेम गर्नु गौतमको जीवनको एक प्रधान चर्या देखिन्छ । सर्वसाधारणमध्ये कोही पनि स्वयं किन बुद्धत्वमा प्राप्त हुन सक्तेन ?- यो कुरा गौतमले बुझेनन् । ब्राह्मणवादको हिंस्रक कठोरताको विरुद्ध यो भन्दा ठूलो प्रहार के हुन सक्तथ्यो ? बुद्धले धर्म, राजनीति र सामान्य सामाजिक चलन र व्यवहारलाई भिन्न-भिन्न कोठामा थुनेनन् । इहत्वमा समाविष्ट प्रत्येक पक्ष आपसमा अन्योन्याश्रित छन् र तिनको समाधान एकै छ, र जहाँबाट प्रारम्भ गरे पनि सबैलाई समान रूपले स्पर्श गर्नु पर्छ- यो कुरा उनको विचार र जीवनबाट सिद्ध सकिन्छ । यो मानववाद हात्रो दर्शनको प्रारम्भ-विन्दु भयो-स्वयं र वैज्ञानिक ढंगले-जसको अन्तर हात्रो सम्पूर्ण जीवनमा पर्नु

नेपाली साहित्यको भावात्मक परम्परा

स्वाभाविक भयो । समाजको सही प्रतिरूप-साहित्य यसबाट पृथक् रहन सक्ने कुनै सम्भावना नै रहेन । गौतमले जुन स्थलमा जन्म लिए- हिमालयको यो मध्यवर्ती क्षेत्र यस प्रभावमा अझै प्रत्यक्ष रूपले पर्नु स्वाभाविक छ । तर, हाम्रो यस महान् भावात्मक परम्पराको कुनै स्थूल प्रमाण निर्विरोध ढंगले हामी आज पाउन सक्तैनौं- यो दुर्भाग्य हो । तर, यस्ता वृत्तिहरू निर्वाध ढंगले आजसम्म पनि चलिआएका छन् जसको सूक्ष्म अध्ययन हाम्रो भावात्मक परम्परालाई गौतमको आविर्भावसित जोड्दछ ।

यति नै किन ?- आखिर गौतमको आविर्भाव पनि माथि भनिए झैं कुनै विशिष्ट सामाजिक प्रवाहकै क्रममा भयो होला । फाहियान र हुपन सांगका यात्रा-वृत्तान्त र ईसाको उन्नाइसौं शतीको उत्तरार्धमा हाम्रो पश्चिमी तराई अञ्चलमा जुन थोर-बहुत पुरान्वेषण भए तिनको आधारमा बौद्धकाल वा त्यसभन्दा पनि निकै अघिदेखि सांस्कृतिक दृष्टिले उन्नत अनेक स्थल हाम्रै तराई अञ्चलमा अवस्थित भएका बुझिन्छ । श्रावस्ती रापतीको किनारमा आवाद थियो भन्ने अनुमान Vincent A. Smith ले त्यहाँ भएका ध्वंसावशेषहरूको उद्धारणसाथ गरेका छन् । 'कपिलवस्तु खजहनी-तौलिहवाको तिलौरा कोट नै हो र लुम्बिनी पनि माझखण्ड इलाकामै छ भन्ने कुरामा अब तर्कको शम्भावना छैन । शाक्यहरूकै समकक्ष उन्नत कोलीयहरूको राजधानी व्याघ्रपुर माझखण्डको बग्धौर तप्पा हो भन्ने कुरामा कमती सन्देह छ । गण्डकीको किनारमा मल्लहरू आवाद थिए ।

1. Prefatory note by V. A. Smith to, "A Report on a tour of Exploration of the Antiquities in the Tarai Nepal: the Region of Kapilavastu- P. 7-8

प्रगति

तिनको यसै क्षेत्रमा कायम रहेको महत्व बुद्धको जीवन सम्बन्धी प्रामाणिक उल्लेखहरूदेखि लिएर मानदेव प्रथम (कमसेकम ४६४-९१ ई०)-को चाँगु-अभिलेखबाट पनि प्रकट हुन्छ । पूर्वमा जनकपुरको महत्व सम्भवतः बुद्धकालभन्दा अधिको हो, र विदेह-राज्यको यो भूमि दर्शन र अन्य प्राचीन समाज-विज्ञानको दृष्टिले मध्यकालमा पनि कमसेकम वाग्मती-उपत्यकाको संस्कृतिमा कस्तो प्रभावशाली सिद्ध हुँदै आएको थियो-यसको चर्चा नेपालको इतिहासबाट पृथक गर्न सकिन्न । तराईमा बुद्धकाल र त्यसभन्दा पनि अगाडिदेखि नै संस्कृतिको जुन अजस्र धारा प्रवाहित थियो त्यसैको एक उत्पादनको रूपमा गौतमको आविर्भाव भएको थियो । यस अवस्थामा हात्रो भावात्मक र विचारात्मक परम्पराको पल्लो भित्ताको जग कुन समयमा राखियो ?-यसको निश्चय गर्न सक्नु अलि गाह्रो छ ।

गौतमको महानिर्वाणको एककाइस वर्षअघि कोशल-नरेश विरुद्धकले कपिलवस्तु ध्वस्त पारे । त्यसको अर्को वर्ष महाराज अजातशत्रुले कोशल, काशी र कपिलवस्तु विजय गरे । यी दुइ घटनाले गर्दा तराईको सभ्यताले पहाडी खोंचमा पनि रात्ररी पस्ने औसर पायो । भनाईको तात्पर्य यो होइन की कपिलवस्तुको विनाशभन्दा अघि तराईको यस महान् सभ्यताको कुनै प्रभाव छिमेकी पहाडी अञ्चलमा परेको थिएन । यो कुरा कुनै ढंगले पनि स्वाभाविक वा विश्वासयोग्य हुन सक्तैन । गण्डकको समीपमा मल्लहरूको प्रभुत्व थियो । यस जल मार्गबाट मगध र हिमालय खण्डमा व्यापार, वाणिज्य चल्नु स्वाभाविक छ । यस क्षेत्रको प्राचीन भूगोलको उद्धरणदिई कुरा लभ्याउनु अप्रासंगिक हुनेछ । बुद्धको जीवन-कालमा मैदानि भागबाट पहाडको बाटो हुँदै वाग्मती-उपत्यकासम्म निरन्तर चलिरहने व्यापार-वाणिज्यको चर्चा

१. Poefatory note by V.A. Smith मूल ग्रन्थ पृष्ठ १६

नेपाली साहित्यको भावात्मक परम्परा

मुल सर्वास्तिवाद विनय-संग्रह नामक ग्रन्थको उद्धरणले पनि सिद्ध छ ।^१ यस व्यापार-मार्गबाट तराईको उन्नत संस्कृतिले क्रमशः पहाडी भागमा पनि गम्भीर असर पार्नु स्वाभाविक छ । यसै व्यापार र संस्कृतिको बाटो पकडी गुप्त-साम्राज्यको उदयले घचेडिपका वैशालीका लिच्छवीहरू नेपालको पहाडी भागतिर पसे । सम्भवतः यसभन्दा निकै अघि नै मल्लहरूले पश्चिमी पहाडमा आफ्नो स्थिति बलियो पारिसकेका थिए, र जो उदय र अवसानको ऐतिहासिक क्रम झल्कौं गोरखालीहरूको नेपाल विजयसम्म कायम रह्यो । बाग्मती-उपत्यका-लाई, छोडा हात्रो राष्ट्रीय संस्कृतिको दृष्टिले महत्त्वपूर्ण ठहरिएका वा सिद्ध हुनसक्ने शेष स्थलहरूको पुरातात्विक अन्वेषणतिर ध्यान दिइएको छैन । यस कारण भन्न सकिन्न कि पछिल्लो मल्लकालभन्दा अगाडि देशमा संस्कृतिको एक प्रधान स्कन्ध—साहित्यको यस कालामा कहाँ, कस्तो उन्नति थियो । तर, चार्णु-अभिलेख अथवा अन्य पनि यस कालका अभिलेखहरूमा कलात्मक व्यञ्जनाको जस्तो सौष्ठव देखिन्छ र साथै यी अभिलेखहरूमा क्रमशः, छिट्फुट र अत्यल्प भए तापनि, लोकभाषा र बोलीको प्रभाव पर्दै गईरहेको देखिन्छ, त्यसले सहज अनुमान हुन्छ कि त्यस समय पनि संस्कृत भाषाको परम्परावादको उल्लंघन गर्दै हात्रो स्वकीय अभिव्यञ्जना-माध्यमले आफ्नो बलियो रूप लिन लागि सकेको थियो । पुरातत्त्वका प्राप्त साक्षीहरूका आधारमा प्रमाणित छ कि हात्रो लिच्छवी राजाहरू कला र साहित्यका प्रेमी र आश्रयदाता थिए । सामन्तवादी व्यवस्थाले गर्दा तिनमा आपसी संघर्ष हुन्थ्यो । अतः यस्ता राजा वा रजौटाहरू लोकपक्षको सर्वथा उपेक्षा गर्न सक्तैनथे । यस कारण तिनमा साहित्य र कलाको जुन

१. हेर्नुहोस् मेरो 'नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा' ।

प्रेम थियो त्यो दरवारमै सीमित नभई स्वाभाविक ढंगले जनसाधारण-सम्म पनि पुग्नु सहज छ, र योभन्दा पनि बढी जन-भावना र माध्यमले कलामा अधिकार जमाउनु सहज हुनु पर्दछ । खेदको कुरा हो कि हाम्रो संस्कृतिको यस गौरवपूर्ण भागको लिपिवद्ध प्रमाण हामीसित छैन । जुन शिलालेखहरू प्राप्त छन् तिनमा शुद्ध साहित्यको प्रयोजन नराखी धर्म र व्यवहारकै सम्पूर्ण अपेक्षा राखिएको छ । धर्म र राजाज्ञामा परम्परावादी ढंगले संस्कृतकै चलन हुन्थ्यो । अतः यस कालका शिलालेखहरूले हाम्रो भावात्मक र कलात्मक सीमा-निर्देश गरे तापनि स्वकीय साहित्यको दृष्टिले यिनको आज हाम्रोबीच कुनै कदर छैन ।

लोक-साहित्यको पृष्ठभूमि

माथि हाम्रो भावात्मक र बौद्धिक इतिहासको पृष्ठभूमिको सामान्य चर्चा गरियो । यस पृष्ठभूमिको स्वयं पनि एक प्राकृतिक आधार बताउन सकिन्छ । डार्विनले भनेका छन् कि प्राणीहरूको शारीरिक र मानसिक विकासमा परिस्थितिको गम्भीर असर पर्दछ; अथवा भनी-प्राकृतिक परिस्थितिले नै प्राणीको भौतिक र मानसीक गुण-हरूको विकास गर्दछ । यस दृष्टिले हाम्रो राष्ट्र विशेष अनुकूलतामा छ । सौन्दर्य र सम्पन्नताको महान् स्रोतनुव्य हिमालय हाम्रो देशको पृष्ठ-भूमिमा छ । यसका शुभ्र र आकाशचुम्बो शिखरहरू दर्शकको मनमा उच्चता, विशालता र पवित्रताको भावना भर्दछन् । केवल हाम्रो स्थानीय साहित्य मात्र होइन, वरन् सम्पूर्ण आर्यावर्तीय साहित्य र कलामा हिमालय महत्तम प्रेरक शक्तिको रूपमा विद्यमान छ । यसका बनस्पतिसंकुलित र बहुजीवसंचारित गम्भीर र विस्तृत घाँटी, जसमा

नेपाली साहित्यको भावात्मक परम्परा

नाना आकार र विस्तारका नदी, निर्द्वर र बुझ्या सुसेरछन, रचयं कुनै महाकविको विशाल र मनोहर काव्य-रचनाक्षेत्र देखा पर्दछन्। धनधान्यको परिपूर्णताले गर्दा यहाँका निवासीहरूलाई दैनिक जीवनमा अत्यावश्यक उपकरणको उति ठूलो खाँचो परेन। पृथ्वीसित संघर्ष गर्नु पर्दा उनीहरूको वृत्तिमा शिथिलता पनि आएन। पर्वत र वनको खाँचमा लुकेको हुनाले यहाँ विदेशी आक्रमणहरूको उति ठूलो भय पनि थिएन। यसैको परिणामस्वरूप माथि उल्लेख गरिएको हाप्ती महान् बौद्धिक र भावनात्मक परम्पराको जग बस्यो।

स्वाभाविक छ कि प्रकृति नदीको यस विशाल रंगशालामा हाप्ती राष्ट्रीय जीवनको थालनीदेखि नै यहाँका भावुक हृदय सुकुमारता र संघर्षको पाठ पढ्न लागे। उनीहरूको यो वृत्ति सहजात ढंगले आदि-कालदेखि नै मुखरित हुन लाग्यो—ठीक वैदिक ऋषिहरूको वाणीक्षेत्र। तर, जहाँ प्रकृतिले हाप्ती देशलाई सौन्दर्यले यति सजाएको थियो; त्यहाँ पर्वतहरूका सङ्कोचले गर्दा निवासीहरूको पारस्परिक सम्मिश्रण र एकीकरणमा बाधा पनि परेको थियो। फल यो भयो कि जबसम्म गोरखालीहरूले शास्त्रको आधारमा वृहत्तर सीमा तयार पारेनन्। यो जनशक्ति छिन्नाभिन्न र चहिर्मुखी संघर्षरत नै रहन बाध्य भएको थियो। यसले गर्दा तिनीहरूको स्वाभाविक भावना पनि तरु-पत्रै वा नदी-तरङ्ग छैं लघु-लघु विकाशको साथ अवसानमा विलीन हुँदै गयो—परम्परा रह्यो तर समग्रता रहेन।

जातीय जीवनको भूमिगत, पार्थक्यले जहाँ समष्टिकरणमा यसरी बाधा पार्यो, त्यहाँ भिन्नता, नधीनता, बहुलता र स्वकीयताको परम्पराको बहुमुखी प्रवाहमा यसले सहायता पनि दिएको छ। परिणाम

यो भयो कि भूमिगत क्षेत्रीयताको यस आधार-क्रममै अभिव्यञ्जनाका माध्यम—भाषा, छन्द र लयमा पनि हामी पूर्वदेखि पश्चिम-सम्म र उत्तरदेखि दक्षिणसम्म बहुरूपता पाउँछौं। तर, देशको सांस्कृतिक र प्राकृतिक मूल पीठिकामा त्यत्रो ठूलो व्याघात नभएकोले यी विभिन्नतामा पनि एउटा दृढ कडी र समता छ। यसैले हाम्रो राष्ट्रियतालाई अविच्छेद्य बनाएको छ।

सबै देशमा भाषा र साहित्यको जग सामान्य जनसमाजले नै हाव्दछ। भाषाको सम्बन्धमा हाम्रो देशमा ऐलेसम्म कुनै निश्चित र वैज्ञानिक ढंगको अनुशीलन भएको छैन। यस कारण विदेशी विद्वान्-हरूले ठाढा बसी जुन अनेक प्रकारका चल्ती कल्पना गरेका छन् तिनलाई हामी सैद्धान्तिकरूपले ग्रहण गर्न सक्तैनौं। यस दिशामा हामी आफ्नो देशको राष्ट्रियताको विकासको क्रममा जुन विचार गर्न सक्तछौं त्यतातिर पछि ध्यान दिँउंला, यहाँ छन्द र लयको सम्बन्धमा मात्र प्रासंगिक उल्लेख गरिन्छ।

माथि भनियो कि प्रकृतिको अनुपम सौन्दर्यागारमा हाम्रो राष्ट्रियताको विकास भयो। बाहिरको जुन जातियताको प्रवेश यहाँ भयो त्यसमा ध्वंस-भावना थिएन। उनीहरू चल्दो-मिल्दो क्रममा यहाँ आए। यस कारण यहाँको रागात्मक जीवनको प्रवाह-क्रममा यस्ता ऐतिहासिक घटनाहरूले कुनै प्रभाव पार्न सक्तैनन्। जुन स्वाभाविक असर यस्ता घटनाको हाम्रो संस्कृतिमा दृष्टिगोचर हुन्छ त्यो केवल सीमित अंशमा र क्षेत्रमा मात्र। लिच्छवी र मल्लहरूले परम्पराक्रमले संस्कृतलाई राजभाषा बनाए। तर, संस्कृत भाषाले हाम्रो लोक-वार्ता र भावनामा कुनै घातक प्रभाव पारेन। भाषामा संस्कृतको

नेपाली साहित्यको भावात्मक परम्परा

जुन असर पन्यो त्यसले हामीमाई बल नै दियो । कारण, ती शीघ्र नै हाँफो लोक-वृत्तिको पाचन-क्रियामा परी स्वकीय भएर गए । छन्द र लयमा त कुनै व्यापक असरै परेन भन्न सकिन्छ । यो कुरा हाँफो प्राप्त लोक साहित्यको क्रम-परम्पराले प्रमाणित गर्दछ ।

हाँफो लोकसाहित्यका पुराना नमूना त भेटिन्छन्, तर त्यसै सनातन शृङ्खलाको जुन कडी हामीसम्म आएको छ त्यसले नै हामी त्यसको विगत इतिहास पनि बुझ्न सक्तछौं । यस्ता गीत छन्द-शास्त्रका साधारण नियमअनुसार न वार्षिक नियममा चल्दछन्, न मात्रिकमा नै । तिनको गति लयमा आधारित छ । लयको स्वच्छन्द प्रवाहमा कुनै वर्ण वा मात्राले बाधा पारेको खण्डमा वर्ण वा मात्राको उच्चारणको सहीपनाको उपेक्षा गरेर पनि लयको प्रवाह कायम राखिन्छ, जस्तै निम्नलिखित एक आधुनिक पदमा :-

नेपाली काँ (-कहाँ) गयो,

हाँफो गीत यसै हरायो

यो प्रवृत्तिपछि लिखित साहित्यको थालनी भए तापनि कठोर वर्णवृत्तको बन्धनबाट पनि फुत्केर चल्दैरहेको कुरा यथाक्रम दर्शाइनेछ ।

हाँफो लोक साहित्यले रचनाको दृष्टिले यसरी स्वाधीनता दिए जस्तै त्यसको भावना र विचार वस्तुमा पनि त्यस्तै स्वाधीनता दिएको छ । यहाँ कुनै देवीदेवताको अलौकिक आख्यानको प्रधान सहारा छैन । जहाँ आलम्बनको रूपमा पौराणिक नायक आएका पनि छन्, ती प्रासंगिक ढंगले वा मनोरञ्जक, घरेलु समस्याका चालू प्रतीक वा यस्तै सामान्य ढंगले मात्र जो पछि रचिएको भीमसेन बालुनको पूर्वकालीन प्रवृत्ति हुन सक्तछ । हाँफो लोक गीतमा

प्रगति

प्रत्यक्ष र दैनिक जीवनको घटना र दृश्य नै विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव आदिका रूपमा लिइएका छन् । आफ्नै आँगनका गाई, बाख्रा, आफ्नै चौतारीको वर पीपलको छायाँ, आफ्नै पनेराका सहज स्वाभाविक अनुराग र आफ्नै वनका चराचुरुङ्गी यही हाफ्रो लोकसाहित्यको आजसम्मको परम्पराको सम्पत्ति रही आएको छ । यी गीतमा जुन विशुद्ध नैसर्गिकता छ त्यसैलाई ध्यानमा राखी हामी भन्न सक्छौं कि यसको उत्तराधिकारक्रममा रञ्जमात्र पनि बाधा परेको छैन- भाषाको कुरा वेगलै हो; भाषा त थुमथुम, गाउँगाउँ र समय समयमा पढ्न्यास गर्दै बढ्ने कुरा हो । प्रकृतिको रङ्गस्थलमा सिर्जिएको हाफ्रो देशि साहित्यको रूपमा यस्तै चौतर्फी नैसर्गिकता स्वाभाविक पनि छ । कारण हामीले माथि नै उल्लेख गरिसकेका छौं कि राजनितिक घटनाबलाको असरले हाफ्रो प्राकृत जीवनमा कुनै आधारभूत खलल पार्न सकेन ।

हुन त यस्तै लोक गीतको परम्पराबाटै दुनियाँको अन्य भागमा पनि साहित्यको थालनी भएको हो, तथापि हाफ्रो लोकगीत र बाहिरी बृत्तिमा एक अन्तर छ । हाफ्रो भावना विशुद्ध नैसर्गिकतावादी रह्यो । यहाँ वेदमा देखिएको आदिम भावनामा पनि आफ्ना अलौकिक शक्तिहरूसमेतको पनि चर्चा छैन, न यहाँ कुनै विशिष्ट नायक विशेष नै आलम्बनको रूपमा गृहीत छन् । हामीले न शत्रुलाई पराजित गर्न इन्द्रसितै बल माग्थौं न धनधान्यको पूर्णताको निमित्त बरुण, सविता र पूषाकै आराधना गर्थौं । कारण हाफ्रो भावात्मक क्रममा कुनै अनार्यलाई पराजित गरी दास बनाउने बृत्ति पनि थिएन, न दैनिक जीवनको आवश्यकताभन्दा बढी सञ्चयको कामना नै । हाफ्रो समाजको आर्थिक भावना आफ्नै बाहुबल र आफ्नै धरतीको मुक्तदानमा सन्तुष्ट थियो । हामी जगतलाई प्रेममय रूपमा देख्छौं । यो स्वस्थ, सन्तुष्टी

हाफ्रो राष्ट्रिय गुण हो । तर प्रेमलाई हामीले उपेक्षित राखेनौं । हाफ्रो लोकजीवन यौवनपूर्ण प्रेमश्रित भएर बगेको साहित्य ढाग प्रकट हुन्छ । यस प्रेमको तीन प्रमुख विशेषता देखिन्छन् । एक त यसले आलम्बन विधानमा 'लैला मजनू', शारिं फराद, हीर राँझा वा कुनै योद्धा र ग्राम बालिकालाई अनावश्यक ढंगले प्रतीकको रूपमा ल्याउनु परेन । भावना सोझो र यथार्थश्रित भएकोले सामान्य ग्रामीण युवक युवती नै हाफ्रा आलम्बन छन्- गाउँका कुनै 'माहिला' र 'माहिली', 'साहिला' र 'साहिली' नै यथेष्ट छन्— तिनलाई छद्मदेश दिने प्रयोजन छैन, दोस्रो भावनाको सोझोपन छ, तिनमा वृत्तिहरूको स्पष्टता र प्रत्यक्षता नै सर्वोपरी छ । तेस्रो, उद्दीपन, विभाव र देश कालको नकलीपना पनि छैन, जस्तो संसारका अधिकांश प्रेम गीतमा छन् र जसको क्रम छिमेकी भारतको सामन्तकालीन रचनामा पनि छ । यहाँ राधाकृष्णको त उपेक्षा छ, छ, कालिन्दीतट र मालती-कुञ्ज पनि निरर्थक ठानिएको छ । यसै कारण उद्दीपनको रूपमा प्रकृतिका जुन तत्त्व जड र चेतन, गृहीत छन् ती पनि सामीप्य र प्रत्यक्षताकै अनुसार । यसले एक त हाफ्रो स्वकीयपनलाई कायम गन्यो, जसले वृत्तिहरूको परिपाक र धारणामा स्वाभाविकता आयो, साथै दोस्रो, प्रकृति प्रतिको मोहमा तीव्रता र इमानदारी पनि । नायक नायिकाको हर्ष विषादमा प्रकृति पनि सहजात र गम्भीर ढंगले सहचारी भएको देखिन्छ । परिणामतः साहित्यको निम्ति आवश्यक लोकवृत्तिको साधारणीकरणमा अवस्थाको समताजन्य व्याप्ति मात्र आएको छैन जो अन्य देशीय लोकसाहित्यको सीमित आधार भएको छ, घरन् प्रकृतिको एक रूपताले गर्दा त्यसमा देशकालको संकोच पनि रहेन, र साथै प्रकृतिको परिवर्तनको आशाले निराशाका क्षणमा पनि लोकलाई आशावादतिरै डोऱ्याएको छ । हाफ्रो जीवनमा

प्रकृतिको हासविलास, क्षीणता, हास र पुनः यौवन प्राप्तिको सनातन क्रमले चिरस्थायी आशावादी शिक्षा दिएको छ । हाफ्रो लोकगीतको प्रेममय वातावरणमा 'न्याउली र निशेरको' विलाप अवश्य सुनिने छ, तर त्यसमा रुदनवाद र पलायनवृत्तिको अस्वस्थता छैन । लैला र मजनू छुट्टिपर आफ्नू कथा विषादमा सेलाउँछन्, तर हाफ्रा गाउँले जोडा फेरि भेटिने आशामा गीत गाउँछन् । उनको कथा देश कालको एकरूपताले गर्दा देशको चिर युवक युवतीको प्रणय बाधा र त्यसले अझै रोचक बनाएको मिलनमा समाप्त हुन्छ ।

प्रेमको आधार-पीठिकामै पूर्णतः ठडिएको हुनाले हाफ्रो भावनामा व्यक्ति, ग्राम, वर्ग वा अन्य पार्थक्यगत स्वार्थीपनाको गन्ध छैन । हामीले एक मुट्टी चामल, एक बित्ता धरती र कुनै युवतीको कामुकता वा शक्ति-प्रदर्शनको भावनाले पूरित भएर बलात् अपहरणको निर्मित उत्साह देखाएनाँ, जस्तो कि सर्वत्र मध्यकालको जीवन रह्यो । यस कारण त्यसमा युद्धगीत, वीरपूजा र पारिवारिक आपदाहरूका क्रन्दन छैनन् । भन्न सकिन्छ कि यसले भावनाको सीमा साँगुरो पार्‍यो, तर यसले वृत्तिको गम्भीरता र मांसलतामा कदापि बाधा पारेन ।

साथै भूमिखण्डको प्राकृतिक संकोचले गर्दा राष्ट्रीय तत्त्वहरूको समष्टिकरणमा ध्याघात परेको कुरा पनि हामीले माथि गरिसकेका छौँ । यसले गर्दा गोरखालीहरूको उत्कर्ष भइसके तापनि जाति, भाषा र अन्य भौतिक परिस्थितिमा अन्तर कायम नै रहेको छ । परिणामस्वरूप हाफ्रो लिखित साहित्यको पुरानो परम्परा पनि हामीसित रहेन, अथवा आपसी भेदघाट र सामूहिकताको आधारमा बढ्ने वा विस्तृत हुने साहित्यको क्रममा पनि यसले बाधा पार्‍यो । तैपनि यस पार्थक्यको एक सुफलवाद हामी वञ्चित भएका छैनौँ ।

भूमिखण्डमा विभाजित जातियताले जसरी स्थानविशेषको अनुकूल दैहिक विशेषता अर्जित गरे त्यसैगरी अभिव्यञ्जनाका माध्यममा पनि भाषा र लय-गीतमा पनि स्वाभाविक अन्तर पन्थो । तर, प्राकृतिक अवस्थाको समताले गर्दा यी पार्थक्यमा पनि अन्तर्निहित एकरूपता छ । विभिन्न जल-वायु र माटोमा वनस्पतिको भिन्नता छ, तर तिनको समष्टिमा अन्तर्निहित एकरूपता रहन त छुटेन । ती एक अर्काका पूरक छन् । जातियता पनि विभिन्न छन्, तर ती एकले अर्काको पूर्ति गर्न पछि हटेका छैनन् । त्यसै गरी क्षेत्रविशेषमा गाइने गीतमा ध्वनि-अन्तर छ, तर तिनको साधारण वृत्तिमा कुनै अन्तर छैन । वर्षमा अनेक क्रान्ति र चाड आउँदछन् । दैनिक जीवन-वर्षाभा विहानदेखि बेलुकीसम्म अनेक व्यस्तताका क्षण पनि आउँदछन् । तिनका निमित्त उपयुक्त लय र छन्दहरू पनि हामीले निर्माण गरेका छौं — झ्याउरे छन्, बालुन छन्, सालेज्यू छन्, फागु छन्, तीज र मैलोका गीत छन्, साथै घाँसे र रसिया छन् । तिनमा लोकवृत्ति बहुमुखी भएर विश्रान्ति पाउँछ । जीवनको कठोर श्रम छ, तर माधुर्यले संलेपित । धरतीको एकता, भावनाको समता र जीवनको एकनासेपनाले गर्दा ती सबमा सन्निहित लोकभावनामा कुनै व्याघात छैन । जस्तो हाम्रो जीवन बहुपटल युक्त एक फक्रियको फूलझैँ छ, त्यस्तै हाम्रो भावात्मक जीवन र त्यसको अभिव्यञ्जना पनि ।

विश्वका अरु भागमा पनि यसै गरी स्वाभाविक ढंगले प्राकृतिक परिस्थितिर भावात्मक परम्पराकै अनुकूल सहजात ढंगले उत्पन्न लोक-साहित्यको आधारमा उच्च साहित्यको विकास भयो । वरन्, मार्क्सवादीहरू त यहाँसम्म मान्दछन् कि श्रम गर्दा आदिम श्रमिकहरूको मुखबाट जुन अस्पष्ट ध्वनि उत्पन्न हुन्थ्यो त्यसैबाट भाषाको उत्पत्ति भयो, अथवा प्राकृतिक वस्तुको दर्शनले उत्पन्न भएको हर्ष वा

प्रगति

आश्चर्यको स्वाभाविक र अस्पष्ट अभिव्यक्तिको प्रयत्नले नै मानवले भावव्यञ्जनाको साधन—भाषालाई जन्म दियो । र यसै क्रममा समाजको निम्नतर भागमा रहेका श्रमलभन समाजले नै साहित्यको जग पनि बसाल्यो र थस्तैवाट हुर्केको वा समय-समयमा प्रेरणा पाएको भावना नै सही अर्थमा साहित्य हो । हामीले भन्नु पर्दैन कि यो क्रम सैद्धान्तिक रूपले हाम्रो देशमा पनि चलेको हो । साहित्य जीवनाश्रित र जीवन साहित्याश्रित भन्ने कुराको योभन्दा ठूलो प्रमाण के दिन सकिन्छ कि ग्रामीण छन्द र लयमा, गाइने जुवारीमा हाम्रो देशका अनेक जातिका युवक र युवती आफ्नू शरीर र मनसम्मको बाजी थापेछन् । यसै गरी सालेज्यूमा वनको पात र दाउरा टिप्ने श्रम विसाइन्छ वा त्यो कठोर श्रम एक मनोहर क्रीडाप्रा परिणत गरिन्छ । बालून एक गीत-नाट्य हो जसमा केही मनोरञ्जन र हास्य-विनोद-युक्त सार्य-क्रीडा हुन्छ । त्यसमा दिन भरिको श्रम सेलाइन्छ र त्यसको पौराणिक गम्भीरताबाट केही शिक्षा पनि प्राप्त गरिन्छ । झ्याउरे गीत माथि भनिपअनुसार प्रकृतिबाट प्रत्यक्ष र दैनिक दृष्टान्त लिँदै जीवनको कटुतालाई प्रेममा निमग्न गर्ने एक व्यापक साधन छ । तीजको गीतमा सम्भवतः नवोढाहरूको पारिवारिक प्रश्नहरूको अधिक कारुणिक चित्र रहन्छ । तर यो गीत पनि सम्पूर्ण नारीत्वको पेवा भएकोले कष्ट दिने अग्रज र कष्टमा पदार्पण गर्न लागेका बालिकाहरूका निमित्त हृदयस्पर्शी चेतवनी बन्न जान्छ । करुणा नै हृदयमा सर्वाधिक प्रभाव पार्ने रस हो । यसमा भावनालाई खारने यस्तो गुण छ जसले गर्दा मानव भावनाको निखारमा सर्वाधिक सहायता प्राप्त हुन्छ । साहित्यले मानववृत्तिलाई लोक जीवनका सामान्य धरातलमा खडा गर्दछ भने 'तीज' को

नेपाली साहित्यको भावात्मक परम्परा

करुणाप्लावित आकांक्षा गीतले पारिवारिक जीवनको कटु पक्षलाई जहाँ एकापट्टि हाँक दिन्छ त्यहाँ नारी उत्तरदायित्व वहन गर्न अघि सर्न लागेका कुमारीहरूका कोमल चरणमा तयारी रहने सावधान दिन्छ । यस प्रकार साहित्यमा प्रेय पक्षकै सम्पूर्ण अपेक्षा गर्ने व्यक्तिको निमित्त हाँप्रो लोकसाहित्यको परम्पराले राष्ट्ररी संतुष्ट राख्ने गुण धारण गरेको छ । एक अर्को विशेषता पनि हाँप्रो स्वाभाविक साहित्य प्रवाहमा देखिने छ । जस्तो कि माथि भनिएको छ अन्यत्रका अधिकांश लोकसाहित्यमा वीरपूजाको वा कुनै विशिष्ट आलम्बन, आदर्श योजना भेटिन्छ, जस्तै हीर राँझा, लैला मजनू, राबिनहुड, राजा आर्थर र उनका नाइटहरू । यस वीर पूजाले सामन्तवादको वृत्तिलाई प्रोत्साहित गर्दछ । यद्यपि जनसाधारणले तिनमा रहेको साधारणीकृत भावनालाई नै ग्रहण गर्दछ, तैपनि यस्ता आलम्बनमा सम्पन्नता वा त्यसको कुनै न कुनै पक्षको आदर्श हुन्छ । सभ्यताको आदिम अवस्थामा चाहे यो नहोस्, राजतन्त्र र सामन्तवादको विकासको साथ यस्तो भयो । तर जस्तो कि माथि भनियो, यस्तो आलम्बनजन्य प्रतीकवादको थत्रो महत्त्व हाँप्रो लोकभावनामा भएन भन्ने अनुमान हुन्छ । कारण हाँप्रो राष्ट्रीय इतिहासमा नगरको थत्रो प्राधान्य देखिन्न जस्तो अन्यत्र । यस कारण यो स्वाभाविक देखिन्छ कि उच्चवर्गलाई हाँप्रो समाजले स्वभावतः महत्त्व दिएन । दुर्भाग्यवश लोकसाहित्यको सम्पूर्ण प्रामाणिक परम्परा हामीसित छैन, तैपनि पृथ्वीराज रासो जस्तो कुनै रचनाबाट हाँप्रो साहित्य शुरु भएको छैन । लोकसाहित्यमा राणा कालको उदय भएदेखि भोटको सवाईजस्ता केही रचना आए, तर त्यस्ता रचना लोकभावनाको अन्तरम धरातलसम्म पुग्न सकेको देखिन्न । हाँप्रो स्वाभाविक साहित्यको आलम्बन सामान्य मानव नै छन्- तिनको व्यक्तिविशेषमा केन्द्रीकरण भएको छैन । यो कुरा सनातनकालीन वृत्तिकै अनुगामी भएको लाग्दछ ।

नाक | गोपिमाधव देवकोटा

मानिसको अनुहारमा जति हेर्छु म त उक्तिकै नाकले प्रमुख भाग र स्थान लिएको देख्छु । चाहे त्यो मानिसको नाक नेप्टे, नेप्टे, धोके, धोके इत्यादि किन नहोस् । मुखको सौन्दर्य नै आँखा हो भन्ने कुरा पनि मैले सुनेको छु, तर यो कुरा म हलुकैसँग नामंजुर गर्छु । मैले कैयौँ यस्ता आँखा देखेको छु जुन नाक नमैदिएको भए आँखै भन्न सुहाउँदैनथे । अथवा नाकले तिनीहरूको सौन्दर्य सिगमरप्रमाथि छरिएको गोबरको टुक्रा बनाइदिएको थियो । करीब हरेक मानिसको नाक अर्कोको नाकसँग अलि फरक परेकै हुन्छ, जस्तो कि प्रत्येक व्यक्तिको अर्कोसँग टभम नमिल्ने विचारधारा हुन्छ ।

म यत्ति विश्वाससाथ भन्न सक्छु कि संसारमा भए बितेका प्रमुख व्यक्तिहरूको नाकको आकारमा केही अदलबदल हुँदो हो त आज हामी जुन इतिहास पढ्दछौँ त्यो बिलकूलै भिन्न हुने थियो । सीता, सावित्री, राधा, रुक्मिणी, बिलयोप्याडा, वाथसेवा, संयुक्ता, यक्षिनी आदिको नाक उनीहरूको प्रतिकूल अलि बढ्ता छोटो वा मोटो वा लामो मैदिएको भए शायद उनीहरूले इतिहासमा कुनै महत्त्वपूर्ण स्थानै पाउँदैनथिए । कुनै कवि लेखक वा फलाकारले नाकको वर्णन वा रूप-रेखा नगरी कसैको तारीफ गर्दछ भने उसको सबै कार्य-कुशलता मरुभूमिलाई बगैँचा समझे जस्तो मात्र हुनेछ । कसैले कसैको सौन्दर्य वा कुरूपतालाई नाकको कारण दिन्छ भने उसले अक्राध्य वास्तविकतालाई चिनेको भन्नु पर्दछ । उसले जन्म नभएको भृत्य र उज्यालो नभएको ज्योतिको कहिल्यै कल्पना गर्ने छैन । आकृतिको उज्यालोपन र अँध्यारोपन, व्यक्तित्वको गौरव र गंवारपन, उत्सुकताको रोमाञ्च र राख, स्वभावको सौन्दर्य र शरम हेर्नु छ भने सबभन्दा पहिलो नाककै अध्ययन गर्नुपर्दछ ।

नाक

उन्नत देशहरूमा अब मामुली रोगव्याध त लोप भैसके । आँटे, सुजाक, गर्मी, हैजा, बिफर इत्यादिलाई जादूगरको लट्ठीलेझैं विज्ञानको प्रचारले नपुंसक बनाइसक्यो । अब त समस्या क्यान्सर, ब्लडफेसर, हृद्रोग जस्ता दुइ चारवटा रोगको मात्र छ । तर त्यसमा पनि पित्त काट्ने, मिर्गाउलो चिर्ने, पपण्डिक्स झिक्ने त साधारण सर्जनको काम भैसक्यो । विशेष सर्जनहरू या त मगज, मुटु फोक्सोको चिरफार गर्दछन् या त प्लास्टिक सर्जरी । पैसा कमाउने इच्छा हुने प्लास्टिक सर्जरी गर्दछन्, नाम कमाउने भ्रू । प्लास्टिक सर्जरीमा पनि अझ राश्ररी नै पैसा कमाउने हो भन्ने त नासिका विशेषज्ञ हुनुपर्दछ । किनभने संसारमा सबभन्दा सजिलोसँग सबभन्दा धेरै पैसा कमाउने वा कमाउन इच्छा हुने चर्लचित्रकारहरू लाखौंको रकम दिएर आफ्नो नाक बनाउन लगाउँदछन् । हलिउडका जन स्टर्लिंग र हवाई किलले पनि प्लास्टिक सर्जरीद्वारा आफ्नो नाक भरखरै बनाए । सुनिन्छ सौन्दर्य विज्ञान विशेषज्ञहरूको घर पेरिसमा १० प्रतिशत नरात्रा स्त्रीहरू, १ प्रतिशत नरात्रा पुरुषहरू आफ्नो नाकको आकार र साइज मिलाउन सालाखाला ८० पाँड खर्च गर्दछन् । पैसा हुनेलाई पैसाको त्यतिको महत्व नहोला तर पैसा नहुनेपनि लाग्छन् र पैसा खर्च गर्नको साथसाथै जुनसुकै किसिमको कष्ट सहन पनि तयार हुन्छन् । अब कसैको रूप सुन्दर वा कुरूप बनाउने नाकै हो भन्ने ज्ञान बढ्दै गएपछि आयकर विशेषज्ञलेझैं पैसा झन् झन् बढ्ता कमाउँदै जाने छन् ।

शैली नै लेखक भएझैं नाक पनि व्यक्तित्वको प्रतिरूप हो । निकट भविष्यमा हरेक मनोविज्ञानको आधुनिक ज्ञान-कोषमा नाक र मनोविज्ञान भन्ने अध्याय थपिने छ । मानिसको सफाइसुधर

लगायत अनेक मनोवैज्ञानिक विकार र शील, शिष्टाचार र सम्यताको संकेत नाकको स्वास्थ्य र आकारमा पाइन्छ । तर यदि कुनै पाठकहरू मलाई विश्वास गर्नु हुन्छ र मेरो वैज्ञानिक विश्लेषणमा अनुसन्धान गर्न चाहनु हुन्छ भने वहाँहरूले नाकको सीमा मात्र विचार नगरी त्यसका अरु आस-पासे भागहरूसँग भएको सम्मेलन र सम्मिश्रणको पनि अध्ययन गर्नु पर्दछ । जहाजीको दिक्कतहरूले नाकले पनि आफ्नो नजानिदो हात-पाउ फैलाएर मुखको अरु भागलाई ओँल्याई हृदयको भावको नाटक खेल्न लगाइरहेको हुन्छ । मुख-लक्षणज्जले यदि तपाईंहरूलाई भेट्यो भने याद गर्नु होला उसले तपाईंको नाक हेरिरहेको हुन्छ ।

मैले धेरै याद गरिसकेको छु जसको नाकको डाँडी घुम्ने, चहकीला आखीभौंमा सलक मिल्नेको हुन्छ, टुप्पाको उच्चाइ निधारको उच्चालाई फोहरा-घेराले नाच्छ मात्रै र धोडाई ठिक्क मिल्नेको हुन्छ त्यो मानिस बुद्धिमा तीखो फला-कौशलमा निपूण र हेर्नमा रात्रो हुन्छ । तर त्यो मानिस कुरामा रसिलो दोस्तीमा चिन्त्र भए पनि पेशाको कट्टर हुन्छ । दानी मानिसको नाकको फोहोरा फुकेको, बाक्लो छाला, डाँडीको धोडाई कम, उच्चाइ ठिक्क भएको हुन्छ । ओहो ! फराकीलो हाडे डाँडी, टुप्पो अलि तीखो वा नेष्टिएको मानिसको भने कुरै गर्न पनि डर लाग्दछ । अझ त्यसले चश्मा लगाएको छ भने त म त त्यसलाई शैतानावतार भन्न पनि गाढो मान्दिन । त्यस्तो मानिसको जिउ पातलो, मुख खबटे, बोली म्याउ-म्याउ उचाई मझौला, लगाइ साधारण हुन्छ तर त्यसको पेटमा भोको सिंह हृदयमा गोमन सर्प र मगजमा बिच्छी सुतेको हुन्छ । यसतो मानिसलाई चलाउन हुन्न र यदि यस्तो कुनै मानिसले मलाई चिन्नु

नाक

भएको छ भने म त अधिवाटै त्राहीमां भन्दछु । पाठक कातर नभन्नु होला । हनुमानजीले पनि त सुपर्णखाको मुखमा झीङो भएर पस्नु भएको थियो ।

अब यस्ता कुराहरू छाडौं । सानो लेखमा विश्लेषणले ठाउँ पाउँदैन । कुनै दिन गोलाकारलाई चेप्टो बनाएर मनमाफिक हिड्न पाएँ भने नाशिका-लक्षण-संहिता लेखेर तपाईंहरूको पुस्तकालयलाई खचाखच पारिदिउँला । शायदै कैयौं ग्रन्थकारले पनि नाकको बारेमा कति लेखेका होलान् र चित्रकारहरूले यसमा विशेष ध्यान दिएकै हुन्छ । टी० कृकले उन्नाइसौं शताब्दीको प्रथम चतुरांशभित्रै नाकको बदनाकृति लेखेका थिए । र प्रशिद्ध इटालियन कलाकार लियोनार्दोदा भिन्सीले त नाकलाई आठ उत्तम भागमा विभाजित गरेका थिए ।

अब कुन नाक राम्रो र कुन नाक नराम्रो भन्ने तर्क र प्रमाणमा धेरै विवाद र वक्तृता निस्कन सक्तछन् । ऐना हेर्दा सबैले आफूलाई राम्रै ठान्ने छन् र एक-दुइजनाले नठान्ने पनि राम्रो गराउने अनेक सामग्रीको मदत लिन्छन् । सुन्दरतम नाकको नाप, तौल, प्रमाण, रूप र परिमाण आदिको बारेमा खोज तलाश गर्न दुइ-चार वर्षको मेहनतले पुग्दैन । गणेशजीको सूँड नै नाक हो र ? कतिले भन्ने छन् । देउताको नाक कसरी नराम्रो भन्ने । म त यति भन्दछु कि अप्राकृतिक तबरले ठूला नाक पाएका भाग्यवानलाई यो पनि संतोषको कुराहो । सानो नाक हुनेले पनि गणेशको प्रिय वाहन मूसोको अनुहार समझेर आफूलाई धन्यवाद दिन सक्तछन् । बुद्धिमानहरूलाई त द्वैतवादको वैज्ञानिक न्यायले मात्र तसल्ली दिनेछ । फ्रान्सका सत्रौं शताब्दीका लेखक तथा लडाका सिरानो दे वर्जिराकको नाक सबभन्दा ठूलो र नराम्रो मानिए पनि कस्तो साहश र गर्वले

प्रगति

आफ्नो नाकलाई नराम्रो भन्नेसँग हुन्छ गर्दथे । आजकाल पनि हलीवुडमा नाकको प्रशस्त बीमा चलेको छ र यसलाई सास फेर्ने आविष्कारभन्दा व्यक्तित्वको छपगुण मानिन्छ ।

मलाई जीवित नाकहरूमा सबभन्दा राम्रो लाग्ने एउटै ठाडो उदयाचल र अस्ताचलको समावेश भएको हिमाच्छादित नेपालको नाक लाग्दछ । यसको बीमा सृष्टिको अन्तसम्मलाई वर्षको सयकडा दस बढ्दै जाने एक करोड जनताको जीवनको जीवनसँग भएको छ र यसको शीतल स्वासबाट नेपाल, नेपाली तथा मानव-जाति चिरायु हुन् भन्नेपृथ्वीको गर्भदेखि उठेको स्रोत निस्किरहेको छ ।

—०—

यूरोपको चिठी | एल्. एस्. बांगदेल

फ्रान्स

प्रिय साथी,

यस पटकको चिठी भने ज्यादै ढीलो भयो । यसरी ढीला भएको खण्डमा क्षमा गर्नु होला ।

अस्तिको चिठीमा ग्राज शहरलाई विदा दिई हामी सोह्र जना प्रतिनिधिहरू भियनातिर हिँडेको कुरा लेखेको थिएँ । ग्राजदेखि भियना पुग्न प्रायः पाँच घण्टा जति लाग्दछ । बाटामा देखिने अस्ट्रियाका सुन्दर पहाड, झील, जङ्गल, खेत नदी-नाला गाउँ, वस्ती इत्यादिको मनोहरता वर्णन गरेर यहाँ साध्य छैन । हावाको वेगले दुगुरिरहेको रेलको श्यालबाट यस्तो कैयन मनोहर प्राकृतिक दृश्य देखिन्छन् अनि म जस्ता भावुक यात्रीको मन-प्राण सौन्दर्यको अविरल धारामा बग्नु थाल्दछ ।

प्रायः चार बजेतिर हामी भियना पुग्यौँ । आफू यूरोपतिर आउनुभन्दा पहिल्यै भियनाको बारे अनेक कुरा सुनेको थिएँ । आफ्नै आँखाले देख्न पाउँदा असाध्य रमाइलो लागिरहेथ्यो । भियनाको यूथ होस्टेलमा भविष्यै हाम्रो निम्ति सब कुराको व्यवस्था मिलाइसकेको रहेछ । गर्मीको विदामा देशदेशान्तरबाट विद्यार्थीहरू यहाँ आउँछन् । त्यस बेलुका त्यहाँ अरु घेरै देशका युवक-युवतिहरूसित परिचय गर्ने हामीलाई सौभाग्य प्राप्त भयो ।

त्यहाँ एउटा कुरो देखेर मलाई आनन्द लाग्यो । त्यहाँका कुनै विद्यार्थीहरूमा अहंभाव मैले देखिन । बरु सबैको अनुहारमा प्रेम र विनम्रताको छाप देखें । उनीहरूको व्यवहार अत्यन्त मिलनसार र शिष्टाचारपूर्ण लाग्यो । जहाँ पनि मुसुकुराहाँसेर स्वागत गर्दछन् । यस्तो वातावरणमा भातृभेम, सहानुभूति, जिज्ञासा र उत्सुकता सबैको

प्रगति

मनमा लाग्नु स्वभाविक हो । यी सब देख्ता आफ्नो देश र समाजबाट हजारौं कोश दूर भए तापनि विरानो लाग्दैन । कतिपय भन्ने विद्यार्थीका रूपमा देशविदेशवाट अध्ययन गर्न आउने प्रोफेशर तथा विद्वानहरूमा पनि मैले उस्तै व्यवहार र भावना देखें । उनीहरूसित कुराकानी गर्दा र उनीहरूको प्रेमपूर्ण व्यवहार देख्ता हृदयमा ठूलो श्रद्धा पैदा हुन्छ । जबसम्म मानिस सानो सीमित क्षेत्रभित्र मात्र बस्छ आफूलाई कत्रो ठूलो विद्वान सम्झन लाग्दछ । तर जब बाहिर दुनियाँको अगाडि देखा पर्दछ करोडौंका अधिस्तिर उल्टाई बालुवाको ऋण जस्तो पनि लाग्दैन ।

त्यस बेलुकी भोजनपछि हात्रो बाहिर डुलन निस्कने विचार भयो । खूब गर्मी भइरहेथ्यो । सूर्यास्त भइसकेको थियो तापनि मिर्मिरे उज्यालोले सारा भियनाका अग्ला अग्ला, सेता, फुला घरहरू गिर्जाघरका टुप्पाहरू र टाढामा देखिने पर्वतहरू छोइरहेकैथियो । हामी भियनाको पश्चिमतिर रहेको ग्रिनजिङ्ग नामक स्थानमा पुग्दा झमक साँझ परिसकेको थियो । यो ठाउँमा केही बढता महत्वको कुरा त हैन तर त्यहाँको चहल पहल देखेर मलाई ताज्जुप लाग्यो । इयाम्म परेका रुखका छहारीप्रती खन्दाखन्दा भरीएका टेबुल र चौकी, र मानिसको घुईचो देखिन्छ । एऊ त टुरिस्टको सिजन भएकाले त्यहाँ देशविदेशका तरुनी तन्नेरी तथा बुडा-बुढीहरू पनि आमोदमा मस्त छन् । हाँचाँ होवा रुखका पातहरूबाट चिरेर आफ्नो रङ्गिरङ्गका रोशनीले अँखा तिरीमिरी पाउँछ । त्यस ठाउँको के महत्व छ भनेर सोच्दा थाहा पाइयो कि त्यहाँ मानिसहरू विशेष 'सारम्बेजु' नामक संगित खुन्न र त्यहाँ मात्र पाइने र अरु ठाउँमा नपाइने विशेष रक्सी खाने त्यहाँ मानिसहरू भेलाहुँदा रहेछन् । जति

यूरोपको चिठी

जति रात बढ्दै जान्छ त्यहाँ उति सुईचो हुन्छ । तरुनी-तन्नेरीहरू हाँसेको लहर सुनिन्छ र सूर्य चढ्दै गएपछि गीतको तालमा थपरी मारेर मस्तीमा सब थोक बिसेको देखिन्छ । परतिर एक कुनामा मेन्डोलिन बजाएर गाउनेको एक थुप्रो छ; अर्कोपट्टि गितार बजाएर थपरी मानेको आर्को झुण्ड छ । यी सबै देखेता आफूलाई लाग्छ भोलिको अथवा भाव्यको उनीहरूलाई वास्तै छैन । “ओ हो ! भोलि ? भोलिकोनिमित्त आजै किन चिन्तित हुने ? भोलि त भोलि नै आउला । आजै, मौका छँदै बाँच, खाऊ, आमोद गर । भोलिलाई सम्झेर आजको दिन, आजको जिन्दगीको आनन्दमय घडी नगुमाऊ । युद्धको दुन्दुभी बजेपछि त त्यो ‘भोलि’ पनि कहाँ बेपत्ता भएर जाला अनि त्यस बेला भोलिको महत्व नै के रहला ?” गत दुइ महायुद्धले यूरोपवासीको जीवनमा शायद यही पाठ पढाएको हुँदो हो । जुन पनि पछिल्लो महायुद्धले त यूरोपलाई एकदम जर्जर तुल्याएको छ, मान्छेको मनोवृत्ति नै विकृत पारिदिएको छ । युद्धले मान्छेलाई भोलिकोनिमित्त साँचेर राख्ने सम्पत्ति र भविष्य संझेर गर्न पर्ने कर्तव्यको पाठ विसार्पको छ । युद्ध आएपछि नरसंहारको ताण्डव नृत्य थालिन्छ । मानिसले साँचेर राखेको सम्पत्ति र वस्तु, पसिनाले कमाएर रक्षा गरेको घर, धन-दौलत, बडा बडा महल, भवन सब युद्धको आगोले स्वाहा पार्दछ । यही कट्टा अनुभवले होला जिन्दगी र मौका रहेको बखत यसरी आमोद-प्रमोदमा उनीहरू मग्न हुन्छन् ।

आर्को दिन रविवारको विहान भिएनाको एउटा गिर्जामा ‘मोसार्ट मास’ खुल्ल गयो । मोसार्ट, ब्राह्मस्, ग्लाक आदि महान

प्रगति

संगीतकारहरूले कम्पोज गरेका धार्मिक संगीत यूरोपका प्रायः गिर्जाहरूमा सुन्न पाइन्छ । मध्ययुगमा ती नै संगीतकार तथा चित्रकारहरूले धार्मिक प्रेरणा पाई अनेक संगीत र कलाको निर्माण गरे ।

गिर्जामा खुट्टा हाल्ने ठाँउ थिएन । गिर्जाका चारैतिर भित्तामा बडा बडा धार्मिक चित्र र झ्यालहरूको स्टेनगलासमा अंकित भएका अनेक धार्मिक चित्र देखिन्थे । त्यहाँ जत्तिकै घुईचो भए पनि शान्त वातावरण छ । सब चूपचाप उभिएका छन् । कोही बसेको पनि छैन । सामुन्ने खिष्ट र मेरीका मूर्ति छन्, वरिपरि कैयौं मइनवत्ती बलि रहेछन् । त्यहाँ जान कसैलाई रोक छैन । त्यहाँ सबै जान सक्छन् । न त्यहाँ सानाजात र ठूलोजातको प्रश्न छ; न ता धनी र गरीबको सवाल छ । नता त्यहाँ पण्डा र पुजारीहरू छन्, नता देबतालाई वा ईश्वरलाई यति दक्षिणा देऊ भन्ने त्यहाँ कोहि आउँछ, न त्यहाँ घण्टा, धूप र डमरूको कोलाहलमय शब्द सुनिन्छ ! हुन त हिन्दू-मन्दिरको वातावरणलाई होच्याउने जेरो विचार होइन तर त्यहाँ पुग्दा एक हिन्दूको मनमा लागेको कुरा यहाँ दिन खोजेको हुँ । यस्ता गिर्जाहरूमा पस्दा त्यहाँको शान्तमय वातावरणले मनलाई आकैँ पार्दछ । मनमा पहिले शान्ति पस्दछ अनि पवित्रता त्यहाँ विराजमान हुन्छ । हिन्दूमन्दिरको संकुचिने वातावरण त्यहाँ छैन; सानाठूला, गरीबधनी ईश्वरको अगाडि सब समान छन् भने त्यहाँ जो पनि जान सक्छ, प्रार्थना गर्न सक्तछ—घण्टाँ त्यहाँ बस्न सक्तछ । कसैलाई रोक-टोक छैन । यस्तो ठाउँमा कुनै संकुचित विचार वा धार्मिक प्रतिबन्ध बिना जो मानिस पनि आफ्नो आत्माको शान्तिको निमित्त पूजा-प्रार्थना गर्न सक्तछ ।

यूरोपको चिठी

मलाई जीवनमा प्रथमोप्रथम त्यहीँ यस कुराको अनुभव भयो । त्यो विराट् गिर्जाघर मानिसले भरिएको थियो— मोसार्टको धार्मिक संगीत बजिरन्थ्यो, म चूपचाप त्यहाँ उभिएको थिएँ; संगीतको धीमा प्रभाव झरनाको पानी जस्तो ए-ओ-हे-रो खस्दछ, फेरि संगीतको धारा एकछिन थामिन्छ, मानिसको घुँइँचो भए पनि सब चूपचाप छन्; फेरि संगीत बन्दछ ... । ओहो, त्यो संगीतमा कस्तो जादू रहेछ ! त्यो संगीतको लहरले जीवनको सुख-दुःखलाई स्पर्श गर्दछ मानो जीवनको सागरमा शान्ति र भक्तिको लहर चलिरहेको छ ।

‘मोसार्ट मास’ सिद्धिपछि हामी राइन नदीका किनारतर्फ गयौँ । दिउँसो गर्मी निककै चर्को थियो । राइन नदीका सुनौला बालुवाले ढाकेको विस्तृत बगर ‘सन-बाथ’ लिने हजारौँ स्त्री-पुरुष र केटाकेटीले भरिएको थियो । जाडाका मौसममा हिउँले सताएका तथा विरलै घाम देख्न पाएका उत्तर यूरोपवासीहरू गर्मीको याममा तातो घाम पाउँदा र घाममा नदी, झील वा समुद्रको किनारमा आफ्नो शरीर तताउन पाउँदा खुब आनन्द मान्छन् ।

दिन ढल्केपछि हामी आफ्ना डेरातर्फ फर्क्यौँ ।

आर्को दिन भिएनाको प्रसिद्ध गिर्जा स्टेप हेर्न गयौँ । यो गिर्जाको पछित्तिर रहेको धरहरा हेर्न लायकको छ । यो गिर्जा सन् ११४४ मा निर्माण हुन थालेको केवल सन् १४३८ मा मात्र बनिपर तयार भयो । अर्थात् यसको सम्पूर्ण निर्माण हुन झण्डै तीन सय वर्ष जति लाग्यो । हुन त यो निर्माण हुन थालेपछि देशको परिस्थिति अनेक दशावाट गुज्नेको हुनाले यो गिर्जाको निर्माणमा अनेक बाधा पर्न गयो । बनिपर पनि पछि फेरि तुर्कहरूको आक्रमणले यो गिर्जाको ठूलो क्षति भएको थियो परन्तु शताब्दी बित्दै गएपछि यसको पुनः निर्माण हुँदै गयो ।

गिर्जाको धरहराको ढुङ्पोमा पुग्न पत्थरको अध्यारोभित्रीभित्री

प्रगति

साँगुरिएर गएको सिंढीबाट घुम्दै जान निककै मुश्किल पछि तर माथि पुगेपछि सारा भिएना शहरको मनोहर दृश्य देखिन्छ । धरहराको दुण्डोमा ठूलो घण्टा पनि छ जसको तौल करिब आठ मन छ ।

कैयौं शताब्दी अगाडी बस्यथालेको यो गिर्जा आज पनि खडा छ । देश-विदेशबाट आउने यात्रीहरू यहाँ एक पटक नपुगी छोड्दैनन् । दुनियाँमा कति कुराको हेरफेर भयो, कति साम्राज्य उदाए, नष्ट भए, परन्तु समयको साक्षात् भएर यो गिर्जा आजसम्म रहिरहेको छ ।

यो गिर्जाबाट निस्केर हामी भियनाको पार्लियामेण्ट बिल्डिङको पछिल्लिर रहेको स्टेडपार्कमा गयौं । यो पार्कमा कस्ता गजबले फूलहरू सजाई रोपेका रहेछन् भने टाढाबाट हेर्दा रंगैरंगले भरिएको तसवीर जस्तो देखिन्थ्यो । लण्डन र प्यारिसका पार्क र गार्डेनमा पनि यस्ता अनेक राम्रा राम्रा फूलहरू देखिन्छन् परन्तु यहाँको फूल रोपाईंको ढाँचा देखदा मलाई ताज्जुब लाग्यो ।

यस बेलुका घनघोर वृष्टि भयो । साथीहरूलाई छोडी म एकलै आफ्नो डेरातिर फर्किन लागेको थिएँ । एउटा पुरानो गिर्जाघरको पछिल्लिर गएर ओत लागें । यस्तो दक्कै पानी पर्न थाल्यो कि सारा सहर जलथल होला जस्तो भयो । त्यो बेला म एकलो भएको हुँदा आकाशबाट खसेको पानी हेर्दै भावुक भएको थिएँ । नाकमा भिजेका माटोको गन्ध र पुरानो भित्ताको गन्ध समेत आइरहेथ्यो । मैले यही सोचिरहेको थिएँ भिएनाको आखिरी दिन त्यही हो — अब भोलि सबै साथीहरूलाई विदा दिएर मैले आफ्नो बाटो लिनु पर्दछ ।

भिएना सहर मलाई खूब राम्रो लाग्यो । यस सहरको रूप र नक्साले प्यारिसको सम्झना गराउँथ्यो । ठूला-ठूला चौडा सडक,

यूरोपका चिठी

एभिन्वू र गोथिक कलाको ज्वलन्त उदाहरण स्वरूप बडा-बडा भवन छन् । फेरि पसल, हाट, रेस्टुराँ, ब्याङ्क जहाँ पनि उहाँका मानिसको व्यवहार बडो राम्रो छ । लण्डन र प्यारिस हेरेर जाने यात्रीहरूलाई यी सब देखेर उहाँको वातावरण आकैं लाग्दछ ।

भियनामा मलाई उहाँको आर्टस्म्यूजियम समय अनुकूल नभएर हेर्न नपाएकोमा ठूलो धोको छ । जीवनमा फेरि उहाँ गाँपर त्यो हेर्न पाउँला भन्ने आशा पनि शायदै छ ।

भोलिपल्ट मैले भियना छोड्नु थियो । बिहान मलाई स्टेशनसम्म पुन्याउन साथीहरू आए । मसित प्यारिसबाट सँगै यात्रा गर्ने ज्यादिपुत्र पहिले नै शालस्वर्ग हिँडिसकेका थिए । अहिलेसम्म ती सब साथीहरूसित एक परिवार जस्तो भएर रहेकोले उनीहरूलाई छोड्नु पर्दा मलाई ज्यादै बेरमाइलो लाग्यो । दुइ दिन भेट भएका साथीहरूको हृदय कस्तो उदार थियो ! जाने बेलामा मेरा आँखामा आँशु आउन खोजिरहेथ्यो ! उनीहरूसित जिन्दगीमा फेरि मेरो भेट होला भन्ने आशा पनि थिएन । विदा भएर रेल हिड्न लाग्दा मैले आखिरी पटक हेरेको ती साथीहरूको मुहार मेरो आँखामा अझै छ ।

आजलाई यहीं विदा पाउँ । तपाईँलाई चाँडै त्यसपछिका घटनाहरूका बारे आर्को पत्रमा लेख्ने छु ।

तपाईँको स्नेही

बांग्देल

भानुभक्तका रामायणको तुलनात्मक अध्ययन

चूडानाथ भट्टराय

श्रीरामचन्द्रको चरित्र चित्रण धेरै दृष्टिकोणबाट गरिएको संस्कृत वाङ्मयमा फेला पर्दछ। कसैले पुरुषोत्तमरूपमा लेखे। कसैको लेखनी अद्भुत रूप देखाउन मात्रै समर्थ भयो। कसैले अध्यात्मरूपमा रामलाई देखे। कहीं चरित्रको चित्रण गरियो, कहीं भने आदर्शको मर्यादा राखियो, कहीं चाँहीं संस्कृतिको मूल स्रोतको अन्वेषण गरियो। कसैले राजनीतिको, कसैले वीरताको, कसैले कर्तव्यपरायणताको, कसैले आदर्शको र कसैले ज्ञान-विज्ञानको समन्वयको परिशीलन गरी रामलाई पुरुषोत्तमको प्रतीक मानी गतिमति अनुसार व्याख्या गरे। यसमा भानुभक्त अध्यात्म रामायणको पृष्ठभूमि लिएर परमेश्वरको रूप त्यजी पुरुषोत्तमको रूपमा रामलाई अङ्कित गरी एक नयाँ सृजना द्वारा आफ्नो मौलिकता दर्शाउछन्। वाल्मीकिसित घनिष्ठ सम्पर्क राखेर अध्यात्म रामायणको भावानुवाद गर्ने हाफ्रा आदिकविको भावना आफ्नै छ, कल्पना राङ्गिय छ र आदर्श पनि देशकालानुसारी छ। कवि रामको गुणग्राही छन् तर उनी रामलाई परमेश्वरको रूपमा गरिएका स्तुति जतिका पक्षपाती छैनन्। त्यसैले उनको रामायणमा स्तुतिको अंश जति छोडिएको छ।

भानुका रामायणमा अध्येतव्य विषय धेरै पाउन सकिन्छ। अनन्त गवेषणा गर्नु पर्ने विविध विषय विविध दृष्टिकोणगम्य

भानुभक्त रामायणको तुलनात्मक अध्ययन

होलान् तर यथाकथञ्चित् भानुभक्त र उनको अनुवादलाई सामान्य ज्ञानले केही स्थल विश्लेषण गर्ने दुःसाहस गर्दैछु । यस रामायणमा मूलभन्दा कति वैशिष्ट्य छ र यो कसरी नेपालीत्वले पुष्टपाक भई हामीलाई रसास्वाद गराउँछ यही लोकभावना दर्शाउने चेष्टासम्म मेरो हो । भानुभक्तको भाषा 'एक् दिन् तरद सत्यलोक पुगिगया लोकको गरौं हित् भनी' - भन्ने लोकको बोलचालकै रूपमा प्रस्तुत हुन्छ । काटिका खुट्टाका भरमार पारी नेपालीको बोलीको प्रतिनिधित्व गर्ने उनको रामायणलाई जनताजनार्दनले आफ्नै लयले गाउने आफ्नै काव्य पायो र कदर गर्‍यो । आजको व्याकरणले धातुमा खुट्टा काट्ने र शब्दमा खुट्टा नकाट्ने नियम बनाई 'रा' लाई अशुद्धको रूप दिन्छ भने भोलिका व्याकरणका संशोधकले धातुका खुट्टा नकाट्ने नियम पनि बनाउने छन् भनी भन्न सकिन्छ । यो चेष्टा गर्दा त्रुटि जति भैरा हुन्, सकलता सबै उनका भनी प्रकृत कुरामा पदार्पण गर्दैछु ।

भानुभक्तको रामायणले जनसाहित्यको रूप लिएर साक्षरता प्रचार गरी जुन व्यापक स्थान लिएको छ त्यसभित्रको रहस्य कसैमा छिपेको छैन । मैले मूल र अनुवादलाई भिडाएर अध्ययन गर्दा म आफैँ ज्यादै प्रभावित भएँ । त्यसको तुलनात्मक अध्ययन पाठकवर्गबाट होस् भन्नका लागि केही मूल र अनुवादको यहाँ उल्लेख गरी दिग्दर्शन गराउँछु ।

मूलमा विवाहवेदीको वर्णनमा खालि रत्नस्तम्भले सुशोभित सुतोरणवाला इत्यादि उल्लेख संस्कृत साहित्यको सामान्य रीति द्वारा दर्शाइएको छ । यसकै अनुवाद गर्दा भानुले नेपाली विवाहको पन ब्यापार दर्शाएका छन् । जस्तै:—

प्रगति

मूलमा :

ततः शुभे दिने लग्ने सुमुहूर्ते रघुत्तमम् ।
आनयामास धर्मतो रामं सभातृकं सदा ॥४५॥
रत्नस्तम्भे सुविस्तारे सुविताने सुतोरणे ।
मण्डपे सर्वशोभाह्वये मुक्तापुष्पाफलान्विते ॥४६॥
वेदविद्धिः सुसंवादे ब्राह्मणे खर्णभूषिते ।
सुवासिनीभिः पारेतोनिष्ककण्ठीभिरावृते ॥४७॥
भेरीदुन्दुभिनिर्घोषै गीतिनृत्यैः समाकुले ।
दिव्यरत्नान्विते खर्णपीठे रामं व्यवेशयत् ॥४८॥

(अ. रा. वा. का. सर्ग-छ)

अनुवादमा:—

सुन्दर् लग्न खटन् गन्या जनकले मांगल्, सहरमा चल्यो ।

नाच कीर्तनसितका प्रकाश अति हुन्या रात्मा चिराक् खुब् बल्यो ॥

जो मण्डप छ विवाहको उसउपर, भुम्का हिराका भुल्या ।

मूगा मोति जुहार जनकपुरमहाँ घर्घर् सौका भुल्या ॥३६॥

मूलमा 'गीतिनृत्यैः समाकुले' यो वाक्यको अनुवाद गर्दा नेपाली विहेमा हुने नाच् कीर्तनसितका साथ सम्बन्ध जोडिएको छ । कविले 'कीर्तन' शब्दको जो उल्लेख गरे यसमा ज्यादै विचार गर्ने कुरा छ । मूलमा कहीं पनि चिराक बलेको उल्लेख छैन तर 'नाच् कीर्तनसितका प्रकाश अति हुन्या रात्मा चिराक खुब् बल्यो' यो कविताको पृष्ठभूमिबाट ऐतिहासिक अन्वेषण गर्दा नेपालमा त्यस बेला रातमा जन्ती जाने चलन थियो; जन्त जाँदा चिराक खुब बालेर लैजान्थे भन्ने स्पष्ट देखिन्छ । 'पाखापर्वतमा पनि रातमा जन्त जान्थे त ?' भन्दा कवि

मानुभक्तका रामायणको तुलनात्मक अध्ययन

‘मंग् सहरमा चल्यो’ भन्ने वाक्यबाट सहरियाको यो खलन हो भन्ने पनि ध्वनिबाट दर्शाउँछन्। यसरी सहरको विवाहबाट प्रभावित कवि अनुवादमा आफ्नै मौलिकता राख्न सिद्धहस्त भएको हामी देख्दछौं।

अयोध्याकाण्डको द्वितीय सर्गमा जब लक्ष्मण आगे भएर बाबुलाई पनि मारी यो राज्य रामकै अधिकारमा ल्याउँछु भनी वनवासको आज्ञामा विद्रोह दर्शाउँछन् त्यस बेला राम लक्ष्मणलाई सम्झाएर भन्दछन्।

मूलमा:

भोग मेघवितामस्य विद्युल्लेखेव चञ्चला ।

आयुरप्पग्नि संतप्तलोहस्थजलविन्दुवत् ॥२०

यति कसिएको अनुष्टुप छन्दको मार्मिक पद्यलाई हाफ्रा आदिकवि आफ्नो साँचोमा ढाल्दा त्यसलाई पनि उछिनेर अनुवादमा प्राण फूकी अझ मूलमा कमी हुन गएको क्षतिपूर्ति गरिदिन्छन्।

जस्तै:—

सुन्यो भाई संसारमा शरिर अति कच्चा छ जनको

शरिर कच्चा जानी नगर तिमि रिस् कत्ति मनको ॥

सबै भोग् चञ्चल् छन् बिजुलि सरि एकछिन्न नरहन्या

विचार् यस्तो राखी सहु तिमि बडो हुन्छ सहन्या ॥

अनुवाद ‘शरीर’ को ‘रि’ ह्रस्व, कहीं ‘शरीर’ को ‘र’ को खुट्टा काटेको, ‘तिमी’ को ‘मी’ ह्रस्व, ‘लोक’ को ‘क’ को खुट्टा काटेको, ‘विचार’ को ‘र’ को खुट्टा काटेको भनी नाक चेप्राउने कि ? हामी अनुवादमा कति महत्वपूर्ण संदेश पाउँछौं जो यति उच्च भावमा छ— ‘सहु तिमि बडो हुन्छ सहन्या।’ यो मूलको देन होइन। यो हाफ्रा

प्रगति

आदिकवि भानुको मभ्स्तकको उपज हो जसको कदर नेपालीहरूका उत्थान जस्तै भई साराका मुखमा सदैँ गयो र नेपाली वीर भएर पनि सहनशील भए । आज यो मन्त्रसरी भएर हामीलाई महान् बनाउने हाँप्रो लक्ष्यको शान्तिवृत हुन्छ— 'सहु तिमी बडो हुन्छ सह्या ।' काटिका अक्षरका खुट्टाहरूले जनजीवनको भाषा सात्रिध्व व्यापर संस्कृतको भाषामा प्रचुर स्थान दिलाएर संस्कृत नेपाली भाषालाई गराएको छ ।

भानुले अनुवाद गर्दा अध्यात्मरामायणकै भर नपरी उपयुक्त स्थलमा वाल्मीकि रामायणको भावानुवाद पनि गरेका छन् । कवि मानसिक वेदना दर्शाउन कति प्रवीण छन् त्यो पनि हेर्नुहोस्—

अध्यात्मरामायणमा:—

हस्तो गृहीत्वा रामस्य लज्जया मुखमैक्षत ।
रामो गृहीत्वा तञ्जीरमशुके पर्यवेष्टयत् ॥

वाल्मीकि रामायणमा:—

आर्यपुत्र ! कथं चीरमहं बधनाभि शंस मे ।
इत्युत्वा चीरमेकंसा खस्मिन्स्कन्धे समासृजन् ॥

तां चीरवसनां दृष्ट्वा भर्तृ नाथामनाथवत् ।
प्रचुकुशुः स्त्रिय सर्वा धिग्धित्येवचा ब्रुवत् ॥

कैकयीले दिएका वस्त्र हातमा लिएर सिताले लज्जाले रामको मुख हेरिन् भन्ने अध्यात्मरामायणमा र 'आर्यपुत्र ! यी पुराना वस्त्र बाँधौ ? मलाई भन्नुहोस्' भन्ने वाल्मीकि रामायणमा देखिन्छ । तर भानुशक्तको रामायणमा:—

भानुभक्तका रामायणको तुलनात्मक अध्ययन

यस्ता वस्त्र म लाउँ आज कसरी भन्या मनैमा धरी
लज्जाले रघुनाथका मुखविषे हेरिन् कटाक्ष गरी

भन्ने छ । यस्ता अभ्यात्ममा भाव कमी र वाल्मीकिमा पक्कारेर नै भनेको हात्रा आदिकविलाई मन परेन । उनले समन्वय गरी अन्तर्गमिति भावद्वारा दर्शाउने जुन मनःशास्त्रको रीति लिए त्यो कति मार्मिक छ । अभ्यात्ममा त्यो वस्त्र रामले मुटुरा पारे, वाल्मीकिमा सीताले नै लाइन् भनी भनिएको छ । यहाँ कवि अभ्यात्मको पक्ष लिन्छन् । उनको अनुवाद र दुवै मूल संस्कृतको अध्ययन गर्दा म त भानुभक्तैमा प्रभावित छु । शायद् अरुले पनि सत्य साक्षी राखे यसै भन्ने छन् । कति सुन्दर अनुवाद छः—

यस्ता वस्त्र म लाउँ आज कसरी भन्या मनैमा धरी ।
लज्जाले रघुनाथका मुखविषे हेरिन् कटाक्ष गरी ॥
श्रीरामले मुटुरा गरी ति कपडा हात्मा जसै ता लिया ।
त्यो देखीकन राजपत्नीहरू सब रेप्या तहाँ जो थिया ॥

मूलमा जोडेर या अनुवाद पढेपछि यूँको रङ्गै जोडेर जाँच्दा मै उम्दा र कम स्पष्ट रूपले देखिनै छ ।

भानुभक्तको करुणाको स्रोत बग्ने भरतविलापको महत्त्वलाई अभ्यात्मरामायण र वाल्मीकि रामायणको श्लोकबाट नपुगेको कुरा भानुले पूर्ण पारेकाछन् । मूलमा साँच्चिनै त्यति हृदयद्रावक शैलीमा रसोद्भेक हुँदैन । हात्रा भानुभक्त, वाल्मीकि र महेश्वरका साहित्यलाई एकाकार गर्दै आफ्नो काव्यको निर्माण गर्दछन् । उनको शब्दको मार्मिक छटाले हामी अवाक हुन्छौं । भरतको भनाइमा उनले दास

शब्दलाई वाल्मीकि रामायणबाट लिए । त्याग र सेवा धर्मलाई आफ्ना तर्फबाट भरिदिए । अनि मूलको कर्तव्यपाठलाई छाडिदिए । जस्तै:

राज्यपालय पित्र्यं ते ज्येष्ठस्त्व मे पिता यथा ।
क्षत्रियाणामयं धर्मो यत्प्रजापरिपालनम् ॥

वाल्मीकि रामायणमा:

तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

अध्यात्म रामायणले भन्यो बाबुको राज्यलाई पाल, जेठा तिमी त्यस्तै मेरा पितृरूपमा छौ, क्षत्रिको यो प्रजापरिपालन गर्नु धर्म हो । वाल्मीकि भन्छन्—दास भएको ममाथि निगाह गर्नु होस् । तर भानुभक्त भन्दछन्:—

खामित् ? हजूरको म त दास पो हूँ
यो राज्य गर्नाकन योग्य को हूँ ,
यो गादि ता जाहि हजूरको हो
मैले त सेवा गरि बस्नु पो हो ।

अब हामी अनुवादमा सर्वात्मना आत्मसमर्पण गरी, सेवा-धर्ममै परमानन्द मानी, अनुचित लाभलाई त्यजी कधि अगाडि बढेको भावना देख्दछौं । सहृदयको सामुन्ने शूल र अनुवाद दुवै प्रस्तुत गरिएको छन् । त्यो भिन्नता स्वानुभव बोध हुनेछ ।

शूर्पणखा ती कामिनी छन् जो रूपको उपासनाले व्याकुल भएर छटपटिएकी छन् । काम पिपासाको तुष्टिका निम्ति उनले सच्चा प्रेमको स्वरूप बिसरेर सीता भएका रामलाई अँगाल्न खोजेकी छन् । आसुरी प्रेमकी एक नदी ती युवतीको काम याचनामा अध्यात्मले भन्दछ:—

भानुभक्तका रामायणको तुलनात्मक अध्ययन

तमेव गच्छ भद्रं ते स तु राजाऽखिलेश्वर ।

वाल्मीकि भन्दछन्:—

कथं दासस्य दासी त्वं भार्या भवितु मर्हीसि ।

आर्यस्यैवंविशालाक्षि भार्या भव भवीयसी ॥

अर्थात् “ तिनै भएका ठाउँमा जाऊ जहाँ तिप्रो निमित्त भलो हुनेछ, तिनी राजा सबैका मालिक हुन् । कसरी दासको स्वास्नी भएर नोकर्ती हुनु योग्य होला; हे ठूला नजर भएकी ! आर्यकै कान्छी स्वास्नी होऊ ।” अब भानुभक्त आफ्नो अनुवादमा लक्ष्मणको बोलीमा भन्दछन्:—

जा वाहि मालिक उ हुन् उहि बस्तु अच्छा ।

बुद्धी रहेनछ बहुत रहिछस् तँ कच्चा ॥

यस श्लोकमा मर्मपर्शी ममताले भिजेको युवतिमाथि स्नेहपूर्ण ध्यङ्ग छ । दवेको ठट्टा पनि मूलमाभन्दा कति साक्षर भएर देखिन्छ । तरुणिमाथि प्रायः आउने दया कामशास्त्रको नियम भुताविक अपरिहार्य हुने मानवको मनको बुहान् भेट्टाएर आदर्शमै मात्र नबर्होकम भानुले ‘बहुत् रहिछ तँ कच्चा’ भने । यहाँ वाल्मीकिको श्ले ‘नोकर्ती हुन्छेस्, कान्छी स्वास्नी हो बरू’ भन्नु भन्दा ‘बुद्धी रहेनछ’ भन्नु कति मार्मिक छ तथा शब्दको तुलनामा कवि कति सफल छन् । अनुवाद पढ्दा लक्ष्मणको भित्री मनमा कामवासना उबुद्ध भएको झल्कन्छ । स्वाभाविक कुरा पनि त्यही हो भन्ने भेरो विचार छ ।

सीताको अगाडि मृग दौड्यो । राम मृगलाई लघान्न जाँदा रावणले सीता हन्यो । यहाँनिर अध्यात्म र वाल्मीकि रामायणले सुवर्णको मृग भनी सीताको चाञ्चल्य प्रकट गराउने साधन गराए ।

प्रगति

हाम्रा भानुभक्तलाई त्यति असम्भव कुरालाई मञ्जर गर्ने साहस आपन्न । उनी जनकवि हुँदा जनताले विश्वास नगर्ने तर्कपट्टि कुदेनन् । अनि सुवर्ण-मृगको उल्लेख नै नगरी आफ्नो प्रगतिशीलताको परिचय दिए ।

वाल्मीकिः—

इमं मणिविचित्राङ्गं पश्य हेममयं मृगं ।

अभ्यात्मः—

पश्य रामं मृगचित्रं कानकं रत्नभूषितम् ।

भानुभक्तः—

दौड्यो लिला पनि चरित्र विचित्र गर्दै ।

संस्कृत साहित्यमा विद्वान्हरू 'स्थिता क्षण पश्मसु' यो श्लोकको शब्दार्थमा एक शब्द तलमाथि गर्न नहुने र शब्दभर अर्थको साहित्य भएको भनी ज्यादै महत्व दिन्छन् । त्यस्तै रामायणभरमा कविताको शैलीमा शब्द र अर्थको साहित्य भएको मूलभन्दा र वाल्मीकि रामायणभन्दा धेरै नै माथि पुगेको एक श्लोक छानी प्रस्तुत गर्दछु ।

वाण् बज्ज्यो जब बालिका हृदयमा सर्वाङ्ग बाधा गरी ।

पृथ्वी कम्प गराइ भट् तहि गिन्य वाली त मूर्च्छा परी ॥

यस श्लोकमा 'वाण' शब्दको काटेको खुट्टा 'बज्ज्यो' शब्दसित जोडिँदा कति जोड दिन्छ । त्यो बज्ज्यो पनि हृदयमा कसरी ? सर्वाङ्ग बाधा गरेर हृदयमा बज्ज्यो । त्यो ढल्दा पृथ्वी कम्प गराएर झट् गिन्यो, मरेर होइन, मूर्च्छा परेर । एक-एक शब्दमा कति आकाङ्क्षाले युक्त प्रकृता छ त्यो भन्नु पर्ने कुरा छैन ।

एक ठाउँमा बालि बोल्दछ र उसको बोलीमा नेपालको आवाज गुन्जायमान हुन्छः—

भानुभक्तका रामायणको तुलनात्मक अभ्ययन

सुग्रिव् हो कति साख् म हूँ कति कुसाख् हा ! देव क्या मन् दियौ ।
वालिको पश्चातापले हामीलाई पनि ओट पुऱ्याउँछ जो कविको
वेदनापूर्ण लेखनी त्यो गहिऱ्याइमा पुगेर प्रहार गर्न सफल भएको
छ । जस्तैः—

धर्मात्मा तिमि पापि भैं हुनगयो ज्यान् व्यर्थ मेरो गयो ॥

को भन्दैन वालिको ज्यान व्यर्थमा गएको हो भनेर ? हामी आज
यति भन्दछौं— 'ज्यान व्यर्थ तेरो गयो ।'

अपत्यस्नेहले माने रामसित पनि वालि निहुऱिन्छ । सन्तानका
माया, ममता दर्शाउने भूलले 'ममतुल्यबले वाले अङ्गदे त्वं दयांकुरु'
भनी लेखेकोमा यति पूर्णता नदेखेर हाम्रा कवि अगाडि बडे । दयाको
भीख माने तरीका देखाउनमा अनुवादक अतिशय सफल भएका
छन् । उनी लेख्छन्ः—

अङ्गदमाथि दया रहोस् हजुरको हाजिर्छ सेवक् उ ता ॥

मूलमा 'ममतुल्यबले वाले' यो वाक्यमा बालकमा त म तुल्यको
यो छ, यसलाई दया गरे तिम्रो भलो गर्ला भन्ने भाव दबेको ध्वनिबाट
आउँछ । तर अनुवादमा बाल-बल दुवै अनुपयुक्त सम्झेर मूलको
अनुप्रास त्यज्ने स्वामिभाव-सम्बन्धको मर्म बुझने भानुले सेवा
भावमा स्वाभाविक उक्ति अङ्कित गरे— "हजुरको हाजिर् छ सेवक्
उ ता"— मबाट सिद्ध हुने काम अब उबाट लिइ बक्सियोस् । म
त मरें । हजुरको उ सेव कता हाजिर् छँदैछ । यताबाट कति
नब्रतापूर्वक अङ्गदको उपादेयता दर्शाउँदछन्, जो "ममतुल्यबले
बाले" भनी पञ्कारेर मूलकारलाई नमीठोसँग भन्नु परेको थियो ।

यो त्यो बेलाको कुरा हो जब सबै सीताको खोजीमा जान्छन् ।
सीता फेला नपरेपछि अङ्गदको मनमा तर्क-वितर्क चल्दछ र उनी
मूलमा भन्दछन्ः—

मातृकल्पां मातृभार्यां पापात्मानुभवत्यसौ ।
 विशेषतः शत्रुमुत्तमभिषाभिहनिष्यति ॥
 मयि तस्य कुतः प्रीतिरहं रामेण रक्षितः
 अधुना रामकार्यां मे नकृतं तन्मिषं भवेत् ॥

यो श्लोकवाट अङ्गदको सचमन्दा हृदयमा चोट परेको छ ।
 आमा तुल्यकी भाउज्यू तारालाई सुगृवले स्वास्नी भराई राखेकोमा
 अनि पापात्मा भनी सुगृवसित उनी जलेका छन् । कुनै निहूँ
 पापमा शत्रुको विड भनी मलाई सुगृवले मार्छ भन्ने पनि निजले
 बुझेका छन् । रामले अङ्गदलाई काखी ज्यापेर बचाएकोमा— 'अहं
 रामेण रक्षित' यही प्रमाण छ । रामको राजनीतिज्ञताको यतावाट पूरा
 परिचय मिबदछ । जिति सकेका शत्रु वर्गको यथोचित कदर गर्नाले
 राज्य स्थीर हुन्छ भनी पछि आचार्य कौटिल्य पनि लेख्दछन् ।
 यस्तो मार्भिक भूल भए पनि भाउज्यूलाई स्वास्नी राख्ने चलन
 लुकाउन खोज्ने अनुवादक 'मातृकल्पां' यो पंक्ती नै छाडेर यस्तो
 अनुवाद गर्दछन्:—

सुग्रीवले त मलाई मार्नु छ सहज् पाया निहूँ यो पत्नी
 मार्छन् निश्चय शत्रु जानि अहिले यो शत्रुको बीज भनी ॥
 केवल राम कृपा हुँदा अघि बच्याँ एल्हे त रामले पत्नी ।
 दिन्छन् निश्चय मार्नलाई मतलब खोजेन सीता भनी ॥

यसरी बीचमा कुरा चपाएर अनुवाद गर्दा पनि कुनै खल्लोपन
 नआई देश, काल र परिस्थितिको अनुवादकले ख्याल गरेको कति
 स्पष्टसित देखापर्छ, यही भानुको भौलिकता हो ।

अङ्गदको यो विलौनामा सल्लाह दिनेले मूल पदेपछि ठेट नेपाली अनुवाद पढ्दा नेपाली इतिहासको एक रहस्य खुल्छ, जुन कुरा अगाडि पनि मैले भनि सकेको छु “युवराजमथा वुत्रत्”— यो मूलको अनुवादमा भानुले लेखेः—

हे साहेप ! यहीं वसौं यहि बस्या कुत्र पाठले मारिछन् ॥

‘कुन पाठले मारिछन्’ यो ठेट नेपालीपन हो । युवराजलाई साहेप शब्दको प्रयोग गरेको हुँदा हामीले योबाट युवराजहरूमा उनका सन्तानमा आएको साहेबज्यूको चलनको संकेत पाउँछौं ।

जय समुद्र देखेर पार जान वानरहरू असमर्थ भए त्यस बेला हनुमानलाई फुकर्पाणको अध्यात्म रामायणको श्लोक यो होः—

जातमात्रेण ते पूर्वं दृष्ट्वोद्यन्तं विभावसुम् ।
पक्वं फलं जिघृच्छामीत्युत्प्लुतं बालचेष्टितम् ॥
योजनानां पञ्चशतं पतितोऽसि ततो भुवि ।
अतस्तद्बलपाहात्म्यं कोप्यशक्नोति वर्णितुम् ॥

अनुवादमाः—

क्या वर्णित् बलको गरौं जत्र तिमि जन्म्यौ उसै फल भनी ।
पाक्यको फल टागि सूर्यकनता हात्ले म टिप्छू मनी ॥
आकाशमा जबता कुयौ दुइ हजार कोश तक् पुगी फेरू भन्थौ ।
यस्ता बालकमै थियौ किन यहाँ कोश चार् सयैमा डन्थौ ॥

मूल र अनुवादको तुलना गर्दा मूललेभन्दा जोड दिएर चारौं पाउमा बालकमै दुइ हजार कोश कुद्ने तिमि यहाँ चार सय कोशमा डन्थौ भनी हनुमानलाई प्रेरणा दिन उपयुक्त हुन्छ । यस्ता बालक मै थियौ किन यहाँ कोश चार् सयैमा डन्थौ— यो कुरा मूलले फोरैर

प्रगति

भन्न सकेको थिएन । 'बालचेष्ठितम्' यत्तिकै सहारामा भानुले त्यो लेखे । सूर्यलाई हातले म टिप्छु भनी यो भयो— 'पतितोऽसि' मा झन्यौ, यो यस्ता शब्द जोडेको छ । खस्यौ भन्न पनि सक्तथे तर झन्यौ भन्दा बढता अनुवाद सजीव भयो ।

कवि कल्पनाको पुजारी भएर सौन्दर्यको उपासक हुन्छ भन्नु त नयाँ कुरा भएन । सौन्दर्यको उपासक नभई कहीं कवि जन्मेन । दार्शनिकले कविको कल्पनालाई अध्ययन गर्दछन् तर तिनीहरू कविको समकक्षमा पुग्न सक्तैनन् । कविको हृदय काव्य साधना गर्दा कल्पनाका केमल भुवा माथि लडिबुडि खेल्छ— यसमा विवाद छैन । जब हाफ्रा आदि कवि-कान्तिपुरीको सौन्दर्यमा भगन भएर अमरापुरी अलकापुरीको महिमा शिवपुरीमा साकार रूपमा देख्छन् 'नगरी पुलङ्का' भनी कवि-जगतमा प्रसिद्धी पाएको लङ्काको वर्णन उनले गर्न पाउँदा उनको सौन्दर्यपासनाको पेटारी नै खुल्छ । साहित्य अलङ्कार, माधुर्य, भावर घनिका दृष्टि बाटै पनि ती कति उच्चतामा पुग्दछन् । मूलमा र अनुवादमा कति भिन्नता छ, सहृदयहरू आफैँ छुट्याउनु ।

मूलः—

नानापक्षिमृगाकीर्णं नानापुष्पलता वृतम् ।
ततौददर्श नगरं त्रिकूटाचलमूर्धनि ॥
प्राकारैर्बहुभिर्युक्तं परिखाभिश्च सर्वतः ।
प्रवेक्ष्यामि कथं लंकांमिति चिन्तातुरोऽभवत् ॥

अनुवादः—

वरिपरि तर्हि तीरैमा पनी वृक्ष फल् फुल् ।
भरि छ जउन वनमा गर्दछन् पछिले गुल् ॥
भ्रमरहरू लताका फूलमा हल्लि हल्ली ।
धुनुनु धुनुनु गर्द हिड्दछन् वल्लि वल्ली ॥

X X X

भानुभक्तका रामायणको तुलनात्मक अध्ययन

नजर वरि परीको जो छ शोभा नजर भो ।
त्रिकुट गिरी उपर का पूरिमा फेर नजर भो ॥
वरि परि परखाल् छन् बीच विचमा छ खाव ।
सहज त अरुले ता गर्नाको सकछ दावा ॥

× × ×

अति तरवत पन्काको खुप् अगम् देखि लङ्का ।
यहि घडि पसि जाँकी राति जाँ येति शङ्का ॥
गरिकन ठहराया याहि बस्छू र राती ।
सहज सित म जाँला जानता राति जाती ॥

यी कवितामा कति मौलिकताले सुसापको माधुर्यमय कल्पना छ ! हात्रा कवि भानुभक्तको लङ्कावर्णन अझ पूर्ण भएन, पछि उनको हृदयमा कल्पनाको मूल फुट्छ । युद्धकाण्डमा पुगेपछि मूलको वास्तै नराखी नौ श्लोकले लङ्काको सौन्दर्यको प्यास शान्त गराउन 'लेवदूत' मा कालिदासझैँ भनेर उनी लेखन सुरु गर्दछन्:—

घर पनि सुनकै छन् गलि जो छन् सुनैका ।
मणि जटित हुनाले भन् असल् छन् कुनैका ॥
घुमि घुमिकन हेर्न्याँ सब् नघैँचा तलाऊ ।
सहज सित कसैको केहि लाग्दैन दाऊ ॥ इत्यादि.....

कविको सर्वतोमुखी प्रतिभाले कुनै अंशलाई पनि छाडेको छैन । पाक-शास्त्रका पण्डित भएर कवि त्यो झैंसर गुम्न दिदैनन् । हात्रा पाखा-पर्वतमा सुरीलो गलाले भाखा तानी भनिने यो श्लोकमा कति मीठोपन छ:—

बस्तिन् बस्तिन पोपनी भनि भग्ना काटेर टुट् टुक् गरी ।
तर्कारी भुटुवा बनाउनु असल् मीठा मसाला धरी ॥
मासू खाइ म छोडुँला अझ पनि चेताउ येती भनी ।

यस्तो मिठास के मूलमा छ ? मूलले त भन्दछ यत्ति नैः—

तदा मे प्रातराशाय हत्वा कुरुतः मानुषीम् ।

हनुमान जब अशोक वाटिकामा सीताको सामुन्ने खडा भएर औंठी दिई सीतासित चिनो माग्दछन्, तब सीताजी चूडामणि दिएर पूर्व-वृत्तान्त भन्दछिन् । यस बेला कवि मूललाई उछिनेर साहित्यमा पनि अन्तर्गमिति तर्क गर्दछन् । मूलमा यस प्रकार भनिएको छः—

मदके विर आघाय निन्द्राति रघुनन्दनः ।

अब भानुको मनमा अन्तर्द्वन्द पैदा हुन्छ । पतिलाई काखमा शीर राख्न दिदा वानरले पापिनी पो भन्छ कि ? अथवा कागलाई हातले धपाएको भए दुङ्गो त थिपन ? यसको समाधान नबोली कवि कविताद्वारै दिन्छन् । जस्तैः—

मेरा काखमहाँ सुत्या र रघुनाथ, हातको तकीया दिजा ।

मूलमा हातको तकीया दिने कुरै छैन । हातको तकीयाले काग धपाउन पाइन भने पनि भयो । यसरी मूललाई माथ गर्ने उनको वैशिष्ट्य देखिन्छ ।

कवि अनुवाद गर्दा नेपाली संस्कृतिलाई ख्याल राखेर नै अनुवाद गर्दछन् । भारतीय संस्कृतिको भिन्नता नेपाली संस्कृतिसित भएकै ठाउँमा उनी माखा मादैनन्, मूलको त्यो अनुवादलाई देश-कालको समन्वय गरी अनुवाद गर्दछन्, जुन कुराले गर्दा भानुका रामायणको महत्वलाई अझै बढाएको छ । जस्तै हनुमान सीतालाई भेटे फर्केपछि त्यस बेला राम खुशी भए ।

भानुभक्तका रामायणको तुलनात्मक अध्ययन

मूलमा:—

इदानिते प्रयच्छामि सर्वस्वं मम मारुते ।
इत्यालिङ्ग्य समाकृष्य गाढ वानरपुङ्गवम् ॥
परिरम्यो द्विमैलोके दुलभः परमात्मनः ।
अतस्त्वं मम भक्तोऽसि प्रियोऽसि हरिपुङ्गव ॥

अनुवादमा:—

श्रीरामले पनि काखमा लिनु भयो सर्वस्व दिन्छु भनी ।
बात्ले चित्त बुझाइ वक्सनु भया सर्वस्व यै हो भनी ॥
मैले खुश भइ काख दिए पनि भन्या फेर दीनु बाँकी रति ।
केही चिज् रहँदैन सब् मिलि गयो यो बात् बताउँ कति ॥

मूलमा अँगालो हाले नर अनुवादमा काखमा लिए । मूलमा परा-
त्मालाई मेरो अङ्कमाल दुर्लभ छ भनी रामले भने । अनुवादमा आफूलाई
त्यति बयान गर्नु राम सुहाउने काम नदेखेर “मैले खुश भइ काख
दियाँ पनि भन्या फेर दीनु बाँकी रति” केही रहँदैन भनी भने । यसमा
कुन ठीक छ, समालोचक नै भनुन् । कवि रामको आदर्श गुणको
घर्षण गर्न चुक्नैतन् तापनि स्तुतिको अंशलाई ठाउँ-ठाउँमा छाडि
दिन्छन् । यो पनि उनका अनुवादमा पडटा मौलिकता पाइने
कुरा हो ।

मर्यान्तिक वेदना दर्शाउन कवि अति सिपालू छन् । रावणको
अगाडि वानरले मन्दोदरीलाई के गरे:—

ती मन्दोदरिलाइ रावण तजिक् ल्याएर हुर्मात् लिया ।

चोली खोलि अफालि फेरि कटिफो सारी खसाली दिया ॥

पत्नीको अवस्था देखेर रावण उठ्यो, कविको कर्तव्य पूरा
भयो । फेरि उखान संस्कृतको ‘मरणान्तानि वीराणि’ भएको छ

प्रगति

जसको उखाने भाषामा उनले लेखे- 'वाचुँज्याल् रिस हुन्छ।' यो कति ठीक अनुवाद भएको छ।

देशको रीति-स्थिति भनेर बिग्रेको चलनको उनी पक्ष लिंदैनन्। नेपाल दरबारमा मुशर्रमानी पेश-आराम र पर्दा-प्रथाको विकृत रूप थियो '...रानी', यो महलको सिद्धान्त थियो। यो प्रथामाथि उनको घृणा छ; अनि उनी मूलको उदात्त भावलाई अविकृत रूपमा प्रस्तुत गर्दछन्। रावण मरिसकेपछि विभीषण सीतालाई पालकीमा चढाएर ल्याउछन्, वानर सीता हेर्न उत्सुक हुन्छन्; विभीषण सबै लाई हटाउँछन्। त्यसै बेला राम हुकुम दिन्छन्-सीता पालकीबाट उत्रेर पैदल वानरको बीचबाट आउनु, मातृभाव दर्शाउनु।

अध्यात्म रामायणमा:—

पश्यन्तु वानराः सर्वे मैथिलीं मातरं यथा।
पादचारेण सायातु जानकी समसन्निधिम् ॥

धार्मिक रामायणमा:—

पुत्रपक्षे प्रजा राजस्तवापि विदितं ध्रुवम्।
पश्यन्तु मातरं तस्मादिमेकौतूहला न्विता ॥
दर्शने नास्ति दोषोऽस्यामत् समीपे विशेषतः।
विसृज्य शिविकां तस्मात् पद्मामेव समानय ॥

भानुभक्त रामायणमा:—

आमा जानि ति हेर्दछन् सब जना हेरुन् ति वानरहरू।
पालकीमा किन चढ्दछिन् अब सिता पैदल ति आउनु बरु ॥
भानुको कविताबाट विभीषणसित राम गर्माएको कति राम्रो सित झक्कन्छ 'पालकीमा किन चढ्दछिन् अब सिता' यस्तो लेख्नु जान्नेको कलमको करामत हो।

भानुभक्तका रामायणको तुलनात्मक अध्ययन

भारतको रामराज्यमा कल्पेर कवि सना देख्छन्— 'बूढा बाँचि मरेन बालक कहीं' तर कवि राजतन्त्रको कडा शासन नदेखेर मूलकै भावलाई लिन्छन् र सीतालाई घोबीवाट धोका भएको नभनी सभामा समासदले निडर भई भन्दछन्:-

यौटाले पछि क्या भन्यो कि महाराज् एक सुन्छु अप्यश भनी ।

यो थियो, 'भारतीय राजतन्त्रमा संसदीय प्रणाली' यस्तो थियो भन्ने कविको आत्माको बोली । कवि साहित्यका विद्वान् मात्र नभई दर्शनका पनि पण्डित थिए । रामगीता' को अनुवाद गर्दा उनी बहुते सफल भएका छन् । अध्यास् जस्तो वेदान्तको कठिन विषय नबुझी— 'अध्यास् हुन्छ विदालमा यि सबको जो छन् अहंकारका ।' यस्तो लेख्न सकिन्न ।

यसरी खाली पुलाकन्यायले हेर्दा हामी भानुभक्तका रामायणमा अनुवादको जटिलताभन्दा मूललाई समेत भावमङ्गीमा उछिनेको सौन्दर्य पाउँछौं । लोकभाषामा लेखी त्यति गभीर तत्व दर्शाएर उनी जनकवि भएको मैले यसरी तुलना गरि देखे । शब्दको अस्तुद्धि भने उ-को निम्ति भानुको छिद्र है ठूला ठूला भएर पनि सूर्यको किरणले ढाकेर देख्न नदिए जस्तो छ । उनको भाषाको भावभिन्न भयभरको शब्द-शुद्धिलाई जनताले क्षमा गरेको छ ।

आलोचना | जनकलाल शर्मा

आलोचना साहित्यका विशेषरूपले प्राचीन आलोचनाकाललाई साधारणतया तीन भागमा बाँडेका छन् — पहिलो काल चौथो र पाँचौँ शताब्दी ईसापूर्व भन्ने सकिन्छ, जव यूनानको राजधानी एथेन्स समस्त विद्या र कलाको केन्द्र थियो, दोश्रो काल दोश्रो तथा तेस्रो शताब्दी ईसा पूर्व-काल हो जव अलैक्जिण्ड्रिया तथा यूनानी सभ्यता तथा विद्याबाट प्रभावित अरु देश प्रगति गरीरहेका थिए । तेस्रो काल लो हो जव रोम र यूनानको पारस्परिक सम्बन्ध बढ्यो र दुईसय वर्षसम्म दुवैको सम्पर्कले सभ्यता र संस्कृतिको प्रगति तथा त्यसको प्रसार हुँदै गयो । किन्तु यस्मा हाम्रो मत संक्षेपतः भिन्नता राख्न शक्यछ; जो पाठकका संमुख यसप्रकार पेश गर्न सकिन्छ ।

कुनै वस्तु देखेर वा सुनेर, सुँघेर, चाखेर वा छामेर त्यसको प्रिय वा अप्रिय असरको सम्बन्धमा अरुलाई पनि बोध गराउनु मानव-सभ्यताको आदिकाल देखिनै शुरू भएको हो । मूक जन्तुसम्म अङ्गभङ्गी वा शारीरिक चेशा द्वारा यस्ता प्रभाव प्रकट गर्दछन् । मानवभाषामा पनि यस्ता प्रभावलाई व्यक्त गर्न 'आहा ! छिछि ! पेठ्या ! अथो ! आच्छु !' आदि शुद्ध मनोभावाभिव्यञ्जक (Interjectional) शब्दको प्रयोगबाट नै वस्तु आदिको गुणदोष, विवेचनात्मक अभिव्यक्तिको प्रचलन भाषाको रूप स्थिर हुनुभन्दा पहिलेदेखिनै भएको सिद्ध हुन्छ ।

कला र आलोचनाको क्षेत्रमा पनि गुण-दोष-बोध शुरूदेखि नै

आलोचना

रही आपको हो। कारण रात्रो वस्तुको आदर गरी त्यसको प्रचार गर्ने भावनाले नै तिनको विकास गरेको स्वयंसिद्ध छ। यसप्रकार

उपमा कालिदासस्य, भारवे रर्थ गौरवम् ।
दण्डिनः पदलालित्यं, माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

अथवा—

सुर सुर तुलसि, उडुगण के सब दास ।
अबके कवि खद्योतसम, जहँ तई करत प्रकास ॥

किंवा—

भलो भलौ तौ अँधरा कहिगा, कडबहु कहेसि अनूठी ।
बचारबुचासो ज्वरहा कहिगा, और कहे सो जूठी ॥

जस्ता संक्षिप्त आलोचनात्मक उद्गारको परम्परा हामीलाई प्राप्त हुँदै आएको हो।

किन्तु सामान्यतया प्रशंसात्मक अथवा निन्दात्मक उक्तिको यस्तो चलन सामान्य व्यक्तिमा चलीरहे तापनि, यसैले कलाभावकरूहको सृष्टि गरे तापनि, साहित्यमा जसलाई आलोचना भन्दछन् त्यसको आर्क र उच्च क्षेत्र भयो; जो कलामर्मज्ञहरूको क्षेत्र थियो।

हुनत कलाको सृष्टि गर्नुभन्दा त्यसको आलोचना गर्नु केहि तल्लो दर्जाको काम देखिन्छ, वस्तुतः दुवै क्षेत्र पृथक् पृथक् र समान महत्त्वका छन्। कलाकार र आलोचक दुवैको भावना अथवा रसानुभूति उत्तिकै प्रबल हुनुपर्दछ, नत्र भने न कलाकार कलाको उत्पत्ति गर्न सक्त छ, न आलोचक नै त्यसको समीक्षा गरी त्यसको रसानुभूति अरूलाई गराउन सक्तछ, अथवा त्यसको विश्लेषण नै गर्न सक्त छ। यसै पार्थक्यको समान महत्त्वलाई लक्ष्य गरेर भनिएको छ—

कविः करोति कव्यानि रसं जानाति पण्डितः ।

कन्या सुरति चातुर्यं जामाता धेति नो पिता ॥

यस प्रकार काव्य र कलाको समीक्षाको स्वाभाविक प्रचलनले पण्डितहरूको एक यस्तो वर्गलाई पनि जन्म दियो, जसले वैज्ञानिक आधारमा आलोचनाका नियम र सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन गर्‍यो । यूरोपमा आलोचनाशास्त्रका — जन्मदाता प्लेटो भएका छन् । उनैका सिद्धान्तको खण्डन—मण्डनमा उनका शिष्य परिश्रमले यस शास्त्रलाई अझै अघि बढाय । र तदन्तर यूरोपीय काव्य र कला समीक्षाको उत्तरोत्तर वृद्धि हुँदै गयो । आज त यो शास्त्र र त्यसको अनुसरणमा आलोचनावाङ्मय यति वृद्धिमा आइसकेको छ कि त्यसको तुलनामा मूल साहित्य र कलाका रचना सा-है नै सीमित देखिन्छन् ।

मुद्रणयन्त्रको उत्पत्ति र पत्रकारिताको विकासले यूरोपीय आलोचना-वाङ्मयलाई कोरा सैद्धान्तिकताबाट व्यापक तुल्यायो । हुनत यूरोपमा आलोचना शास्त्रका त्यस्ता सैद्धान्तिक ग्रन्थहरूको रचना भएन जस्तो भारतमा ।

तैपनि यूरोपका विशिष्ट पण्डितहरूले जुन कुरा प्रतिपादित गरे ती नै सिद्धान्तरूपमा खण्डन—मण्डनका विषय बन्दै गए । यहाँ यूरोपीय र आर्यावर्तीय पण्डितहरूले आलोचनाको मौलिक प्रणालीलाई नै प्रबल तुल्याए । जसले गर्दा यस विषयले त्यसैगरी शास्त्रको रूप ग्रहण गर्‍यो जसरी न्याय र दर्शनले । शास्त्र, विचार र सिद्धान्त सर्व-प्रमुख हुन्छ, व्यक्ति सर्वथा गौण । महामुनि भरतले जुन समय नाट्य-शास्त्रको रचना गरे त्यससमय नाटकको बहुलता पनि थियो, त्यसका समीक्षकहरू पनि धेरै नै थिए । किन्तु भरतले आफूभन्दा पहिलेका

आलोचना

कुनै एक नाटकको गुण दोषमा आफ्नू सम्मति प्रकट गरेनन्, वरु सफल भैसकेका नाटकहरूको सफलताको पत्तो लगाई त्यसबाट सफलताका सूत्रहरूको संकलन गरे। यसकारण महामुनिको व्यक्तिगत विचार वा तर्कको कुनै प्रयोजन भएन। यसै क्रममा आगामी रीति-शास्त्रको निर्माण हुँदैगयो। भारतीय आलोचनापद्धतिमा लेखकको सिद्धान्त अवश्य हुन्छ, तर त्यसको निर्माण अरु पूर्ववर्तीहरूका सिद्धान्तकै आधारमा। किन्तु भारतीय प्रणालीको यस्तो आत्मगोपनको ठीक उल्टो यूरोपीय आलोचना पद्धतिको निर्माण भएको छ यूरोपीय आलोचना शा-खमा सैद्धान्तिकपक्ष भन्दा व्यक्तिपक्षको प्रधानता छ, यहाँ आत्मप्रदर्शननै बढी छ। यूरोपमा भनिन्छ अमुक रचना कसैलाई राम्रो लाग्यो अथवा लागेन, भारतीय प्रणालीकै त्यहाँ राम्रो लाग्ने वा नलाग्ने कुराको स्वयं विचार गर्न कसैलाई पनि स्वयं क्षमताशील बनाउने प्रयत्न छैन। यस्ता रचनाहरूको अध्ययन गरेर मस्तिष्कमा जुन शक्ति उत्पन्न हुन्छ त्यसैको बलले अरुले पनि आफूलाई कुनै रचना किन राम्रो लाग्यो वा नराम्रो लाग्यो भन्नुपर्दछ। यस कारण यूरोपीय समीक्षाको प्रणाली, आलो-चक र आलोच्य दुवैको व्यक्ति सापेक्ष विषय बनेको छ। कसैलाई कुनै रचना राम्रो लाग्दछ भने आफूलाई त्यो नराम्रो पनि लाग्न सक्छ, र यसको कुनै सैद्धान्तिक र ठोस आधार छैन।

तर यस प्रकार व्यक्तिपक्षीय समालोचनाले आलोचना वाङ्मय-लाई खूब सशुद्ध र जीवनरस दिएको छ। जहाँ भारतीय समीक्षा ग-णितका सिद्धान्तकै खस्रो र कलाको रसबाट नीरस भएको छ, यूरोपीय समीक्षामा स्वयं कला र काव्यको रस छ। यसप्रकार दुवैको आफ्नू निजी अस्तित्व र प्रयोजन छ, भारतीय शास्त्रीयताले विचारको आधार प्रस्तुत गर्दछ र यूरोपीय प्रणालीले विचार। यी दुवै कुरा

परस्परमा विरोधी छैनन्, बरु एक अर्काका पूरक छन् ।

हुनत भारतीय रूचि नै आत्मप्रदर्शनको नभै आत्मगोपनको हुन्छ—
यहासम्म कि न महाभुनि भरतले आफ्नो नाट्यशास्त्रमा आफ्नै
कुनै मौलिक सिद्धान्तको प्रतिपादन गरे न अन्य कुनै पुराण, इतिहास,
आदिमानै कर्ताको नाम छ, तथापि परवर्तीय आचार्यहरूले
आफ्ना पूर्वजहरूको आफ्नो पाण्डित्य सुहाउँदो ढंगले आदर गर्दै
उनीहरूकै सिद्धान्तलाई बलियो तुल्याएका छन् । भामहको
'काव्यालङ्कार' दण्डीको 'काव्यादर्श' कुन्तकको 'वकीक्तिजीवित'
वामनको 'काव्यलङ्कारसूत्र' आनन्दवर्धनको 'ध्वन्यालोक' मम्मटको
'काव्याप्रकाश' विश्वनाथको 'साहित्यदर्पण' जगन्नाथको 'रसगङ्गाधर'
आदि ग्रन्थमा परस्परमा खण्डन-मण्डन भए तापनि कसैलाई पनि
होच्याउने प्रवृत्ति छैन । बरु सबैले मिली आर्यावर्तीय आलोचना
सिद्धान्तको साङ्गोपाङ्ग एक ठोस पद्धतिको निर्माण गरे । निश्चयनै
यहाँसम्म कि आचार्य मम्मटले भट्टलोल्लटको 'अरोपवाद' शंकुको
'अनुमानवाद' भट्टनायकको 'भोगवाद' र अभिनव गुप्तको
'अभिव्यक्तिवाद' का सिद्धान्तको सहातुभूतिपूर्ण समीक्षा आफ्नो
ग्रन्थमा नगरेको भए यिनीहरूको नाम आज विसर्गसकिने थियो ।
यस अद्भुत सहयोगी भावनामा पनि विभिन्न आचार्यहरूले
काव्यलक्षणका एकएक पक्षको पूर्णत्व प्रतिपादित गरेकाछन् र
यसले आर्यावर्तीय आलोचना परिपाटीका पाँच प्रधान सम्प्रदाय
खडा भएका छन् —

१. वामनले 'काव्यं ग्राह्य मलङ्कारात्' र 'सौन्दर्य मलङ्कारः'
भनेर काव्यको सौन्दर्य नै अलङ्कार हो भनी 'अलङ्कार सम्प्रदाय'
खडागरे । दण्डीले पनि 'काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलङ्कारान्

आलोचना

प्रवक्षते' भनेर यसै सम्प्रदायको समर्थन गरेका छन् ।

२. फेरी उनै आचार्य वामनले 'रीतिरात्मा काव्यस्य' भनेर आर्को सम्प्रदाय—'रीति सम्प्रदाय' पनि खडा गरे ।

३. आचार्य कुन्तकले 'वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्' भनेर 'वक्रोक्ति सम्प्रदाय' खडा गरे ।

४. 'काव्यस्यात्मा ध्वनिः' भनेर आनन्दवर्धनले 'ध्वनिसम्प्रदाय' खडा गरे ।

५. विश्वनाथले 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' भनेर रससम्प्रदायको समर्थन गरेका छन् ।

तर प्रत्येक आचार्यले प्रत्येक सम्प्रदायमा केहि न केही थप्दै लगेका छन् । प्रत्येकको अनुसन्धान काव्यको सौन्दर्य अथवा त्यसको आत्माको निमित्त भएको छ । एक पनि सम्प्रदायले अर्कोलाई निर्मूल पारेको छैन र आजपनि सूक्ष्मरूपले विचार गर्दा प्रत्येक आफ्नो भनाईमा सफल एवं व्यावहारिक छ । र यसको विपरित यूरोपले कविलाई नै जीवनको आलोचक मानेर उसको रचनाकै अध्ययनभन्दा उसको समकालीन समाज र स्वयं कविकै जीवनको अध्ययन गर्न पट्टी लहसिएर आलोचनाका प्रत्येक प्रयत्नलाई लगभग स्वतन्त्र र स्वाधीन तुल्यायो । यूरोपले कविपक्षबाट काव्यको आलोचना गर्‍यो र आर्यावर्तले रस भोक्ताको दृष्टिले । यसले गर्दा यूरोपीय समीक्षा खण्ड-खण्डमा विभाजित छ, रस-भोक्ताको अक्षुण्ण अस्तित्वले आर्यावर्तीय समीक्षा सिद्धान्त सगोल बनेको छ ।

किन्तु प्रत्येक क्षेत्रमा काव्य र कलाको सौन्दर्यकै चासो लिएको छ, र आधुनिक युगमा संसार यति संकुचित भै सकेको छ कि विचार धारालाई टुक्र्याउने प्रयोजन छैन । यो पनि विचारणीय कुरो हो कि

प्रगति

कुनै पनि रचना न आफ्नो कर्ता, भोक्ता कुनै पक्षको सम्पूर्ण वहिष्कार गर्न सक्तछ, बरु दुबैको सामञ्जस्य कृतिमा आएर हुन्छ । अतः आजको समालोचकले दुवै पक्षलाई ध्यानमा राख्नु पर्दछ, नत्र भने उसको विचार एकाङ्गी हुने आशंका छ । ध्यानयोग्य कुरा छ कि देशदेशमा र मनुष्य मनुष्यमा सौन्दर्यको परिकल्पना बारे दृष्टिभेद भएतापनि सबै सौन्दर्यकै खोजीमा छन् र सौन्दर्यको स्वयं एक अस्तित्व मान्दछन् । अतः आर्यावर्तीय आचार्यहरूले सौन्दर्य अथवा त्यसको आत्माको खोजीमा जति पनि सम्प्रदायको गोडा चालेका छन्, तिनमा यूरोपीय प्रणालीको पनि एक सहयोग जोरिनु आवश्यक छ नत्र भने हाम्रो आलोचनाको क्रमको मौलिकतामा असहयोगात्मक घक्का र विरोध पर्ने छ ।

यसरी आलोचनाका पद्धतिहरूको समन्वय भए तापनि आलोचकको रुचि अथवा विषयको प्रयोजनले गर्दा आलोचनाका केही नवीन परिपाटीको जन्म भएको छ । यी मध्ये केही प्रमुख निम्न प्रकार छन् ।

(१) व्याख्यात्मक—यसमा मूल रचनाको एक एक टुकालाई लिई त्यसको विशेषता सहितको व्याख्या गरिन्छ, साहित्यमा यसलाई 'टीका प्रणाली' पनि भनिन्छ ।

(२) ऐतिहासिक प्रणाली—यसमा कविको युगको विवेता र काव्यको सम्बन्ध मिलाउन र साथै रचनाको ऐतिहासिक क्रमको विचार गर्दै कुनै विशेष कृतिको परवर्तहरूमाथि कस्तो के प्रभाव पऱ्यो यसैको विशेष समीक्षा हुन्छ ।

(३) तुलनात्मक प्रणाली—यसमा पूर्ववर्ती र परवर्ती कतिपय कुनै एक कृतिको दाँजो लगाई श्रेष्ठता वा हीनता ठहऱ्याइन्छ ।

(४) मूल्याङ्कन—यसमा कुनै रचनालाई अन्य रचनाहरूसित दाँजो-लगाई त्यसको महत्त्वको निर्णय गरिन्छ ।

आलोचना

कतिपय आलोचनामा यी विभिन्न प्रणालीको समन्वय पनि भएको छ। आजको जीवन जसरी विभिन्न प्रश्न र समस्याले घेरिएको छ त्यसमा एकै बाटो पक्की कुनै सत्यसम्म पुग्न गान्हे भएकाले जसरीपूर्व र पश्चिमको सञ्चित पूँजीको प्रयोजन छ त्यस्तै आलोचनाका विभिन्न सम्प्रदाय, सिद्धान्त, मान्यता र प्रणालीको पनि। ध्यानयोग्य कुरा छ कि कुनै पनि कृति, कर्ता र त्यसको समाजभन्दा सर्वथा निरपेक्ष्य छैन र समाज र व्यक्तिमा अर्थ, राजनीति, मनोभाव आदिका तात्कालिक समस्याहरूले प्रभाव पारेकै हुन्छ। यसकारण आजका आलोचकहरू उक्त कतिपय विषय र शास्त्रका मान्यताहरूलाई लिएर पनि आलोच्य विषयको समीक्षा गर्दछन्। यो एक पक्षले प्रयोजनीय भएता पनि एकाङ्गी हुनु हुन्न। कारण न जीवन नै न कर्ता नै कुनै एक विषयको अनुभूतिले बनेको हो। व्यष्टि र समष्टिको निर्माण जसरी विभिन्न प्रश्न र आकांक्षाले निर्मित छ तिनको सामूहिक प्रभावले उसका भावना र विचारको निर्माण गरेको हुन्छ। अतः त्यसको विचार गर्दा प्रत्येक पक्षतिर पर्याप्त दृष्टि पुगेकै हुनुपर्छ।

नेपाली साहित्यको निर्माणको ज्यादै नै लामो इतिहास छैन। अतः त्यसमा शुद्ध अर्थमा आलोचना वाङ्मयको निकै अभाव छ। आधुनिक युगभन्दा अघिपनि श्रेष्ठ कृतिहरूको हाम्रो देशमा अभाव थिएन। तिनका रीतिग्रन्थरूप पनि यत्र तत्र संकलित वा छरिएका छन्, तिनको संग्रह र वैज्ञानिक अध्ययनद्वारा हामीले पनि सुहाउँदो समन्वयवादको आधारमा आफ्नो आलोचना परिपाटीको मौलिक निर्माण गर्नु छ, जसले गर्दा कृतिको श्रेष्ठताको अनुभव गर्न सुविधा पनि होस् र कर्तालाई श्रेष्ठतर रचनाको निर्माणमा प्रेरणा र सुविधा मिलोस्।

चक्रपाणि चालसे | कमल दा/चित

ढकमक कमल फुलेको कमलपोखरीको पश्चिमर्पाट्ट पउटा सानु घर थियो । सरस्वतीले डेरा गरेको त्यो घरका बाबु पनि छोरा पनि कवि थिए । लक्ष्मीको सातेनी डाहा चर्को भएकी थिएन । खान र लाउन त्यहाँ सारै दुःख थिएन । आजभन्दा कोइ बीस वर्ष अघि म त्यो घरमा पढ्न जाने गर्थे । अंग्रेजी र नेपाली म छोरा चाहींसंग पढ्थे । अंग्रेजीभन्दा नेपाली रसीलो लाग्दथ्यो । अंग्रेजीमा वर्डमीनिङ झीक्ने काम थियो, नेपालीमा रसीला रसीला कविता पढ्न सुन्न पाइन्थ्यो । “कमिला रानी”का लेखक लक्ष्मीनन्द मेरा गुरु हुनुहुन्थ्यो ।

अस्ति बीस वर्षपछि म फेरि त्यो साङ्ग्रो सोतोबाट पर्से । घर उही थियो तर त्यहाँ 'कमिला रानीका लेखक मेरा गुरु हुनुहुन्नथ्यो । वहाँ कलेजबाट जेल र जेलबाट स्वर्ग गैसक्नुभयो । दश वर्ष भइसक्यो तर म वहाँलाई भेट्न भनेर गएकी पनि थिएन । म त त्यस विद्रोही कविको वयोवृद्ध पितासंगभेट्न गएकी थियेँ । तल दलानमै एक महिलासंग भेट भयो- पैले त चिन्ने नसकिपला जस्तो-वहाँ मेरो गुरुमा हुनुहुन्थ्यो । घरमा र मान्छेमा कति फरक हुदोरहेछ ।

“ससुराज्यू त घर हुनुहुन्न ”

“ए, कहाँ जानु भएछ त ?

“खै, कुत्रि । ती डिह्लिबजारसम्म होला । धेरै त हिंड्ने कहाँ सक्नु हुन्छ र ?

त्यसै फर्किने ।

भोलिपस्ट फेरि बाहिर जान तर्खर गर्दै हुनुहुंदो रहेछ ।

चक्रभाषि चालिसे

भेटिहालें ।

आफूले चिनिराखेको त्यो भरेड उक्लें । त्यही सानु कोठामा गएँ । एक दुइ तस्वीर बढेका, दलीन झन् मैलिपको, झ्याल झन् मकापको, अरु सबै उस्तै ।

मुटुमा किल्ला टोकिँदा पनी पेया भन्न नपाइने बेला वहाँले छोराको लागि रून् पनि सक्नु भएन । होनहार छोरा गए, त्यहीं पहिरोमा छोराको आमा 'दुःखकी सङ्गी' पनि हिडिन् । दुःखको सीमा नाघ्यो भन्ठान्नुभयो वहाँले त । भगवान्ले कतिदुःख दिनसक्छ र ? प्रजातन्त्र आयो । छोरा शहीद ठहरिए । तर बाबुलाई प्रजातन्त्र लाभ्यो । साठीले वहाँलाई हुत्याइदियो । भगवान्ले विर्सेको यातना मानिसले संझिदिए । ४० वर्षको भाषा सेवामा गजुर लाग्यो । दाल-भात-डुकुको प्रश्न झन्डै पहिलो पटक वहाँको सामने आयो । अब ? सजीलो उत्तर थियो । नेपाल खाखडाका बुद्धि-जीवीहरूको एक मात्र सम्बल—ठ्यू सन , ७० वर्षको उमेरमा ।

“ बाबु किन आउनु भयो ? ”

“ गुरुसँग अलि पुराना कुरा सोध्न भनेर ”

“ के सोध्ने पुराना कुरा ? ” सानु कोठामा ईँट पुराना कुरा बताइ रहेथे ।

काशीको भारत जीवनवाट मोतीराम भट्टले भानुभक्तीय रामायण छपाउँदै थिए सहर काठमाडौँको चिकंमुगल टोलमा एक जना प्रेमलाल ब्राह्मणको घर पउटा बालक जन्मियो । त्यो बालकको विवाह भैसकेको थियो जब आर्यघाटमा मोतीरामको देहान्त भयो । यो बालकले त्यो बेला यस घटनाको महत्त्व बुझेको थिएन । जिउँदा

प्रगति

मोतिरामबाट प्रेरणा लिने मौका यिनको थिएन । भाग्यको बिडम्बना ! मरिसकेका मोतिरामबाट मात्र भाषा प्रेमको दिक्षा लिन यिनले सके । यिनै हाघ्रा चक्रपाणी हुन ।

चालीसे थर हो धेरै छ बुझ्नु गाउँ कटौल्ये महाँ ।

मेरो नाम छ चक्रपाणी मत छु श्री कान्तिपुरमा यहाँ ।

मनी १९७२ मा प्रभाकरी 'कंपनीले छापेको मछीन्द्रनाथको कथा' मा लेखियो । यही ग्रन्थलाई धेरैले वहाँको पैलो कृति ठानेका छन् । वहाँको पैलो किताब यो भएता पनि यो न वहाँको पैलो कृति हो न प्रकाशन नै । वहाँको सबभन्दा पैला रचना त १९५७ मा महाराज वीरसंशेरको मृत्युमा शब्द लविक्रीडितमा १२ श्लोक 'शोकतरंगिणी' भन्ने थियो । अनि पैलो प्रकाशन चाहीं त्यहीताका पाकशालाका साछी श्री दूर्गाप्रसाद धिमैरेले प्रकाश गरेको "कविता कवचतरू" मा एक दुई कविता भयो । धिमैरेज्यूबाट नै वहाँले माषाको मुखव बुझ्नु भएको रहेछ । वहाँको प्रेरणाले नेपालीमा लेखन लाग्नु भएको रहेछ । पाकशालामा बसी दरबार पाठशालामा पढ्नु हुन्थ्यो । १९६० मा मध्यमा दिन काशी जानु भयो । उमेरमा कती जेठो भए तापनि दौतरी जस्ता सोमनाथ, देवीदत्त पराजुलीहम्बसंग मन्डली जम्यो अनि यी काशीमा बस्ने विद्यार्थीको मन्डलिले "सुन्दरी" चलायो । वहाँ सहायक संपादक हुनुहुन्थ्यो । उत्साहको कमि नभएर पनि पैसाको कमिले गर्दा वर्ष दिनको हुन नपाउँदै "सुन्दरी" मरी ।

"त्यै काशीमा भएको बेला बाबुको आफूबा (राममणि) संग परिचय भयो"

त्यो परिचय वहाँको लागि प्रोत्साहन र मददको एउटा स्रोत नै

चक्रपाणि चालिसे

जस्तो बन्न गयो अनि वहाँको भाषा प्रेमको आगो दनक दनकन पायो ।
रामकटोरा प्रभाकरी कम्पनीले वहाँका कृतिहरू सश्रद्ध 'माधवी' मा
र सिङ्गै पुस्तक रूपमा 'मछिन्द्रनाथको कथा' निकाल्यो ।

वहाँ खोज्न लाग्नु भयो ।

“गुरुको समितिमा जागीर भएको त ७० सालमा होक्यारे,
६० देखि ७० सम्मको दश वर्ष के भयो त ?

“अध्यापन गरें । ६६ सालमा त बाबुहरूको घर शान्तिनिकेतनमा
नै गुरु भएर बसें । त्योभन्दा अघि अरु हरूलाई पढाउँदै थिये ”

आफ्नो 'जीवनी' मा एक ठाउँमा लेखिएको छः

“केलटोल विवे डेरागरी ती दुःखकी सखी ।

प्रियलाइ झिकापर रहें मै प्रेमको तुकी ॥१२५॥

साहु महाजनहरू जोगवीरादि शिष्य मै ।

ढून्थाले प्रेम साथ आई धेरै मसंग नै ॥१२६॥

सिद्धिदास कवि श्रेष्ठ आमात्य पनि मै संग ।

पडथे छन्द अलंकार ध्यान दी प्रेमको संग ॥१२७॥

उसै बेला बनीले त्यो रामायण कथादिको ।

अनुवाद गरेका हुन अरु स्फुट कवित्वको ॥ १२८ ॥

अनि,

छैसठ्ठी सालमा केलटोल छाडेर वृत्तिकै ।

निमित्त गैरी धाराको घर भाडामहाँ लिएँ ॥ १३२ ॥

बस्न थालें बढ विद्वान दीक्षिताचार्य पंडित ।

काशीनाथजीका पुत्रहरूको बनी शिक्षक ॥ १३४ ॥

यसरी काम गरेर फुर्सतमा लेख्ने वर्ने काम गर्नु हुन्थ्यो । जैमिनीय
भारत जस्तो ५।६ सय पेजी टेली गद्यका साथै नेपालमा चलेका सबै

जसो राम्रा स्तोत्रको नेपाली तर्जुमा यसै ताक भएका हुन् । तर यी कुनै प्रकाश हुन पाएका छैनन् । नेपाली स्तोत्रहरू पनि जुन उद्देश्यले लेखिए त्यो पूरा हुन सकेन । वहाँको इच्छा थियो नेपालीहरू आफ्नै बोलीमा भगवानसँग प्रार्थना गरून् । तर नेपाली समाजमा भाषामा प्रेम चाहिने जति भित्र पसेको रै'नछ । नत्र संस्कृत भन्दा मीठा वहाँका यस्ता श्लोकहरू लोकप्रीय नहुने कुनै कारण थिएन ।

“ मैले सरस्वती देखेँ विणा पुस्तक हातमा ... ”

“ जगदम्ब अचम्म यो छ के यदि ठूलो करुणा गमा भए ।
अपराध हजार भए पनि त्यजदैनन् सुतलाई माइजी ”

वहाँको नेपाली 'शिव तान्डव'बाटै मात्र पनि वहाँको यस दिशा तिर चमत्कार थाहा हुन्छ । जस्तो कि:—

“ सुरेन्द्र आदि देवका किरिटका कुसुमको ।
धुलो झरेर पाउ नै राखिन्छ जुन मदेशको ।
कसेर माल्य सर्पको जटा जुरो गराउने
हुउन् ति चन्द्रशेखर प्रसन्न श्री गराउने ॥
ललाट बीच दन्कने प्रचण्ड अग्निले अति
अनन्य भष्म गर्दिने लिने महेन्द्रको नति ।
सफा खुलेर चादनी जुरो टलक टरकने ।
जटालु सिर् कपालिको बनोस् सद्मती दिने ॥

यस्तै दूर्गा ऋच' लगायत धेरै पाठ गर्ने श्लोक बने । यसरी त्यो अध्यापनको दश वर्ष पनि वहाँको भाषाको लागि खेर गएको थिएन ।

मैले घरमा पउटा घटना सुनेको थिएँ । वहाँले शान्तिनिकेतनमा

पढाउँदा वहाँको एक जना शिष्य- जो हाल एक सरकारी ओहदा-
दार व्यक्ति हुनुहुन्छ- लाई कुकुर र सेता मुसा पालनाको सोख थियो ।
पढाइमा उत्तिको ध्यान दिँदो रहेनछ । त्यस बेला वहाँले शिष्यलाई
सजाय गर्ने नया परिपाटी शुरु गर्नुभएको रहेछ । पउटा श्लोक
लेखेर शिष्यको तनामा बाँधिदिपर यो बालाई दिनु भनी पढाइ
दिनु भएछ । यसमा लेखेको थियो—

मुसा कुकुरका साथ खेलबाड गरीकन

काल क्षेपण गर्नामा गएको कसरी मन ?

यो घटना तर गुरुले बिस्सिसक्नु भएको रहेछ । पचास वर्ष
अघिको कुरा !

१९७० मा वहाँमा सरकारी सिन्डूर पन्यो । गो. भा. प्र. स. मा
पैलोपालि वहाँको जागिर रह्यो । यो अड्डामा वहाँ १९९८ सम्म
कायम हुनुहुन्थ्यो । यसरी वहाँले २८ वर्ष सम्म नेपाल राज्यको एक
मात्र राष्ट्रभाषाको संस्थामा बसी भाषाको साधना गर्नुभयो । यो
समयमा गो. भा. प्र. स. र ने. भा. प्र. स. बाट बालोपयोगी र
स्कूलका पाठ्य किताबहरू जति निस्के ती सबै वहाँकै हातका
हुन् । ती सबैमा वहाँको नाम नरहनु वहाँको नम्रताको र वहाँको
अड्डाको त्यस्तै नीतिको फल थियो । त्यो कुराको कदर गर्नु त हाम्रो
काम पो । तर यो लामो २८ वर्षको अवधिमा आफ्ना अध्यक्षहरू
संग कहिल्यै मनमुटाव भएन वहाँको ।

रविन्द्रनाथ ठाकुरले जानी जानी भारतीय राष्ट्रीय गान 'नेशनल
एन्थेम' को रचना गरेनन् । तर चलिरहेको श्री ५ र श्री ३ को
सलामीको व्यान्दको धूनमा मिल्ने राष्ट्रीय पद्य भने हुकुम पाई

प्रगति

“श्रीमान् प्रचण्ड गोर्खली” को रचना गर्दा हात्त्रा चक्रपाणीले नेपाल राष्ट्रको सर्वोच्च शक्तिको गीत लेख्दै हुनु भन्ने राष्ट्रिय बुझ्नु भएको थियो। त्यो गीतले राष्ट्रीयगान या नेशनल एन्थेमको नाम पालन प्रजातन्त्र आउनु पर्‍यो, त्यो आर्कै कुरा हो।

“त्यो मात्र होइन, महाराज चन्द्रका पालामा धेरै स्फुट कविता लेखियो, राष्ट्रीय महत्वका” वहाँले भन्नु भयो।

ती मध्ये मुख्यतः बाग्मती पुलको लौह-स्थम्भमा र गोरखनाथ मन्दिरको त्रीशूलमा वहाँका कविता परेका छन्।

पचास वर्ष जति वहाँको कलम चलि नै रह्यो। रोज केही न केही लेखिरहिन्यो। के के लेखिए होलान्, वहाँलाई पनि पुरा संझना छैन। आफुले संझे जतिकाको एउटा लिष्ट तयार पारी वहाँले आफ्नो जीवनीमा लेख्नु भएको पनि छ। तर त्यो कसरी पुरा हुन सक्छ र? साधारण कुरा नै लिउँ भने पनि—यी माथि दिएका वदाहरणका श्लोकहरूको कापि मैले हात्त्रै घरमा बुँइगेलको घुरानमा पाएको हुँ, वहाँकहाँ त्यो छैन भने यस्तै चीज अरु कति कहाँ कहाँ होलान्।

“नछापिएका कितावहरू पनि छपाउने इरादा त छ, तयारै राखेको छु—तर प्रकाश गरिदिने कल्ले र?”

यो कुरा त वहाँले हैन नेपाली लेखक मात्रको मुखमा त्यो वास गरेर बोले जस्तो लाग्दथ्यो। भित्तामा जोरिएको दराज छ। बासा बाँधी बाँधी ग्रन्थका पान्डुलीपिहरू मुटा मुटा तह लगाई राखिएका छन्। वहाँका आफ्ना संतानभन्दा प्यारा ती ग्रन्थहरूको भविष्यमा के हुनु (लेखिएको छ, को भन्न सक्छ? त्यो दराजमा नेपाली भाषाको

भंडार छ । त्यहाँ पुराण छन् । उपनिषद् छन् । भजन छन् । स्तोत्र छन् ।
नेपाली वृहत् कोष छ । यहाँको जीवनी छ । गद्य पद्य दुवै छन् । सबै
अप्रकाशित, नछापिएका । भाषा संपत्तिको कत्रो दुरुपयोग !

अब आज त्यै स्रोत साहित्यको सुकेको छ , दुःखले पीरले
अभावले गर्दा ।

पत्नीको पुत्रको साहुँ धिरहाग्नि विषे डढी ।

रहने पुपुरो मेरो के हुन्थ्यो सुखको घडि ॥१८३॥

मलाई अब यो मेरो फिका लाग्दछ जीवनी ।

उनहत्तर वर्ष विल्यो दुःख खेल्छु अझै पनि ॥२०१॥

छोरा, सङ्गिनी, सरकारी सिन्दूर सबैले छाडेपछि वहाँको
कलमले पनि साथ दिन छाड्यो । त्यो अक्यो, अब हामीले कति गरे
पनि त्यसैमा गति आउँदैन ।

“ के लेखने बाबु ? लेखने जति सबै लेखिसकिएन र ? ”

त्यो छातीमा दुःख र पीर सँगालिएर बसेको छ । त्यो आँखामा
करुणा र नीराशाको तस्वीर खिचिएको छ । त्यो संतप्त आत्मलाई के
लेख भनेर यातना दिने फेरि ।

“ बाबुको आफुआमा पनि मेरो सारै माया गर्नु हुन्थ्यो । मेरो
त शिष्य भन्नु मात्र हो आमाभन्दा बढता हुनुहुन्थ्यो । ” वहाँले
पुराना कुरा संझन लाग्नु भयो । हाथ्रो आफुआमा-बस्यैलाई
जलोदर भएर निको भएपछि वैराग्य आयो, अनि योगवाशिष्ठ र
गीताको शिक्षा वहाँबाटै लिइन लाग्यो । यो संबन्ध ९३ सालमा वहाँ
स्वर्ग नहुन्जेल कायमै थियो । अनि,

श्रीमती रामरमणी मणिका कुलको मणि ।
गुमाएँ हा भनी रुन्छे मेरी यो दीन लेखनी ॥
जति लेखे पनि हुन्छ थोरै यो शोक ग्रन्थन ।
तर मान्दैन गरुं के बुझाउँ कसरी मन ?

सकेको बखत आर्थिक र अरु बखत मानसिक सहायता बराबर गुरुले पाउनु हुन्थ्यो । त्यो मात्र होइन घरेलु सानातिना समस्याका शंका समाधान उतैवाट हुन्थ्यो । वहाँले आफ्नो दुःख पोख्ने पउटा ठाँउ भेट्टाउनु भएको थियो । त्यसैले त,

“जननीलाई बिसाई दुःखि यो भक्तका प्रति ।
पर्नु हुन्थ्यो सदा याद राखेर करुणा अति ॥
अब त्यो दिव्य मूर्तिको कहाँ पाउनु दर्शन ।
भनी विह्वल भै सारै रुन्छ यो भक्तको मन ॥”

नेवारीका आदि कवि श्री सिद्धिदासजीको निधनमा पनि वहाँलाई यस्तै गहिरो धक्का लागेको थियो । सिद्धिदासजीसँग वहाँको संबन्ध खालि गुरु-शिष्यको जस्तो मात्र नभै दाँतरीको जस्तो प्रेममय थियो । यी दुवै कवि हृदयले एक आर्कामा आफ्नो पूरक भेट्टाएका थिए । त्यसैले वहाँलाई सिद्धिदास जेँदा आफ्नै केही कम भए जस्तो भएथ्यो । वहाँले त्यो वियोगको श्लोकहरू पनि बनाउनु भएको थियो । तर ती श्लोकहरू कुनै सज्जनसँग त्यसै दवेर गए ।

“सिद्धिदास आफुले लेखेर ल्याएका श्लोकहरू सुनाउनु हुन्थ्यो, अनि रस-भंग भएको र अलंकार नमिलेको ठाउँमा आफुले जानेसभम सच्याइदिन्थे ।”

“ए, गुरुले नेवारी पनि जान्नु भएको छ ?”
वहाँको अनुकरणीय नम्रताल बाटो रोक्थ्यो, भन्नुभयो—

चक्रपाणि चालीसे

“जानेको त कहाँ छुं र, त्यही शुद्धसम्म गर्न सक्थे । अब त त्यो पनि छुट्यो ।”

सबै भूतकालका कुरा । सबै गए, सबै वितेका घटना संझनालाई मात्र बाँकी छ । तर गएको कुराले पेट भर्दैन । कोठाको फाटेको सत्रजा, भत्केका माल सामान आफ्नै कथा बताउँदै थिए । २०१० साल भाद्रदेखि वहाँलाई सांस्कृतिक परिषद्ले पढा सानु भत्ता दिएको छ र मात्र हो नत्र हाप्रो भाषाको ६० वर्षसम्म अविरल सेवा गर्ने चक्रपाणी आज भूतकाल भै सक्नु हुने थियो । लक्ष्मीको सीतेनी डाहा अब प्रत्यक्ष रूपमा वहाँको घर ओर्लको छ । त्यो जीवनमा हाल झालि अभाव, रोग, शोक र भोकको करुण कथा मात्र बाँकी छ । कलेजाका रगत झिकेर लेखे जस्ता यी श्लोक वहाँको जीवनीमा छन् ।

रोगग्रस्त छु दुहुरा बाल बन्धा फराउँछु ।

धन छैन कौडि तक चिन्ता ज्वर उदाउँछु ॥२०६॥

हरे राम हरे राम तमात्र गरियो अब ।

असार तुच्छ संसार वासमा छु जति सब ॥२०७॥

अवेर भैसकेछ वहाँलाई । बूढो बेलाको नोकरी आखिरी लौरो !
त्यै पनि नैदियो भने ? वहाँले खुट्टाबाट लट्टी पछ्यौरा सहाबु
भयो । तैयार ! चुहोमा आगो त जोनै पछि नि ।

“अब त मर्न पाए पनि हुने बाबु, कति दुःख खेपिरहने ?”

कति पीडाको उद्गार थियो त्यो । यही मर्मजान्नेले मात्र बुझ्न
सक्छ वहाँको जीवनी ग्रन्थका दुइ आखिरी लाइन ।

गुट्टमुटाएर लैजाऊ मनी गर्छु निवेदन ।

सुन्दैन दैव कसरी थाग्ने हो शेष जीवन ॥२०८॥

प्रगति

क्यामेरा भित्र १२ तस्वीर मनभित्र पउटा अकै चित्र लिपर तल झरें । एक घन्टा भएछ उक्लेको ।

फर्केर हेरें । अलिकति कोसी निकालेको टायलछाने दुस्तले पुरानु घर । अझ धेरै दिन यो घर जस्ताको तस्तै रहनेछ । तर यो मन्दिर, साहित्यको यो मन्दिर, बहत्तर वर्ष पुरानु भाषा सेवाको यो देवालय अब कति दिन टिक्ला ? जीर्ण भैसकेको थामको भरले अडेको, असंख्य हुरीले दोत्रिएको यो जीवित खंडहरूको कति दिन हामी दर्शन पाइरहौंला अब ?

दुनियादारीको सबै बोझ सहाएन नसक्ने नातिको कलिलो काँधमा अपर्झट फ्याँकेर यो वयोवृद्धको काया एकदिन अल्पनेछ । जसरी सुस्तरी यो छाया देखा परेको थियो उसरी नै थाह न दीकन यो दृष्टि ओझल हुनेछ । थोरै बतास लाग्छ— हाँप्रो साहित्यको इतिहासको एक पाना पल्टन्छ, बस् । धेरैले यो थाहा पनि पाउने छैनन् ।

दिउँसोको सपना | सुवनेश्वर

अँधेरी रात । बाह्र बजिसक्यो । सहर सूर्दा जस्तो निदाइरहेको छ, मानो यहाँ कहिल्यै कोही छँदै थिएन । बीच-बीचमा कुकुरको भुकाइले मशानको भान पार्दथ्यो । चिसो-चिसो बतासको हाहाकारको गाँतले त्यस वेलाको वातावरणलाई झन् भयंकर बनाइरहेको थियो ! अँधेरी रातको गीत यस्तै हुन्छ होला ! यसपालीको जाडो साह्रै कडा थियो । उ ओभरकोटले आफ्नो कानलाई छोपी छिटछिटो हिँडिरहेको थियो । उसको बूटको 'टड्याक-टड्याक' स्वरले पनि वातावरणको भयंकरतालाई झन् बढाइरहेको थियो । उसको बूटले कति मान्छेको टाउको फुटाइसकेको होला ! अनगिन्ती टाउका आए, गए, तर उसको बूटको फलामे नाल उस्तै कडा छ । मान्छेको रगतले सिँचेको हुनाले होला उसको बूटको आवाज त्यतिको कडा भएको !

बाटोमा हिँड्दै उसलाई त्यही अघिको चोरको टाउको कुल्चेको भान पऱ्यो । भान पऱ्यो के, हो नै; उसले केही त कुल्चेको हो । उ एक-पल्ट थर्र काँप्यो । एकछिन त सास फेर्न पनि डरायो उ । आफू उभिएको ठाउँबाट हलचल गर्ने शाहस पनि उसमा आएन । आफूलाई कडा र हठ पारेर उ त्यो ठाउँबाट पछाडि सऱ्यो अनि खस्ती-बाट टर्च झिकेर बाढ्यो । 'आह', उसको मुखमा अनायास एउटा चित्कार निस्क्यो; अनि एकैछिनमा बतासमा वीलीन भयो । के त यो अघिको थानाको चोर थियो ? यो कसरी हुन सक्तछ ? उसको जाग्रत मनले विद्रोह गर्‱यो । तैपनि आफ्नो मनको कुरामा उसलाई

प्रगति

विश्वास भइरहेको थिएन। उसको शरीर पसिनाले लथपथ भइसक्यो। डरले पहुँचो भइसक्यो उसको अनुहार। निर्भय भएर फेरि एकचोटि उसले टर्च बाढ्यो। पल्टा घूर्दा! अगाडि-पछाडि उसले हेन्यो। अँध्यारो रात स्याउँ-स्याउँ कराइरहेको थियो; बतासको जोड-सोरको चिन्त्याइले त भयंकरतालाई झन बढाएको थियो। उसको ढुंगाको मुटु ढुंगे भयो। बतासले उसको मुटुलाई झन कडा गरिदियो क्यारे? उ अगाडि बढ्यो। उसले अधिनै सहर नाघिसकेको थियो। सडकका दुवै किनाराहरूमा खडा भएका रूखहरूबाट शीतका थोपा तपतप झरिरहेका थिए। न्यानो सीरकभिन्न गुटमुटिएर सुत्न नपाउने देवल पाटीमा नाङ्गै एक डल्लो भएर सुत्नेहरूको प्रतिनिधित्व गर्दै रूखहरूले जाडोको कठोरतालाई सहन नसकेर आँसु बहाइरहेका थिए क्यार! दादा-दादासम्म कहीं घर छैन। वरिँदेखि मरप्रत नभएको बाटो उबड-खाबड छ। कतै पल्टा पत्थरमा कूल्चे पनि उ झस्किन्थ्यो। त्यही टाउको उसको बृटमुनि कुत्तिएको भान पर्दथ्यो। अनि उसको जिउमा राँ-राँ ठाडा भएर आउँदथे। अनि उ फेरि अगाडि बढ्यो। आज उ कुनै भागिरहेको अपराधी जस्तो भएको थियो। पातको सर्याक-सुरुकको आवाजसम्मले पनि उसमा डर र त्रास उत्पन्न गराइदन्थ्यो। उ बराबर पछाडि फर्केर हेर्दथ्यो। तर उसको निमित्त सहारा बन्न सक्ने चीज आइले केही पनि थिएन। खूद आफू र आफ्नो लुगामाथि उसलाई आइले भराशा भएन। उसको आफ्नै लुगा सन्याकक गर्दा उ तर्सिन्थ्यो। आज उसलाई यसतो किन भयो? सधैं हिड्ने बाटो आज किन यत्तिको डर लाग्दो भएको? अँध्यारो रात भएर? यसतो अँध्यारो रात उसको जीवनमा कुनै नया कुरा होइन; न बाटो नै उसको पहिचान

दिउँसोको सपना

देखि बाहिरको थियो। उसलाई यस सडकको ईटको टुक्राटुक्रासँग परिचय छ। तैपनि आज उ कुनै नया बाटोबाट हिडिरहेझैं लडखडाइ-रहेको छ र ठाउँ-ठाउँमा ठक्कर पनि लाग्दछ उसलाई। आखिर हार खाएर उ उभियो। अनि आफूमाथिको त्यो कमजोरीदेखि परास्त भएर उसले एउटा सास फेऱ्यो। आज उसलाई के भएको थियो ? उसलाई नै स्वयं केही भएको कि, प्रकृति बदलिएको ? उसको दिमागले केही लुब्ध्याउन सक्तैन। पैतलाको उलझनभन्दा दिमागको उलझन झन प्रचल भइराखेको थियो।

स्थानीय थानाको इन्स्पेक्टर अनि यसतो डरछेरुवा ! भएभरको साहस बटुलेर उ फेरि अगाडि बढ्यो। उसको डेरा थानाभन्दा करीव चार माइल टाढामा छ। २ दिनहुँ हिंडेर आउनेजाने गर्थ्यो यही बाटोबाट। तर आज उसलाई किन डर लागि रहेको छ ? केको डर ? उसका खुँखार आँखा, कर्कश बोली र कडा तलुवा भएको बूटको सम्झनाले मात्र पनि अपराधीहरू थकमान हुन्छन्। आजैको चोरले पनि त उसको दुइ-चार कोर्सा र एक-दुइ लातेमा एकाएक सबै सत्य कुराहरू बकेको थियो। पुलिस इन्स्पेक्टर वीरबहादुर भनेपछि सहरमा नचिग्ने को होला ! बालकहरू पनि उसको नाउँले डराउँदथे। रोइरहेको केटो पनि उसको नाउँ सुनेपछि चूप लाग्दथे। उदेखि नडराउने यो सहरमा को होला ! अब त उसको नाम सहर र वरिपरिका गाउँहरूमा पनि फैलिसकेको छ। उसको विरुद्ध खुला विरोध आजसम्म कसैले गर्न सकेको छैन। आज उ नै स्वयं डराइरहेको छ। कोसँग डर ? केसँग ? रुखसँग ? बाटोसँग ? बताउसँग ? अथवा त्यो मुडुलो खप्परसँग ? उसले आफूलाई दृढ बनाउन फोशिश गर्नुपर्छ। अनि यी कुराबाट अर्कै कुरामा आफ्नो

प्रगति

विचार बदल्ने कोशिश गर्न्यो । तर उ सफल भएन । त्यो रगत बगिरहेको मुडुलो खप्पर उसको विचारबाट अलग भएन । आँखाभित्र पसेको, गाला टाँस्सिएको, कैयौं दिनदेखि नखोरेको दाही अनि बूटको चोटले गर्दा रगत बगिरहेको टाउको ! यो खप्पर उसलाई भयंकर राक्षसको टाउको जस्तो भएर चारैतिर उसमाथि हाँसो उडाइरहेको देखापर्न थाल्यो । त्यही मुडुलो खप्पर !

“आह, मलाई नपिट्नु होस् ! म भए भएको कुरा भन्दछु आ...ह ।” मुडुलो खप्परबाट रगत बगिरहेको छ । हात जोड्दै अपराधी भन्दछ ।

“भाग्ने भएको चोर !” अनि, फेरि स्याँट्ट एक कोरा ठाउँमा हान्छ इन्स्पेक्टर ; चोर एरुचोटि तड्पिएर उत्तानो पर्दछ ।

“आह ! म चोर हुँ मैले चोरको हुँ ।” चोर चिन्च्यार्छ । लुगा धूजा-धूजा भइसक्यो । ढाड र पिडोलामा कोराको डाम फुल्न थालिसकेका छन् । टाउकोबाट बूटको नालको चोटलाई सहन नसकेर रगत मलमलति बगिरहेको छ ।

इन्स्पेक्टरले खूब घुरेर चोरको अनुहार हेर्न्यो, आँखा चिम्ले नगरिकक खूब हेर्न्यो । चोरले इन्स्पेक्टरको आँखा बचाएर उसको खामोशी बुझ्न उसको अनुहारमा हेर्न्यो । आफैतिर चोरले हेरिरहेको देखेर उ तर्स्या । इन्स्पेक्टरले एउटा लामो सास फेर्न्यो अनि मेचमा थन्क बस्यो । अनि टाउकोलाई हातले थामेर कुनै गहिरो विचारमा डुब्यो ।

उसले एक चोटि टेबिलमा पडिरहेको कोराँमा हेर्न्यो अनि चोरको ढाडमा लागेको कोराँको डाम । उसलाई एक चोटि आफ्नो ढाड

दिउँसोको सपना

पनि दुखिरहेको अनुभव भयो । एक दिन उसले पनि यस्तै कोराको मार खानु परेको थियो । उ पनि एकदिन चोर भएको थियो । यो पापी पेटले मान्छेलाई के बनाउदैन ? उसको भाइ र आमा भोकले मरेका थिए । उसलाई परिस्थितिले चोर्न कर लगाएको थियो । आखिर ज्यान त बचाउनु पर्‍यो ? तर समयको फेर ! उ आज चोरलाई कायल गराउने काममा छ । कस्तो रहस्यपूर्ण जीवन छ यो ! कहिले राहको मगन्ता, कहिले लखौंको मालिक !

चोरको आह-आहमा उसलाई एकनासको पीडाको अनुभव भइरहेको थियो । उसलाई अब त्यो चोरमाथि दया लाग्न थाल्यो । विचरा ! यसले पनि त म जस्तै मजबुरीमा परेर चोरको होला नि ! तर चोर्नु धर्मको अगाडि पाप हो, ऐनको अगाडि अपराध ! चोरले सजाय पाउने पर्दछ, मैले चोरमाथि दया गर्नु राजाको निमकहराम गर्नु हो । उसले फेरि कोरालाई मुठ्ठीमा समात्यो, चोर थर-थर काँप्न लाग्यो । तर त्यो हाड र छालाको ढाडमा कोरा बजार्ने ताकत उसमा आएन । एक अन्तद्वन्द्व चलन लाग्यो उसको दिमागमा । एक संघर्ष, दया र कर्तव्यको संघर्ष पनि लाग्यो उसको मनमा ।

धेरैवेर शान्ति रह्यो त्यहाँ । सुब्बा हातको कलम समातेको समात्यै मेचमा छ । अरु पनि इन्स्पेक्टरतिर टोह्याएर हेरिरहेका छन् । इन्स्पेक्टरलाई कहिल्यै यस्तो भएको उनीहरूलाई थाहा छैन ।

इन्स्पेक्टरले फेरि चोरको अनुहारमा हेर्‍यो । उसको अनुहार पसिनाले लथपथ भएको थियो ।

“मन् त, तैले किन चोरिस् ?” गम्भीर मुद्रामा इन्स्पेक्टरले प्रश्न गर्‍यो । स्वरमा शिथिलता आएको जस्तो बुझिन्थ्यो । अजीव

प्रश्न छ ! इन्स्पेक्टरको दिमाग त सङ्केन ? चोरले किन चोन्यो ? चोरले एक चोटि इन्स्पेक्टरको अनुहारलाई निहालेर हेन्यो, उ दयाको भिक्षा मागिरहेको थियो । क्रूर इन्स्पेक्टरको अनुहारमा यो कस्तो परिवर्तन ? उसलाई झट्ट पत्थार लागेन । यो उही इन्स्पेक्टर बारबहादुर हुन सकछ जसदेखिन् शहरका बच्चा-बच्चा डराउँछन् ।

चोर विस्तारै उठ्यो । उसको सुकेको खुट्टा काभिरहेको थियो । उसको अनुहारमा खुशीका रेखाहरू नाचिरहेका थिए । शरीरमा एक किसिमको स्फूर्ति बढ्दै आएको जस्तो उसलाई लाग्यो ।

“मैलेमैले.....” उसले यसभन्दा अगाडि केही भन्न सकेन । मुखसम्म कुरा आउँदथ्यो, तर बाहिर निस्कन सक्तैनथ्यो । कुरा यतिका थिए कि सबै एकै पटक पोखिन चाहन्थे । एउटा सहानुभूतिको छाँयाले मात्र उसले भर्खर खाएको मारलाई बिर्सियो । उ अहिले मानो कुनै हर्षको सम्वाद भन्न लागेको थियो; उसलाई यस्तो अनुभव भयो । साँच्चै कुनै अपेक्षित व्यक्तिको निमित्त मामुली सहानुभूतिको पनि कति ठूलो मूल्य हुन्छ !

फेरि एकलामो सास फेरेर उसले भन्थाल्यो—उसले किन चोन्यो ?

“मैले किन चोरें, एउटा लामो कहानी छ । मैले कहिल्यै पनि चोर्न चाहिन । चोरी मेरो पेसा होइन । मैले यो पहिलो पटक चोरेको हुँ । मैले किन चोरें ?” एकक्षण चोर चूप लाग्यो । भूँइतिर हेरिरह्यो । मानो उ केही कुरा सम्झिराखेको थियो । इन्स्पेक्टर, थानाको सुब्बा र अर्का एकजना सुबेदार मेचमा बसेका छन् । पुलीस राइफल जत्तिकै अकडिपर उभिरहेको छ । सबको आँखा चोरमाथि थियो । सब उत्सुक थिए । उसले के के भन्ने हो ?

“ऊँ” त्यसमा बस् । इन्स्पेक्टरले भन्यो । चोर चौकीमा बस्यो । उसको रोम-रोम एकचोटी दुखेर आयो । तर कोठाको आफ्नोप-नको अनुभवले उसलाई यो दुखेको सहने ताकत प्रदान गरिसकेको थियो ।

“म छोटकरीमा भन्दछु, मैले किन चोर्नु पर्‍यो ? ” चोरले फेरि भन्न सुरु गर्‍यो । उसलाई अहिले कुनै चीजको डर थिएन, उ निर्धक्क थियो अहिले । “ विश्वास गर्नुहोस् म सत्य कुरा भनिरहेको छु । म न्यायालयमा जागीर थिएँ चार वर्ष अगाडिसम्म । सबैलाई थाहा छ, न्यायालय न्यायको होइन घूसको गरमा-गरम बजार हो । तर मैले घूस खाउ पाप सम्झेर त्यसको बदलामा मैले आफ्नो जागीरबाट हातधुनु पर्‍यो । हाकीम साहेबहरूलाई म बाटोको काँढो भइरहेको थिएँ । उनीहरूले मलाई पन्छाइदिए । आखिर मैले यो कुकर्म गर्ने पर्‍यो । अरु कुनै उपाय मैले पाउन सकिन । यो समाज इमान्दार गरीबहरूलाई वाचनसम्म पनि दिन छाँहदैन । दुइ जना छोरा भोकले मरे; अहिले एकजना मरिसक्यो होला । म कैयौँ दिनदेखिको भोको छु । लौ हेर्नुहोस् नपत्याप- ” भनेर उसले आफ्नो भित्र पसेको पेट देखाइदियो । इन्स्पेक्टरको खू खार आँखोमा पनि अहिले आँसु टल-पल टलपल गरिरहेको थियो । उसले आफ्नो टल्किरहेको बूटमा र टेबिलमा राखेको कोरामा एकचोटी नजर लायो । अनि त्यो चोरको फुटेको टाउकोमा पनि, त्यही कपाल नभएको, रगत बगिरहेको खप्पर ।

फेरि उ झस्क्यो । रौँ नभएको खप्पर... बाँझो खप्पर । ओहो ! ... उसको डेरा अझै टाढा छ । उ अगाडि बढ्यो । तर उसको दिमागबाट केही गरे पनि त्यो बाँझो खप्पर हराएन । उसले आफ्नो कपाल

छाम्यो; चीसो भइराखेको रहेछ । उसले आफनो औभरकोटले आफनो कान छोप्यो । अनि फेरि उ हिँड्यो ।

उसले दश पाइला पनि मुस्कीलले सारेको थियो होला एउटा छाया आफूतिर आइरहेको देख्यो । उ अड्यो । छाया दादादेखि आइरहेको थियो । त्यही चोर त होइन ? यो कसरी हुनसक्तछ ? त्यसो भए को त ? उसले खस्तीबाट पेस्तोल झिकेर खूब जोडसंग समात्यो, छाया अगाडि-अगाडि बढ्दै आइरहेको थियो । छानिदै-छानिदै त्यो छाया झन-झन स्पष्ट हुँदै आयो । इन्स्पेक्टर डरले थर-थर काम्न लाग्यो । उसको प्रत्येक अङ्ग निस्कृय हुँदै गयो । पेस्तोल समातेको हात पनि खुकूलो भयो । टर्च हातबाट खस्यो । छाया अगाडि-अगाडि आइरहेको थियो । सास फेर्न पनि डराउन लाग्यो उ । छाया अब निकै नजिक आइसकेको थियो । अब छाया स्पष्ट आकारमा नदेखिएर एउटा धब्बा जस्तो मात्र देखिन थाल्यो । छायाको आकार बदलिएको देखेर उसको मुटु एक पटक जोडसंग काम्यो । उज्यालोमा भए देखिने थियो उसको अनुहारको रङ कसरी डरले पहेलो हुँदै गएको थियो । त्यो कालो धब्बा एकदम नजिक आइपुग्यो । उ अड्न सकेन, उसको खुट्टा आफैं पछाडि सन्थो । एउटा जोडको बतास चढ्यो यही बेला । उ झसङ्ग भयो अनि उ सडकमै थक्क बस्यो । त्यहाँ कोही थिएन, उसलाई धेरै मिनेटपछि याद भयो । त्यो छाया कुनै चीज थिएन, उसको मनको भूत मात्र रहेछ । कस्तो मानसिक दूर्बलता ! यस्तो त उसलाई कहिल्यै भएको थिएन । जोसंग सारा सहरै डराउँछ उही मान्छे कल्पनाको भूतसंग डराउने !

रात धेरै बितिसक्यो । लाटोकोसेरा कराएको आवाजले पनि उसको डर अझ बढाइरहेको थियो । उ धेरै बेरपछि उठ्यो । अनि हिँड्न

दिउँसोको सपना

थाल्यो । उ आफैमा आफूलाई फिर्ता ब्याचन कति कोशिश गरिरहेको थियो तर उ अहिलेसम्म अक्षफल नै थियो । चिप्लिएर बेपत्तामा पुग्दथ्यो उ त्यही ठानाको चोरको मुडूलो स्वप्नसम्म ।

बहु टाढाभा पिलपिल बस्ती बलिरहेको देखियो । त्यही उसको डेरा हो । उसले एउटा संतोषको सास फेऱ्यो । आखिर डेरा आइ-पुग्यो । कहिल्यै नपाउने चीज पाउँदा हुने सुखको अनुभव अहिले उसलाई भइरहेको थियो । अब मुडूलो स्वप्नको कल्पनाको हार भइरहेको थियो । किनभने उसको डेरा नजिकै थियो अब । वास्तविकताको अगाडि कल्पनाको के बल ? उ अब छिट-छिटो हिड्न लाग्यो । आखिर उसको डेरा आइपुग्यो ।

उसले रातभरी त्यही चोरको विषयमा विचार गरिरह्यो । अनि उसको दिमागले अपराध सम्बन्धी प्रश्नहरू सुझाउन थाल्यो । 'अपराध कसरा हटाउने ?' यसपछि उसले विचार गर्न सकेन । बिहानीपख यही विषयमा सोच्तासोच्तै उ निदायो अनि उ अचेर गरी बिउँइयो । उ हिजो र आजैमा कति दुब्लो हुन सकेछ ।

"ए.....त्यो हिजो रातीको चोरलाई ले त ।" इन्स्पेक्टरले कोरालाई झुठीमा समेट्दै रोबसाथ उभिराखेको पुलीसलाई अर्हयो । उसको आँखा अहिले पनि कस्तो डरलाग्दो-पहिलेकै जस्तो थियो । आवाज पनि उस्तै कर्करा ।

"एस् सर....." पुलीस चोरलाई लिन तल झऱ्यो ।

दिनहुँ झैं आज पनि थानामा हल्लागुल्ला छ । मान्छेको आवत-जावत उतिनै छ । राता मोटर-साइकल र बसहरू आफ-आफना काममा सक्रिय छन् । पुलीसहरू थाना बाहिरकी नाडूले पसल्लासँग गफ मारेर मजा लुटिरहेका छन् । तारिखमा आउनेहरूको तर्ती

आज पनि सधैं जस्तै छ। हिजो-अस्ति चुट्टिएका अपराधीहरू पेया-पेया गरी कराइरहेका छन्। केही फरक छैन, सबै उस्तै सधैं जस्तो छ। थानाको यो घर घमण्डले चूर भएर उभिइराखेको छ मानो पापलाई पचाएको मानिसले फुर्ती गरेर मुख देखाएको छै।

“सर! त्यो...त...खतम हुन लागिसके छ; साल मात्र बाँकी छ।” पुलीसले वृट पड्काएर सलाम गर्दै भन्यो।

“हूँ.....मन लाग्यो? मन दे!” फेरि उही क्रूरता उसको अङ्गप्रत्यङ्गबाट चुहिइरहेको थियो। कुन्नि के भएर उ हिजो त्यस्तो भएको रहेछ? आज उ त्यही कुख्यात धीरबहादुर जोसँग सहरका बच्चा-बच्चा डराउँदछन्, हातमा कोरा लिएर कसैको ढाङ्गा बजार्नलाई उ सदा तत्पर छ। कुनै दिन उसको हात खाली पर्न गयो, कसैलाई चुट्ट्न पाएन भने उसलाई त्यो दिन सित्तैमा बितेको जस्तो हुन्थ्यो। दुइ बजि सक्यो तर आज कुनै पनि अपराधी ल्याइएको छैन। उ खालि भएर कोठाभित्र ओहोरदोहर गर्न लाग्यो। अनि दराज खोलेर रकसीको बोतल शिक्क्यो, गीलासमा खन्यायो अनि घटघट पियो। उ भेचमा बस्यो यसपछि। राताराता आँखा देखेतामा कँपकँपि आउने उसको उरलाग्दो अनुहारका रेखाहरू विदीर्ण र डरलाग्दो किसिमले त्वम्बिएका थिए। उ मान्छे नभएर एक डरलाग्दो जन्तु जस्तो देखिन्थ्यो।

उसमा परेको हिजोको ठक्करले कुनै परिवर्तन ल्याएन। हिजो जुन अलिकति हेरफेर आउन खोजेको थियो, त्यसको भाज कुनै चीनोसम्म पनि बाँकी छैन। हिजोको उसको मनमा आफ्नो आफ्नो विरोधी विचारले परिवर्तन ल्याउन सकेन। त्यो खाली एउटा दिउँसोको सपना मात्र थियो।

चित्र स्वाभाविक भएन | ईश्वरवल्लभ मटराई

कलाकार चार वर्षदेखि एक नारीको रोखाचित्र तयार गर्न-
नामा व्यस्त थिए । ऐलेसम्म चित्र प्रायः पूर्ण भै सकेको थियो ।
आफ्नो सफलतामा कलाकार खुशीले प्रफुल्ल थियो । आनन्द र हर्षमा
आफै आफु डुवकी लगाई आफै प्रसन्नताको हांसोले खितखिताउँथ्यो ।
उसको विश्वास उसलाई निश्चय दिन्थ्यो कि बिरलै कोही नै उसको
कलामा दोष र अपूर्णता संकेत गर्न उद्यत होला ।

“ के यो नारी-चित्र अर्वाचीन महिला समाजकोनिमित्त आदर्श र
अनुकनणीय हुन सक्दैन ? ” निःशंक हुन सक्नुपर्छ ” यो उसको
आन्तरिक धारणा थियो । “ यो चित्र मेरो हृदयस्थित सात्विक गौण,
अभिलाषा र भावनाको भौतिक प्रतिनीधि प्रतिमा हो ” उ भन्थ्यो ।

विश्व चित्रकला प्रतियोगिता प्रदर्शनीमा उसको चित्र पनि
राखियो । स्वयं कलाकार आफ्नो कला जनसमूहलाई आफै संझाउने
विचारले प्रदर्शनीमा उपस्थित थियो “किनकि अरुको योग्यतामा
उसको कम विश्वास थियो ।

तर कलाकार सन्तुष्ट हुन सकेन । कोही यतापट्टि भूलेर पनि
आएन । कलाकार छट्पटिन थाल्यो मानो उसको आत्मामा कसैले
कुठार प्रहार गरेझैं । “ उ आफ्नो कृति लिएर अपूर्ण थियो या विश्वका
मनुष्यहरु उसको कलाको स्तर बुझ्न सक्ने योग्यता राख्दैनन् ” यो
अनिश्चित नै रह्यो ।

कलाकार, कथाकार र कवि भोको मर्न या व्यक्तिगत अपमानित

रहनमा चिन्ता र विशेष असजीलो अनुभव गर्दै नन् तर जब उनको कृति अपमानित तथा उपेक्षित रहन्छ उनको आत्मा टुक्रिन्छ, चूर्ण विचूर्णमा परिणत हुन्छ।

चार वर्षको अटूट आकांक्षामा पानी बदलियो, वज्रपात भयो। आफ्नो चित्रलाई उ अविप्रत हछिले हेर्न लाग्यो कुनै किसिमको दोष अनुसन्धान गर्न लाग्यो तर त्यस्तो केही भेट्टाउन सकेन। चित्र सर्वोपरि पूर्णनै थियो।

गजाने कताबाट पडटा बाटो बिराएको युवक उसको चित्र हेर्न-लाग्यो; हराएको निधि फेरि पाइयो। कलाकारले आनन्दको सीमा पहिल्याउन सकेन। दुनियामा उसको कलाको आदर गर्ने व्यक्ति कोही भएन तर एउटा नै भए पनि त रहेछ, यही धेरै छ। युवकलाई उ संज्ञाउन लाग्यो - "यो नारीको चित्र हो, चित्रको संकेत नारित्वको आदर्शरक्षातिर छ।"

युवकले सोध्यो- "चित्रमा दुबै हातका मुट्टी न बाँधिएका छन् नखुलेका, यसको अर्थ ?"

कलाकार उत्सुकतापूर्वक बुझाउने प्रयत्नमा व्यस्त भयो- "यसको विशेषता यहीतिरै छ। यो नारी ईश्वर प्रदत्त महान् वरदान नारित्व कसैलाई समर्पण गरिसकेपछि फेरि फिर्त्याउने चेष्टा गर्छे, परन्तु उसको संस्कार एवं धर्म उसलाई रोक्दछ, अत्यन्त प्रयत्न गर्दि हुंदो पनि एक फेर समर्पण गरिसकेको वस्तु यो फिर्त्याउन समर्थ हुन्छे र हेर्नेस् त उसको निधारको छाला अति प्रयत्नको फलस्वरूप खुम्चिएको।"

युवकको गोजीमा एक अर्को नारीचित्र रहेछ उसले शिक्ष्यो र त्यो

चित्र स्वाभाविक भएन

कलाकारलाई देखाई भन्यो-“ यो चित्रको कलासंग तिब्रो कृति दाँजोमा आउन सक्दैन, आधुनिक विश्व यो रुचाऊँछ त्यस्तो होइन, त्यो स्वाभाविक भएन । ”

कलाकार युवकले देखाएको चित्र र आफ्नो कला आफ्नो हृदयमा दाँज्न लाग्यो । यद्यपि उसलाई आफ्नो चित्र नै सर्वोत्तम लागेको थियो तर पनि उसले हरेस खायो र वस्तुस्थिति राम्रो ज्ञात गर्न नसक्दै उसले आफ्नो हृदय लाग्यो, हृदय रहेन छ ।

चार वर्षको अटूट परिश्रमको सट्टामा हृदय पनि उसको हरायो ।

बोक्सरी | एण्टन चेखव

रात निकटवर्ती छ । मन्दिरसंगै सटेको छाप्रोभिन्न बडेमानको विछयोनामा त्यसै मन्दिरमा घण्ट बजाउने पाले सावेली जाइकिन लम्पसार पपेर लडोरहेछ । हचरपस सुतिहाल्लु पर्ने उसको आदत भए पनि उ निदाएको थिएन । रङ्गिचङ्गी झुत्राले टालटुल गरी बनाएको त्यसको शिरको एक छेउबाट उसको रातो लट्टेकपाल अलिकति बाहिर निस्केको थियो । नधोएका लात्रे खुट्टा शिरको अर्को छेउपट्टि लठारिएको थियो । त्यसले चुपचाप कानथापेर सुनिरहेको थियो ।

त्यसको छाप्रो मन्दिरको बाहिरी पर्खालमा जोडिएको छ । खुला मैदान, खेत र चौरपट्टि मोहडा भएको यौटैमात्र इयाल छ । इयालबाहिर मैदानमा लगातार संघर्ष जारी थियो । यस पृथ्वीको सतहबाट को हुत्तिपर बढारिने हो र प्रकृति किन यसरी जोडले मदानी मथेकै फनफनाएकी हो को भन्न सक्नेर ! तर अविच्छिन्न उठिरहेको नृशंस गर्जनाबाट विचार गरिहेर्दा कोही यसलाई चकै मान्दछ । जंगलहरू तथा मन्दिरका छतमा उल्लेर आक्रमण गर्दै, इयालहरूमा रीसले मुडकी बजापर ढ्याङ्ढ्याङ् र दुङ्दुङ् गर्दै शोकिदै, न्यातदै कुनै एक विजयी प्रभावशाली शक्ति इयालबाहिर मैदानमा लखेटेर कुद्दै थियो । पराजितचाहि आर्तक्रन्दन गर्दै विलौनाले भलाप विलाप गरेको सुनिन्थ्यो । भान्सामा, छतमा शोकाकुल विलौनाको साँक्रसुँक्र हुनलाग्यो । त्यस क्रन्दनमा शरणार्थीको पुकार नभएर दुःखको विलौना, जसको साधन नै न होलाकि भने जस्तो यो हिउँका बडेबडे चाकामा वरफले ढकमक ढाक्यो, रूखहरूमा र ती ढाँका-

हरूमा आंसुका थोपाहरू टल्पलाप । पग्लेर आफको हिउँ र हिलोको लेदो बनेर बाटो सडक सब कीचड भयो । प्रचल जोडले हिउँ जम्दै गयो । चूक जस्तो अन्धकार रात चिरेर आकाशले यी सब देख्न छोड्यो । द्रवीभूता धरणीतलमा भीषण तरिकाले हिउँका टुक्रा इर्न लागे । जंझ्याहा दुनमुनिपझैँ हावाको चाल छ, हिउँका चाकालाई धरतीमा पर्नसम्म नदिपर जथाभावी अंधारोमा कताकता हुई हुई ती घुमाउँछ ।

यी भीषण ध्वनिहरू सावेलीले कानथापेर खुबै सुन्यो र झसझ डरायो । डराउने खण्ड उसलाई थाहाथियो, उसले शङ्कापनि गरिसकेको थियो कि झ्यालबाहिरको यो मारमुङ्ग्री केमा परिणत हुँदैछ र कसको चालबाजी हो ।

विछ्यौनामित्रै विभीषिका मुद्रामा आँला कपाउँदै दाहा किटेर उसले भन्यो " मलाई थाहा छ, सबकुरा मलाई थाहा छ " । झ्यालनेर त्रिपाईमा उसकी स्वास्नी रईसा निलोवना बसेकी थिई । नजीकैको अर्को त्रिपाईमा राखिएको आफ्नै बल्ने शक्तिमा आफ्नै वेपत्यार गरेर सातो गएजस्तै गरी बलेको क्षीण तथा धिपधिपाउँदो दिनको टुकीको मद्प्रकाश उसको भुईँसम्म लत्रेको लामो तथा बाक्लो चुल्लोमा सुन्दर, लोभलाग्दो अङ्गरेखाहरूमा र उसको विशाल काँधमा राष्ट्ररी ढकमक परेको थियो । उ खल्लो पाटको बोरा बुन्न लागिरहेकी थिई । उसका हात काममा फुत्तिसाथ चल्दथे तर उसका सम्पूर्ण शरीर आँखा, आखीभुईँ, ओठ, सफा गर्धन, त्यस्तो एकोहरोसंग उण्डलाग्दो यान्त्रिक काममा व्यस्त हुँदै लडिपर सुप्तावस्थामा छत्रकि भनेझैँ फिटिक पनि चल्दैनथिए । बीचबीचमा भने थकित गर्धनलाई सुस्ती दिन टाउको यसो उठाउँथी र झ्यालबाहिर मडारिई-

रहेको हिउँको आंधीवेरीतिर क्षणभर पुलुक हेर्छौं, अनि फेरि बोरा बुत्रमा नै झुकिहाव्यो । रेखाङ्कित चुच्चो नभएको उसको सुन्दर चेहरामा कुनै किसिमको अमिलाषा, हर्ष विस्मातको अभिव्यञ्जना थिएन-कुनै सुन्दर निर्झर चलेन भने पनि त कुनै अभिव्यञ्जना दिदैन नि !

बल्ल उसले बोरा बुनिसकी-बोरा एकातिर फ्यात्त फेंकी, विला-साशक ढंगले आड तनक तानेर आफ्ना निश्चल, निस्तेज नजर झ्यालतिर फेरी-आँसुका ढीका झैं पानीका थोपा झ्यालका पेनामा तरेली पढ्थिए-झ्यालमा परेका क्षणभङ्गुर हिमकण रईसालाई पल्याक पुलुक हेर्दै पलंदै गर्दथे । “ सुत्नभनेको ! ” उसको पोई गर्यो । रईसा चूपचाप बसिरही । सहसा उसका परेला चल्मलाए, कुनै चीजमा एकाग्रता दिएको शक्यता उसका आँखामा देखियो । शिरकभित्रभित्रैबाट सावेलीले उसका व्यञ्जना यतिको घुरेर हेरिरहेको थियो, चट्ट शिरकवाहिर निकालेर उसले सोध्यो-“ के हेन्या ? ”

“ केही पनि होइन.....कोई आइरहेको छ कि जस्तो लाग्छ मलाई त ! ” रईसाले सुस्तरी जवाफ दिई ।

उसको पोइले शिरकलाई लालि भकुण्डी गरेर एकातिर फेंक्यो घुँडा टेकेर चिछ्यौनामा बस्दै स्नास्नीको मुखमा पक्क परेर हेन्यो । टुकीको धिग्धिग् प्रकाश उसको छ्याकटे मुख र लट्टे कपालमा सल्लु पर्दै गयो । “ तपाईंले सुन्नुभयो ? ” पोइलाई सोधी । एक-नाशसंगको तूफानको गर्जनमा बडो मुश्कीलले उसले पातलो-छिनछिन आवाज सुन्यो-गालमा बस्न आउने लामखुट्टे ले बस्न नपाउँदा झिझिएर टुट्टेकराए जस्तै ।

‘ हूलाक, हूलाक ’ कुकुक बसेर साबेलीले गुनगुनायो। मन्दि-
रबाट एक कोशजति पर हूलाकको बाटो थियो-बतास चलने देला
त्यहाँ बेसरी हावा चलेको वेलामा छाप्रोमा बस्नेहरू घण्टीको
आवाज सुन्दथे।

“ हे दैव ! यस्तो हावामा पनि के मानिस हिंडिरहेका होलान् ? ”
रईसाले सुईदथ्य गरी।

“ सर्कारिया काम भएपछि-नगरुं, गरुं भनेर सुख पाईन्छ ? ”
हावामा हररं गुनगुन आवाज आयो र गयो पनि। ‘ हुस्याएर
ल्याएको ’ भन्दै साबेली विछ्यौनामा पसारियो। विछ्यौनामा सुत्ने
ओढनी ओढ्दै थियो घण्टीको स्पष्ट दिनदिन आवाज उसले सुनि-
हाल्यो। नराप्रो मुख लाएर स्वास्नीको मुखमा हेन्यो, विछ्यौना
बाट उठेर चुलोको वरिपरि तलमाथि तलमाथि गरिरह्यो। एकछिनसम्म
दिनदिन बढ्दै रङ्गो र फेरि तुरुन्त चेपत्ता भयो।

उ एकाएक टक्क डभियो, सानो आँखा पारेर स्वास्नीलाई
पिल्कि हेरेर भन्यो- “ खै फेरि सुन्दिननि ! ”

ठीक त्यसैबेला सुईकेर हावा झ्यालमा ठक्कर लाग्दा हररर
घण्टीको आवाज पनि स्पष्ट आयो, उसको मुख नीलो भयो, घाँटी
सफा गन्यो, नाङ्गो खुट्टा भईमा जोडले बजान्यो। स्वास्नीलाई काँचै
निलुंला झैं गरी झम्क्यो “ हूलाकीले आंधीमा बाटो हरायो ! सुनिस,
हूलाकीले पाटो विरायो ! मलाई..... मलाई सब कुरा थाहह-म
लाटो छु भण्डानेकी छस्कि ?, सबकुरा मलाई यहाँसम्म थाहह,
मर्ननसकेकी । ” “ के थाह , छ तपाईंलाई ” -झ्यालबाट आएको दृष्टि
नहटाएर शान्त स्वरमा रईसाले भनी।

“यो सब तेरो कर्तव्य हो-डंकिनी ! तेरै करवत हो कालले साँचेकी कुजात । यो आँधी आउनु, हुलाकीले बाटो बिराउनु, यो सब तँ राँडीको करवत-चण्डाल-तँ !”

“मगज खुस्क्यो लम्फू”- अझै शान्त स्वरमा जवाफदिई ।
“उहिलेदेखि म तँ राँडीको चियो गरिरहेछु-मैले देखेको पनि छु, विवाह गरेको दिनदेखि मैले थाह पाएकोछु, बुझिस, तँ राँडीको शरीरमा कुककूर्नीको रगत छ ।”

रईसा चकित परी विचरी-कुम जर्काउँदै आफ्नो शरीरमा कसको चिन्ह बनाउँदै भनी “धत, आङ्मा कस बनाउ भगवान् संज्ञेर, हरि लडुक !”

कमीजको छेउले छिटो नाफको सिंगान ठिठि गरी पुछ्दै घोकै र रुञ्चेस्वरमा उसले भन्यो “बोकसी भन्या बोकसी नै हो जा-तँ मेरी खास स्वास्नी भएपनि, घरानियाकी छोरी भएपनि म मन्दिरमा अँगीकार गर्दा तेरा एकएक कुरा नभनिछाड्छुर ? भगवान्शरण छन्, के कुरा छ र ! पोहरसाल पनि सन्त दानियल दिवसमा हिउँको आँधी-वेरी आयो-मोरो कालिगढ आगो ताप्ने निउँले अन्भरियो, सन्त अलेक्षी दिवसमा हिउँको बाढी आयो, गाउँले पुलिस मर्नआयो-तँ मोरीसंग रातभरी कुरा गरेर बसेको हैनकि ?-असत्ति मोरो ! वेहान उठेर आउँदा मुखमा हेर्छु त मोराको आँखा पनि यनि गाडिएका, गाला प्वाल परेको जस्तो-थुङ्ग ! वाह ! अगस्तको व्रत वस्ने दिन दुइपटक आँधी आयो, दुवै पटक शिकारी मोरो गाडिन आयो-सब देख्याछ मैले-सब बुझेको छु मैले-अँकिन नि नानाले रातो मुख लाउनु परेको !”

“केही देखेका छैनी तिम्रो-त्यसै !”

“ केरे, देख्या छैनरे, किसमस अगाडी यसैसाल हिउँदको कुरा, 'क्रीटका दश शहीद दिवस'को कुरा हो-रातभरी दिनभरी आँधी रहिरह्यो विसर्सास् कि तैले-लौ जंगीसाहेवको कारिन्दा बाटो अलमलियो भनेर यहीं पो आउँछ प मुर्दो त ! छी: त्यस्ता मोरा कारिन्दासंग पनि लहस्सिने नकच्चरी-सिङाजे, लगुन पुङ्के, मुखभरी डण्डीफोर विप्रेको गठरो गर्धन भएको-घीनलाग्दोसंग पनि लहस्सिने थुक्क नकच्चरी ! प रात्रो खाइहाल्दो भएपनि लौ भैगो भन्नु-हरेशिव छिछिछिछि: यमराज जस्तो नरात्रो मोरो ! ”

सावेलीले लामो सास फेऱ्यो, ओठ पुछ्यो र अनि कान थाप्यो । घण्टीको आवाज सुनिपन, खाली हावा सुईकेर छानामा ठक्कर खान्थ्यो, अनिपछि टिप् टिप् टिप् आवाज आयो । “अहिले पनि कुन नयाँ कुराहोर ?” सावेली वड्चडाउँदै गयो । “ विनसित्ति हुलाकीले बाटो विरापकोछर ? उ तैलाई पछ्याउँदै आफ्नो रैनछ भनेत के-छाँडा खूबकाम भदैंछ, मददगार छ-छाँडाले त्यसलाई यता घुमाउँछ उता घुमाउँछ अनि यहीं ल्याइपुन्याउँछ, थाहाछ मलाई सब बुझेको छु, विधर्मी लवस्तरी, छाँडाकी आमा, लौ होइन भन्न सक्त ! हावाचल्ना साथै तेरो चाल पाईसकेको थिएँ... ”

“ लौ सुन प मूर्खका कुरा ! किन ? यो आँधीवेरी मैले गरापको भन्थान्यौ बज्रस्वाँठ ! ”

“ हूँ, मर्न, चाहे तँ मोरीको करतूत होस् नहोस्, तँ राँडलाई झोक चल्थो कि आँधीवेरी उठिहाल्छ, यौटा कुनै न कुनै सिलपट मोरो अन्भरिन आइँहाल्छ, नआइँछाड्दैन ! हरेक पटक यस्तै भइरहेकै छ-तँ मोरीले नभए कसले त ? ” अझै आफ्नो वाक्यमा जोड दिन सावेलीले आँला निधारमा राखी आँखा बन्दगरी लय हालेर भन्यो-

प्रगति

“ओहो बहुलही-तँ यदि बोक्सी नभपर सच्चा मनुष्यमात्र हुंदी होस्त, ती अनभरिनेहरू, कालीगड, कारिन्दाको रूपमा भेष बदलेर आपको शैतान हो-मानिस होइन भनेर विचार गर्नुपर्ने-गरीस् ? जरूर तैले गम खानु पर्ने-”

दयार्द्र दृष्टि दिंदै हाँसेर उसले पोईसंग भनी-“ हरे तिमी कस्तो मूर्ख ! मेरो वा अघिल्लंदा, गाउँ गाउँबाट, देहात आमनिया वस्तीबाट रङ्ग रङ्का मानिसहरू संघै जरोको औषधी गर्न आउँथे-खै उनीहरू-लाई कोही पनि भृत, राक्षस भन्दैनथे त, वर्षमा एकाधपटक खराव मौसममा आश्रय लिन मानिसहरू घरमा आए भन्दैमा तिमी किन यस्तो नादान भएर नाना तर्कका कुरा मनमा खेलाउँछौ-धत्तरी ” स्वास्नीको न्यायसंगत कुराले सावेलीको घट्टमा घाम लाग्यो । नङ्गा पाउमा टिङ्ग उभिएर मुण्टो निहुगउँदै केही वेर घोटिल्यो । आफ्नो उसप्रतिको सन्देहमा उसलाई पूरापूर विश्वास थिएन-उसकी स्वास्नीले यसरी सत्य तथा निरपेक्ष ढंगले कुरा गरेकोले उ छक्कै-पन्यो-उ पराजित भयो-तैपनि केहीवेर सोचेर टाउको हल्लाउँदै अमेर भन्यो “ हो, बुढा, लङ्गडा, खोरण्डा आपत हो-किन संघै रातमा, जवान, पट्टा तरुना मात्र गर्न आउँछन त ! किन त यस्तो ! हो आगो तापन, ओतलिन मात्र आपको भए, अँ: बदमासी गर्न मस्किन्छु र पो ! होइन, होइन आइमाई ! होइन-तिमीहरूको जस्तो धूर्तजात संसारमा अर्को छैन ! असल काम गर्ने बुद्धि भनेर रत्तिभर हुंदैन तिमीहरूको यस्तो चरित्र वेखाउन ओ होहोहो..... स्वर्गकी देवी ! रक्षा गर ! लौ उ-हुलाकीको घण्टी बज्यो, आँधी बढ्ने, बित्तिकै मलाई थाहथियो तेरो मनको कुरा-यही हो तेरो बोक्सेरो-आकर्मो, अण्डाल ”

बोक्सी

“मलाई किन एकोहोरो खेदिरहेको हँ, विधर्मी स्वाँट, त्यसै पनि विछट्टै गर्ने लो !”

“एकोहोरो लाग्छु, भगवान्ले नगरोस्, आज राती पनि त्यस्तै भयो भने..... सुनिस् ? आज पनि त्यस्तै भयो भने भोलि विद्वान फादर निकोदिमकहाँ गएर सारा कुरा खोब्लु-बुझिस् “मेरी स्वास्नी बोक्सी हो, माफ गर्नुोस- किन बोक्सी भएकी त्यो पनि भनिदिन्छु, हुँ-अनि खालिस राँडी-मरेपछि मात्र स्वर्गमा सजाय पाउने होर अहिले यसै जिउले-सजाय खानु पर्ला बुझिस् नत्र यसै आईमाईको विरुद्धमा प्रार्थना किन गर्नुपर्दथ्यो र ?”

एकाएक बाहिर कसैले ढोका घन्घन्धायो । वेजोडले असा-धारण आवाज आइरहेको थियो, सावेली आत्तिपर कालो नीलो हुँदै पछाडि हट्यो, उसकी पत्नी पनि डराएर आत्तिई ।

“विन्ति छ, हामीलाई भित्रपस्न दिनुहोस्, हामी न्यानो हुन पाउँ, लौन, ए को छ यहाँभित्र-हामी बाटो अलमलिपर आएकाहाँ वासलिन, कृपा गर्नुोस् !”

इयालवाहिर हेर्न डराएर रईसाले त्यहीँबाट कराई-“को हँ ? तिमीहरू !”

“हामी हुलाकी” दोस्रो आवाज आयो ।

“छाँडा कामयावी भए हैन ” सावेलीले भन्यो “मैले गरेको कुरा किन त्यसै जान्थ्यो, वस, हेर्न अब इयालवाट !” घण्टी बजाउने पाले सावेली दुइफडकामा कुदेर ओछ्यानमाथि चढाईमा लम्पसार पन्यो, रीसले मुर्मुरिँदै भित्तापट्टि फर्क्यो । त्यसको ढाडमा बिसो हावाको सिरेटो लाग्यो, केररर ढोका खुल्यो, शिरदेखि पैतलासम्म हिउँले हिउँले सेताभ्य भएको अरुको व्यक्ति देखापन्यो, उसको पछाडी

प्रगति

आर्की सेताभ्य मूर्ति आपको पनि देखियो । ' झोलाहरू पनि भित्रै ब्याउँ कि ?' दोस्रोले धोक्रै स्वरमा भन्यो ।

'चाहिर कसरी छोड्न होला ?'

पहिलो व्यक्ति टाउको ढाकेको हुड् फुकालेर टोपी संगसंगै अगेनानिर झोकले मिल्कायो। ओभरकोट फुकालेर पन्नातिर थन्क्याउँदै, घरपट्टीलाई नमस्कारसम्म नगरी तलमाथि डुल्न थाल्यो ।

सुकुमार रात्रो कपाल भएको यो जवान हुलाकी पुरानो जुत्ता र मैलो जङ्गीपोशाकमा थियो । तलमाथि घुमेर शरीर केहि गर्मापपछि हुलाकी वोरतिर खुट्टो तेर्स्याउँदै, मुट्टीमा चिउँडो, अड्यापर टेबुलमा थ्याल्च बस्यो । ठण्डीले कठ्याङ्ग्रिपर ठाउँठाउँमा रातो भएको त्यसको फुस्रो चेहरामा अझै बसले अनुभव गरेको डर, तकलीफको झल्का पाइन्थ्यो । भर्खरै अनुभव गरेको मानसिक र शारीरिक यातनाका लक्षणहरू र क्रोधले विकृत भएतापनि, पातलो दाढी, जूंगा, आँखी भूईँमा हिउँका लत्काहरू त्यसै झिझिल्यात्र भएतापनि उसको मुखान्कृति अतीव सुन्दर देखिन्थ्यो । चारैतिर आँखा घुमाउँदै, आफू न्यानो न्यानो कोठामा भएको विश्वास नमानेर "बोल्थो-यो कुकुरको जीवन ! झण्डै झण्डै ज्यान गुमिसकेको-तपाईँहरूको घरको वस्ती नभएको भए त के हुन्थ्यो कसो हुन्थ्यो कुन्नि ! भगवान् जानोस् यसको सम्पत्ति कहिले हुने हो-यो गध्या जीवनको टुङ्को कहिले लाउने हो कुन्नि।' स्वर सानो पारेर रईसातिर हेर्दै भन्यो - " हामीकहाँ आइपुग्यौं ? "

" गल्यापवस्ती पहाड् जनरल कालिनोवस्कीको विर्ता " रईसा झसङ्ग भई-लाजले भुनुक्न पनि भई ?

कांधमा ठूलो डांकको बोरा लादेर ढोकानिर आउन लागैको डाईभरलाई लक्ष गरेर त्यस हुलाकीले भन्यो- " स्टेफान् सुनिस् ?

हामी त गह्याएवस्ती पहाडमा आइपुगेछौं, होला.....ख्याल चकर मारियो त..... "भन्दै उ फेरि बाहिर गयो । यसपल्ट उसले हुलाकीको कम्मरपेटी र तलवार लिएर पस्यो । लामो चेप्टो छाँटको तलवार, सस्तो खालको बुट्टा भरेको-त्यसमा होलो फर्नेस भन्ने स्थानमा ओछ्याननेर वसेकी छुडिथुको चित्र अङ्कित थियो । बोरा भित्तामा अड्याएर बाहिर कोठामा गएर मजासंग पाइप् सबकाएर बस्यो ।

“ यतिको हिँडेर आउनुभयो, अलिकति चिया पिउनु हुन्छ कि तपाईं, ” रईसाले सोधी ।

“ कहाँको बसेर चिया खान पाउनु ! अलिकति तातो तुतो गरेर हिड्न हतार परिसक्यो, नत्र ढाँकगाडी भेट्टाउन सकिन्न दसमिनट जति बसेर आफ्नो बाटो लागिहाल्छौ नि, बरु जनि गर्नोस्न-हेनुहोस् हामीलाई बाटो देखाई दिनुहोस् ”

“कस्तो दुःख होकि ? यस्तो मौसममा !” रईसाले सुस्केरा हाली ।

‘ हुं, अँ ’ यहाँहरू को हुनुहुन्छ ?

“ हामी ? हामी यही-यही मन्दिरमा बस्ने गरेकाछौं, हामी यहाँ पादरीका मानिस हौं..... उक्या लोग्नेमानिस यही हुनुहुन्छनि ! उठ्नोसन, पाहुनालाई नमस्कार त गर्नोस् अठार महिनासम्म अघि यो छुट्टै सानो सानो मन्दिर थियो, घरानिया मानिसहरू यहाँछिदा भने प्रशस्त मानिसहरू हुन्थे र पो मन्दिरमा पूजा प्रार्थना कामकाज राष्ट्र-री चल्दथ्यो, अब सब गइहाले यहाँत मन्दिरवालाहरूलाई जीविका गर्ननै गाह्रो साङुरो परिसक्यो-नजीकको गाउँ भन्नु भारकोवका छ त्यो पनि डेडकोस पर, सावेली पनि रिटायरको छिप्टमा पर्नुभयो, पहरादारको काम पाउनु भएको छ-मन्दिरको हेरचाह गर्नुपर्छ.....” ।

“उहाले जनरलसहेबको धर्मपत्नीकहाँ गएर पाद्रीसाहेबलाई यीटा चिठी लेखापर ल्याउनु भएत रात्रो जागीरको बन्दोवस्त भैहाल्छनि—” हुलाकीले बतायो ।

“ यस्तो अब्छीको घण्टो र मानिससित मुख लुकाउने मानिस किन गहरहथे जनरलसाहेबको पत्नीकहाँ-हामी मन्दिरधाला... ”

“ कसरी जीविका चलाउनु भएको छ त ? ”

“ मन्दिरको एकटुका तानो सानो चौटो छ, त्यसबाट पनि हामी उस्तो रात्रो पाउँदैनौं, ति छत्र नि हाडहल्लने बूढा फादर निकोडिम भन्ने अर्को गाउँबाट आउँछन्-हैउँदमार वर्षामा सन्त निकोलस दिवसको उत्सव मनाउन-त्यही उत्सवलाई भनेर जम्पै उब्जनी आफै हसुछन्-हाघोर्निति बोलाइने कोर ? ”

सावेली धोक्रो स्वरले गर्ज्यो-“ झूठ बोल्छेस ! मन्दिरका तारा, घमे मूर्ति हुन् फादर निकोदिम, कैल्यै त्यसो गलान्-गरेछन् भने पनि नियम बमोजि गरेहोलान् । ”

“ उल्ल परेछ ! ” दांत कटुकटापर हुलाकीले भन्यो “ विहा गरेको कति भो ? ”

“ आजको ठीक तीन वर्ष अगाडी-लेण्ट अघिको पछिल्लो आइतवारको दिन विवाह भएको, मेरो वा उहिलेदेखिको पुरानो यहाँको पाले हुनुहुन्थ्यो, परलोक हुने वेलामा पाद्री सभामा गईकन यहाँ पढटा अविवाहित मानिस पठाई पाउँ भनी दर्खास्त गर्नु भयो-किनकि त्यो मानिसले मसंग वियावारी गरेर यहीं वसे मैले ठाउँ छाड्न परेन अनि पो मैले उहाँसंग विवाहगरेको ” सावेलीको मुखमा हेँदै-हुलाकीले भन्यो “ अहा ! तपाईंको त दुई हातमा लड्डू भएछ ए, स्वास्नी पनि पाउने जागीर पनि पाउने ” सावेली सहिनसक्नु मानेर

खुट्टा चलाउँदै भित्तातिर सन्थो । हुलाकी देबुलबाट उठ्यो, झाङ्गान्यो
अनि बोरामाथि थ्याच्च बस्यो । एकजिन केही सोचेर बोरालाई
हातले थिच्यो तरवार अर्कोपट्टि सान्यो, अनि पउटा खुट्टा भूईंमा
राखेर त्यसैमाथि पढ्यो । हातको शिरान गरेर आँखा चिम्लदै
भन्थो “ छुट्टुर जिन्दगी यो, शत्रुलाई पनि नपरोस् यस्तो त ! ”

वातवरण चाँडै नै शान्त भयो, हरेकछोटो लामोसास फेरेर अर्को
हुलाको ‘हूँ हूँ’ गरेको लामो आवाज र सावेलीको ठाँठी वाहेक-
अरुसब चकमन्न । बीचबीचमा भने सुत्नेचाँहि हुलाकीको घांटीबाट
पाङ्गो चलेइँ चुई चुई आवाज आउँथ्यो, त्यसका खुट्टा बोरामा
सन्थ्याक् सुत्क पनि गर्दथे ।

सावेली गिरकामिचै छटपटायो- विस्तारै लुकेर चारैतिर हेच्यो,
उसकी स्वास्नी दुइहात बालामा अड्याएर त्रिपाईमाथि बसेर एक
नाशले हुलाकीको मुखमा घुरीघुरी हेरिरहेकी थिई-चकित परेकोर
संब्रस्त व्यक्तिको चेहरा कति पनि विचलित थिएन । मुमुर्चिदै
उसको पोईले काने खुशीगन्थो “ अँ के बालु परेर हेरी राकि ? ”

“ तिमीलाई के वास्ता, सुत तिमी ” आँखा नमोडीकन उसले
जवाफदिई । छातीभित्र गुट्टुमुट्टिका सास एकै पल्ट छाडेर सावेली
भित्ता पट्टि फक्रियो । छिनभरमै फेरी छटपटी गर्दै यत कोठे फक्र्यो,
घुँडा टेकेर ओछ्यानमा बस्यो, हातले तक्रियामा टेक्यो, अनि
प्रश्नार्थी सपर स्वास्नीको मुखमा बालु परेर हेच्यो-उ निश्चल भएर
एकनाश हुलाकीको मुख ताक्रिरहेकी थिई, उसका गाला फुस्रा
थिए तर अँखामा भने एक्रकिसिमको दिती देदीप्यमान थियो ।

पोइचाँहिले घांठी सफा गर्दै खकान्यो, पेटले घस्रदै घस्रदै
हुलाकीको बगलमा गएर उसको मुख हातेरुमालले ढाकिदियो ।

“ किन ढाकेको ? ”

“ उसको आँखामा वत्तीको टकपल्ल भनेर ”

“ त्यसो भए निभाउन त वत्ती ! ”

त्यसो भन्दा सावेलीले वेपत्यारको दृष्टिले स्वास्नीलाई हेन्यो अनि वत्ती निभाउन ओठ पसान्यो तर नगर्नु जाती ठानेर चुपलाग्यो ।

“ यो कालको छट्वाई हैन कि ? यो बाबा ! आईमाईको जात जस्तो छट्टु अर्को कुन होला ? ”

“ ह्या ! नादान—” खीन्नताले उसकी स्वास्नी गर्जी— “ पर्खलाउ तिमीलाई ? ” यति भनेर उ झन् सुविस्तासंग वसी अनि फेरी हुलाकीको मुखमा क्कार क्कारती हेर्नलागी ।

उसको मुख ढाकिदिएकोमा उसलाई परवाह थिएन—यस व्यक्तिको वैचित्र्य र सम्पूर्ण आकृतिमा उसलाई जति चाख लागेको थियो—त्यो मुखमा हैन, उसका विशाल बलिष्ठ छाती—सुडौल पाखुरा—हिस्सी परेका वडेवडे मांसपेशीय खुट्टा सावेली स्वांठका हरिमुटेभन्दा कता कता सुन्दर थिए—वास्तवमा, तुलना हुनै नसक्ने । केहिबेर चुपलागेर सावेलीले भन्यो “ ऊँ, मत नादान हुँ लौ—यी—यी मोरा—इरूको यहाँ सुत्ने कामै छैन—यो त सर्कारिया काम हो—यिनीहरूलाई यहीं राखिरह्यो भने दोष हाफ्रा टाउकामा आईलाग्छ—तँ चिठी वोकेर जान्छेस् भने जा, तँ नसुत्ने भाकी ए ठिट्टाहो ” सावेली वाहिरको कोठामा गएर कराउन लाग्यो— “ए डाईभर—नाम के हो तिम्रो कुन्नि ? म बाटो देखाइदिन्छु ल उठ उठ भनेको—हुलाकीले पनि यसरी सुती रहनु हुन्छ । निद्रा खुलिसकेको हुनाले सावेली दगुरेर हुलाकीनिर पुग्यो र उसको बाहुलामा समानेर झंगल झुंगल गर्न लाग्यो । “ हे महाशय ! जानुपर्ने हो भने जानुपर्छ पर्छ—पर्देन भने पनि यसो गर्ने त हैन है सुतेर पनि काम चल्छ कहीं ? ” । हुलाकी जुर्मु रायो,

उठेर बस्यो, टोलापर चारैतिर हेन्यो अनि फेरि सुत्यो ।

सावेली फतफताउन लाग्यो- ' कहिले जाने हो बाबै ! ठीक ठीक वेलामा पुग्नु पर्ने नै हुलाकको काम हो, सुन्यौ हिंड, म बाटो देखाइ दिन्छु ' हुलाकीले आँखा पुलुक हेन्यो-मीठो निद्राको पहिलो झप्का लट्टिएको न्यानो मानेको, पूर्ण नबिउँझिएको हुनाले उसले रईसाका मोहनी आँखा र शंख जस्तो गर्धनलाई तिरमिरिएको देख्यो, सपना देखे झैं मानेर फेरि सुत्यो ।

' आ, ध्यारे हो त, यस्तो आँधीवेरीमा कसरी जानु ' नरम, कोमल जनाना स्वर उसले सुन्यो- ' सुत्नपछि ध्यारे अनि तपाईंलाई फायदा हुन्छ '

' अँ, डाँक के गर्ने नि ? कसले लैजाने नि हुलाक ? अँ यहाँ हजुर लागिबक्सिन्छ कि हुलाक ? ' सावेलीले भन्यो ।

हुलाकीले फेरि आँखा खोल्थ्यो, रईसाका गालामा चल्मलाउने रेखाहरू देख्यो, झल्याँस्स भयो, सावेलीले गरेको कुरा बुझ्यो-यो बिसो घनान्धकार रातमा फेरि बाहिर जानुपर्छ भन्ने मनमा उठ्ने वित्तिकै उसको शरीरभर घिसो कुचो, आँखा झिमझिम गन्यो ' पाँच मिनेट अर्को सुत्न पाएको भए, मैगो अवेला हुन्छ ' उसले हाई हाई गर्दै भन्यो- ' ठीक वेलामा पुग्न सकिन्थ्यो- ' बाहिरी कोठाबाट आवाज आयो- ' सबै दिन एकनास हुँदैँनन्, भाग्यले आज रेल पनि ढीलो आइदिप हुन्थ्यो । '

हुलाकी जुर्मु राउँदै उठ्यो, आलसले आङ् तान्यो । अनि घमाघम कोट लाउन । थाल्यो पाहुनाहरू जानलाई तरखर गरेको देखेर हर्षले सावेली ' अहँ, उहँ ' गर्न थाल्यो, डाँकको चोरा काँधमा लादेर झाइवरले सावेलीसँग हातसगाउन अतुरोध गन्यो । सावेली दगुरेर

बाहिर गयो र बोरा घिच्यापर लाडून मदद गन्यो । हुलाकी हूड्को गांठी फुकाउन लाग्यो । रईसाले उसको आत्मनै खोतलुंला कि भने झैं गरी उसको आँखामा दृष्टि गाडेर हेरि रही ।

“ एक कप चियासम्म त खानपर्ने ”

“ नाई त भन्नुँ कसरी खै...तर उनीहरू तयार भैसके, अवेर, भन्छ नि त... ”

उसका बाहुला समातेर-आँखा मन्तिर पादै-सुटुक कानमा-लाडिपर रईसाले भनी-“ बस्नोस्न ”

तराङ् तराङ् गर्दै हुलाकीले हुड्को गांठी जम्मे फुकालिसकेर कांघ पछाडि फेक्यो । रईसा छेउमा उभिँदा उसलाई खूब मज्जा-लाग्यो । अहा ! ... कति राम्रो गर्धन तपाईँको...; दुईटा आँलाले उसको सेतो गर्धन छायो । उसले विरोध नगरेकोले गर्धन र कुम मुसार्न लाग्यो-“अहा-तपाईँत...” उसले भन्यो । “हरे तपाईँ बसनु भएको भए हुन्थ्यो...चिया खान अलिकति ” बाहिरबाट ड्काइवरको आवाज आयो-“ कहां राख्नु भयो हँ, वारपान गरेर राख्नोस्न ।”

“ बस्नोस् त है...हेनुँहोस् कस्तरी हावा सुई किरहेछ । ”

यौवन र थकाईको मीठो निद्राले लोलापका अझै राम्ररी नींद छाडेर पूर्णतया विउँझन नसकेको मनमा यौटा अति प्रवल वासना जोर आयो । उसले हुलाकी-बोरा, डाँकगाडी, ...सारा संसार भुसुकै चिसियो । लुकन खोजे जस्तो, कहीं भाग्न खोजे जस्तो गरी भयभीत दृष्टिले ढोकातिर पुलुक हेन्यो । अनि रईसाको कमरमा क्याप्प समात्यो र निउंर बत्ती फुः गरेर निभाउन-निभाउन लाग्दै थियो, बाहिरको कोठाबाट मन्याक जुताको आवाज सुन्यो । ड्काइवर ढोकामा देखाहा-पन्यो । उसको कांघबाट सावेलीले क्यापर हेन्यो । हुलाकीले चट्ट हात

छोडिदियो र जस्ताको तस्तै टिङ्ग उभिइरह्यो । “सब तमतयार भयो”
डाइवरले भन्यो-हुलाकी क्षणभर टक्क अड्यो, पूरा बिउँझेको ढंगले
टाउको झटकारेर डाइभरको पछिपछि गयो । रईसा अकेली परी ।

‘आउनोस् भित्र पस्नोस्-चाटो देखाइदिनुपर्छ’ यसो भनेको
उसले सुनी । टङ् टङ् टङ् घण्टी बज्दै गयो । मधुर लयले छाप्रो-
देखि मधुर स्वरमा टिनटिन आवाज सललल बग्दै अगाडि बढ्यो ।
क्रमशः घण्टीको आवाज मर्दै गयो । थरथर काम्दै रईसा जुस्तु उठी
अनि तलमाथि तलमाथि गर्न थाली । पहिलेत रक्तहीन फुली देखिई,
पछि त सर्वाङ्ग राती भई । त्यसको आकृति घृणाले विकृत थियो ।
प्रश्वासमा कम्पन र प्रचण्डकोपले आँखा टल्लटल्ल बलेका थिए ।
तताएको रातो शूली देखापर धम्काएकी, खोरमा थुनिएकी बघिनी
झैं छटपटाएर ओहोर दोहोर गरिरही । क्षणभर टक्क अडिपर कोठामा
आँखा घुमाईः करीब आधा जति भागमा जम्मै लमाईलाई ढाकेर
सुत्ने खाट तेर्सिएको थियो । खाटमा खाली प्वांख कोचेर
बनाएको ओछ्यान, खस्रो कैलो तकिया, यौटा शिरक-अनन्त सुत्राहरु
नानारङ्गका, सावेलीले कहिलेकाँही जङ् बलेर कपालमा तेल हाल्दा
जसरी रौं जर्जती परेर खडा हुन्छन्, ठीक त्यस्तै बिछ्यौना, रौंको
गुञ्जुस्टो छाट्-न-काटको थुप्रो मात्र जस्तो देखिन्थ्यो । बिछ्यौनादेखि
बाहिरी कोठामा जाने ढोकासम्म कालो धाँसे चुल्हो तेर्सिएको थियो ।
चुल्होको वरिपरि भाँडाकुडा र खिल्लीमिल्ली थिए । त्यस कोठामा भएकी
हरेक चीजबीज बाहिर निस्केको सावेली लगायत सब हुनेसम्म मैलो
फोहरी, चिल्लो र कीट जमेका थिए । यस्तो धीनलाग्दो वातावरणमा
मूढुला कोमलाङ्गी आईमाई देखदा कम अश्चर्य लाग्ने कुरा होइन ।

त्यहाँ रहेका सारा चीजबीज यत्रतत्र हुर्र हुन्थिए, पैतलाले किच्चि-

मिची पारेर च्यात्दै, धूजा धूजा पारुंला जस्तो गर्दै-हात पसारेर रईसा विछ्यौना भपतिर दगुरी । तर भयले सर्ला कि भग्ने डरले हो कि किन हो विस्तारै पछाडि हटीं र ओहरदोहर गर्न शुरू गरी ।

हिउँले निश्रुक् भएर, थाक्दै दुई घण्टापछि घर फर्कदा उ लुगा फुकालेर ओछ्यानमा सुतिसकेकी थिई । उसले आँखा चिम्लिपकी थिई तापनि उसको मुखको हल्का-स्पर्दन देखेर निदापकी छैन भन्ने सुईको सावेलीले पाइहाल्यो । घर फर्कदा बाटामा उसले मनमनै सोचेर स्वास्नीलाई भोलिसम्म नजिस्क्याउने भन्ने अठोट गरेको थियो । तर देखनेबित्तिकै छुचो मुख नचलाएर आँकुराई रोक्न सकदैसकेन ।

“तेरो बोक्सेरो सब चट्, वेकार भयो जा-गइहाल्यो त, बसेन” निष्ठुर हर्षले गरमीपर भन्यो ।

उसले चुँक-सम्म बोलिन, खाली उसको चिउँडो मात्र थर्र काम्यो । सावेलीले विस्तार विस्तार लुगा फुकाइयो । स्वास्नीलाई वुट्टुङ्ग नाघेर भित्तापट्टि गएर पल्ट्यो ।

“भोलि हेर्न तँ कुन ढंगकी स्वास्नी होस् भन्ने कुरा फादर निकोदिमलाई गएर भन्छु कि भन्दिन ।” गुँडुल्किपर गनगनायो । रईसा फरक फर्की, उसका आँखा धिपिक्क बले ।

“हो, तिमीलाई जागीर खाएर घांटीसम्म भयो, जाल मर, जङ्गलमा गएर स्वानी खोज, मुर्दा ! म तिमी स्वास्नी हैन रैछु-पाजी ! गवांर, अल्छी-भगवन् !”

“भो, भो सुत !”

सुँक सुँक गर्दै रुँदै रुँदै भनी- “हरे शिव ! म कस्ती अभा-गिनी रहिछु, यही स्वाँठ भनेर मैले-नत्र म धनी साहूसंग विवाह गर्न सकर्थे, भलाश्रीसंग जान्थे-तिमी भनेर मात्र... आफ्नू पोइलाई प्रेम

बोक्सी

गर्थे! हरे शिव ! तिम्रो किन हिउँमा पुरिपर मरेनौ ! हरे शिव किन मूल सडकमा हिउँमा जमेर मरेनौ, पापी ! ”

रईसा धेरै बेर रोइरही, अन्तमा दीर्घ निश्वास लिपर शान्त भई । आँधी अझै बाहिर हुनहुनाउँदै थियो । गाह्रो बाहिर धूँवाकसमा, चूल्होमा अझै हावाको आर्तक्रन्दन सुनिँदै थियो । यो क्रन्दन सावे-लीलाई आफ्नै कानमा र हृदयमा भए जस्तो लाग्यो । स्वानीप्रति उसको जुन सन्देश थियो, सबै आज साँझदेखि उसले पूरा यकीन गरिसकेको थियो । अनिष्ट शक्तिको सहायताद्वारा स्वास्नीले आँधी-वेरी, हुलाकगाडीहरूलाई आफ्नो वशमा राखेकी छ-यो बोक्सी हो भन्ने कुरामा अब उसले विश्वास गर्न छोड्यो । तर उसको दुःख अझै बाँकी थियो कि यो रहस्यमयता, यो अलौकिक शक्तिले उसको छेबमा भएकी आईमाईमा असाधारण तथा अगम्य मोहनी, चारुता प्रदान गरेको रहेछ-जुन उसले अहिलेसम्म पटक बुझ्न सकेको थिएन । आफ्नो निष्पट जडता थियो तापनि अज्ञात तवरले आफ्नी स्वास्नीमाथि कवित्व रौनक ढालेर उसलाई हेर्दा उ मूढुला, सुशीला र ज्यादै अगम्य जस्ती ठान्यो ।

“ बोक्सी, छी: बोक्सी त डरलाग्दी पो हुन्छे त ! ” खिन्न मानेर गुनगुनायो ।

रईसाले शान्त भएर समानरूपले श्वास नलिउञ्जेलसम्म उसले आफ्ना आँलाले उसको कपाल चलाइरह्यो... उसको बाक्लो चुन्ठो हातमा लिइरह्यो । रईसाले थाहा पाइन, अनि होसला बढाएर उसले उसको गर्धन मुसान्यो ।

‘ छोड... ’ उसले जंगिपर आफ्नो कुहिनाले उसको नाकमा यस्तरी वेजोडले घुल्याइदिई कि उसले आँखाको अगाडि तोरीको फूल देख्यो ।

नाकको दर्द त चाँडै नै निको भएर गयो, तर उसको हृदयवेदना रहिरह्यो ।

